

7756

910.4(47.925

U-92

~~189~~
Cm. 14

Cm. 496

33.

3*

A 4555.

*Արարեալ
Քառս*

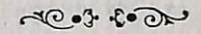
ԱՐԱՐԱՏԻ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը

ԾԱՆՍՊԱՐԿՈՐԴԱԿԱՆ

ՏՊԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐ

Դ. Լ. ՄՕՐԴՕՎՅԵՎԻ

Փ Ո Ւ Ա Դ Ր Ե Յ

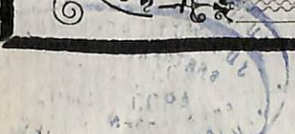
ԱՌԱՔԵԼ ԲԱՐԱԲԱՆՆԱՆՑ

ՇՈՒՇԻ

ՄԻՋԱԶԱՆ ՄԱՀՏԵՍԻ-ՅԱԿՈԲԵԱՆՑԻ ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ:

1883

910.4(47.92.5)

5-99
✓

ԱՐԱՐԱՏԻ ԳԼՈՒԽԸ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ

ՏՊԱԿՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐ

Գ. Լ. ՄՈՐԻՍՎՅԵՎԻ

Փ Ո Ւ Ա Դ Ե Ց

ՍՈՍՈՒԿԵԼ ԲԱԲԱԽԱՆԵԱՆՑԸ

ՇՈՒՇԻ

ՄԻԿՁԱՋԱՆ ՄՈՂՏԵՍԻ-ՅՈՒԿԱՐԱՆՑԻ ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ

1883

1007
x32206

ԱՐԱՐԱՏ

ԳԼՈՒԽ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ

ՏՊԱԿՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐ

Գ. Լ. ՄՈՐԻՍՎՅԵՎԻ

Փ Ո Ւ Ա Դ Ե Ց

ՍՈՍՈՒԿԵԼ ԲԱԲԱԽԱՆԵԱՆՑԸ

ՇՈՒՇԻ

ՄԻԿՁԱՋԱՆ ՄՈՂՏԵՍԻ-ՅՈՒԿԱՐԱՆՑԻ ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ

1883

Дозволено цензурою 30 Июня 1883 г. Тифлисъ
Старшій цензоръ Меликъ-Меграбовъ.

2004

Типографія книгоправца М. Мугдусі-Акопова. въ Шушф.

ԸՆԹԵՐՅՈՂԻՆ

Մեծ ու սքանչելի են ընտրութեան հրաշքները: Մեր լայնածաւալ Լեհրագնտի ամեն մի անիւնում 'տա չի մուսայել թողնել մի սյուպիսի հրաշք, որին ամեն անգամ հիացմունքով է 'նայում' մարդը. այդ հրաշալի սակզուածքները, այդ ընտրութեան անմահ յեշատահարանները, որոնց մօտ անդօր է, ոչինչ է ամեն մի արհիստահան, շինծու բան, միշտ շրջնում են մարդու միտքը և աւելի զօրեղ կերպով վլայում են արեղիքի Տիւրք անհասանելի, անիմանալի կարօղութեան մասին: Քանի՜ քանի անգամներ մարդը հիացած, ապշած է մնացած ընտրութեան հրաշքերի առաջին, քանի քանի մտքի մնացել են 'նրանց առաջին գործողութիւնից, իմացակա'նութիւնից զուրի և միայն հոգին է կողմ որ կարողացել է զգալ թի ուրբան վսեմ, որբան անհասանելի զօրեղ է ընտրութիւնը: Բայց տեսնել ընտրութեան այդպիսի հրաշքներ, չկանալ 'նրանցով' հիշտ չէ և ամեն մարդու համար մատչելի չէ: Բնութիւնն ինքն է դրել ամեն մի լաւ ուշադրութեան արժանի բան մեծամեծ դժուարութիւնների, ծանր աշխատանքների մէջ: այստեղ էլ զարմանալի է ընտրութեան ձգտումն սովորացնել մարդուն աշխատելու դարձել և և անհրաժեշտ յաղթել շատ դէպքերում ոչնչացնել իր սահմանած արդիւններն ու դժուարութիւնները: Մեր կեանքը, գոյութեան համար ունեցած մրցումը լինն են այսպիսի դժուարութիւններով և յաղթութիւններով: ուրեմն որբան գոյիլի է մի մարդ, որ ձիգն է թափում ոչնչացնել ամեն մի արդիւնք մի լաւ արհեստ սովորելու համար, այնքան էլ (եթէ ոչ աւելի) ուղիւն է ամեն մի մարդ, որ մոռանալով ամեն դժուարութիւններ,

տոնակոխ անկողի ամեն վտանգներ, աշխատում է ուսումնասիրել ընտելանք, սովորել էթիկայի կարելի է այսպէս ասել, նրա արհեստը: Եւ որքան վտանգ է, որքան գովելի է այս վերջին ձգտումը, որքան մեծ է նրա օգուտները, որոնք բազմապիսի են ամբողջ մարդկութեան անփականութիւն: Նրա շնորհիւ մի անյայտ Արուստան անմահացնում է իր անունը, գտնելով ահագին նոր աշխարհը: Նրա շնորհիւ Արիւնդաստն երկար տարւոնք պտտում էր Աթրիկայի խորքերում, որոնց մասին մարդկութիւնը այնքան հասկացողութիւն ունէր, որքան և հոգեկան, անհրեայթ աշխարհի մասին ումի՞նչ էին յայտնի գիտութեան այդ նախատակի կրած դառն տանջանքները: Կերճապէս այդպիսի մարդկանց անունները մի մի յիշել անհարելի է և ահագին տեղեր կուզի: Այդպիսի մարդկանց անխոնջ աշխատանքներով են ստեղծվել այնպիսի լայնարձակ գիտութիւններ, ինչպէս են աշխարհագրութիւնն ու բնագիտութիւնը, բաժանված բազմաթիւ ճյուղերի: Թէ ինչպիսի մեծ փոփոխութիւններ են արել այդ գիտութիւնները ազգերի վիճակի և նրանց գրականութեան ու մասուր զարգացման մէջ— դրա մասին վկայել պատմութեան գործն է: Այդ գիտութիւններին շնորհիւ են ստեղծվել մեր այժմեան կուլտուրական դարու կենտրոն, մեր նոր մանկա լարժական սկստնման, որոնք պահանջում են մտնել և քաջ ծանօթութիւն մեզ շրջապատող ընտելան հետ: Արճապէս թուեզ այս ամենն անհարելի է մի կարճ գրուածքում:

Վերելում յիշած ընտելան հրաշքներով հարուստ է և մեր երկրները: Այստեղ էլ տեսնելու, ուսումնասիրելու շատ բան կայ. մեր անդաբերութիւնիցն է, թէ ծուռ հայացքից, բայց մեր երկիրը շատ ծանօթ է մեզ, իսկ օտարներին համար նա համարեա անյայտ է. և առհասարակ մեր աշխարհի բնութիւնն գրականութիւնը համեմատաբար չափազանց ազատ է: Մենք սովորել ենք նայել մեզ շրջապատող ընտելան անտարբեր կերպով և նրա մէջ ոչ մի հնարքներ անհայտ մի ուշադրութեան արժանի բան չենք գտնում: Բայց պարզ է, որ դրանով մեծ սխալ ենք գործում և դրանով ազբից պցում ենք ընտելան հազարաւոր հարստութիւններ, որոնք կարող էին մեծ նշանակութիւն ունենայ մեր կիսնքի մէջ: Թրինակի համար վերջինք Արարատը, որ այս գրքի նիւթն է կազմում: Մանկութիւնից մենք իմանում ենք, որ Արարատը մի բարձր մեծ սար է և համարեա այլ ևս ոչինչ: Մարդկային նախապաշարմունքները պատել էին այդ սարը անյայտութեան թանձր մառախուղով և նա ներկայանում էր մեր առջև մի սուսայլ լսական կախարդուած հսկայի նման, իսկ նրա իսկական գրութեան մասին ոչ ոք չէր իմանում: Ոչ ինչ, սակայն այդ սարը ամեն մի հայի համար ունի մեծ նշանակութիւն, որովհետեւ մեր ազգի պատմութեան մէջ նա նշանաւոր դեր է խաղացել և առհասարակ մեզ համար պահեա նշանակութիւն չունի: Եթէ սրա վրան էլ աւելցնենք այդ սարին, որպէս մարդկային ցեղի օրօրոցի սրբազան նշանակութիւնը, այն ժամանակ զարմանալի կ'ըլտայ մեզ այն հանգամանքը, որ հայը չի հնարաբերվել իմանալ այդ սարի բուն, իսկական գրութիւնը: Հեռուից երևացող նրա տեղը բաւական է եղել հայ բանաստեղծին, վերասանի համար մի քանի սկզբոված արդիւնք շուրջիցու այդ հսկայ սարին, որ միայն մի լուսաւորեալ մարդու հնարաբերութեան

առարկայ չի եղել: Բայց մի՞թէ հեռուից երևացող տեղը բաւական կարող է հասկացողութիւն կազմել մի առարկայի գրութեան մասին, նրա գիղիցիութեան կամ նրա մեծութեան մասին: Պայծառ լոյսն էլ հեռաւորութեան մէջ կորցնում է իր իսկական գրութիւնը, ուր մնաց մի սար, որին ժողովրդական հասկացողութիւնը ղրկել, ոգիներին աշխարհի մէջ: Եւ Արարատը կը շարունակէր մնալ այդ անյայտութեան մէջ, եթէ նոյն մեր վերելում յիշած գիտութեան ծարաւ ընտելան հրաշքներին սնորհար մարդիկ մուտք չգործէին մեր աշխարհը, չը բարձրանային նրա գրութիւնը և միանգամայն չը ցրվէին այն մ'թիւն անյայտութիւնը, որով պատված է այդ նշանաւոր սարը: Հեռու Անգլիայից, Յըանսիայից մարդիկ էկան ուսումնասիրելին այդ անյայտ սասած, մեր քիտի տակ գտնվող սարը, բայց և այնպէս խոր արմատայած նախապաշարմունքից չազատվեցաւ նա: Ռուս գիտնականներ նոյնպէս էկան, աշխատեցին, բայց նրանց աշխատանքները գնահատութեան չարժանացին մեր կողմից և մեր գրականութեան մէջ մի անկիւն չի բռնեցին, այն գրականութեան մէջ, որ այնպիսի սիրով է վերաբերվում դէպի ամեն մի անտասալ բանին, անչաւատալի, իրեշարական գրութեան և այնպիսի անտարբերութեամբ է վերաբերվում դէպի իրական աշխարհի նկարագրութիւնները: Սակայն Արարատի մեծ նշանակութիւնը նրանից կարելի է իմանալ, որ նրան միանում հասագոտիով չը բաւականացան լուսաւորեալ մարդիկ և Սպասկի-Ալտոնովի Պարբոտ, Աբելս, Խոզդիս գիտնականներից յետոյ, անցնալ տարուայ ամառը Արարատի վրա բարձրացաւ և ռուս յայտնի գիտնական և մատենագիր՝ պրոֆ. սոր Մորգոլյուկ, որի գիղիցիկ շարագրութեան թարգմանութիւնը սրա հետ առաջարկում էր ընթերցող հասարակութեան Յարգելի հեղինակի այս աշխատանքը: Բայց մենք արժանաւորութիւններ ունեն, որոնց գնահատել է մեր մէջ, Սպասկի լրագրից: Այս պատճառով մենք աւելորդ ենք համարում մեր կողմից մի բան ւաւ լրացնել Մենք միայն ուզում էինք ցոյց տալ, թէ որքան մեծ է մեր յիշած հաստատ կամքի և աշխատանքի տեղ մարդկանց ցանկութիւնն ու սերը տեսնել ընտելութիւնը, ուսումնասիրել նրան այժ ու ձախ: Դրանում է կայանում և ճշմարիտ հայրենասէրի և մարդասէրի բազմաթիւ: Այդ բազմաթիւ գուրկ հայը գուցէ մի ժամանակ կը համոզուի, որ գիտնական մարդը, որ բանն ու գործը թողած ոտնակոխ է անում սար ու ձոր, բոյսեր, քարեր է հատարում, բուրբուխ գիտութիւնից խնթիցած չէ, ինչպէս սովորել է կարծել ժողովրդի մեծամասնութիւնը: Հայ հեղինակի համար էլ ժամանակ կը պայտի, երբ նա կը ծախսէ իր գիտութիւնն ու հանձնարը այնպիսի գրութեանը: Դրա, որոնք վերաբերվում են մեր ընկալած կենտրոն, բայց դա այժմ ներկայայտում է մտնել ապագայի գործ:

Մի բուռն ցանկութիւն տալ ժողովրդին ընթերցանութեան համար մի շարագրութիւն, որ վերաբերվում է մեր երկրին, մեր կիսնքին— հարկադրեց մեզ ձեռն առ մի այնպիսի գործի, որ միւս ժամանակներում մենք գուցէ մեր կարողութիւնից վեր կը համարէինք. և թարգմանելով կամ լաւ ևս ասած, փոխադրելով ռուս յայտնի հեղինակի այս աշխատանքը: Թիւնը, մեր նպատակն էր միայն մեր ազգաւ աշխարհագրական գրականութեան մէջ մի գիրք աւելցնել կամ ինչպէս ընդունում է ասել մի լուսաւոր գրել: Փառք ու պատիւ ետ ից վաղից չէ

մը ցանկութիւնը, բայց մենք ուրախ կլինենք, երբ տեսնենք որ ժողովուրդը կարգում է, հետաքրքրվում է նշանաւոր հեղինակի նշանաւոր գրուածքով: Հասկանում է նրան և մի գաղափար է կազմում՝ նրա մասին: Այդ էլ մեզ բաւական է:

Անկեղծօրէն պիտի խոստովանուենք, որ մեր այս անաշխտ գործը կունենայ գուցէ շատ պահասութիւններ, բայց գրանք մեզ ներկի էն մի քանի պատճառներով, որոնց մասին աւելորդ է խօսել: Մենք միայն աշխատեցինք հոսկանալի շինել այս գրուածքը որքան կարելի էր, և այս պատճառով դուրս եկինք կարգ ու կանոնից, տեղ տեղ կրճատելով և տեղ տեղ աննշան աւելորդութիւններով:

Ներդրամիտ ընթերցողք թող մեզ չը յանդիմանեն այս մասին: Մենք մեր կարողացածի չափ ենք ծառայում ժողովրդին և դո՛ւ էնք գրանով:

Ա. Բ Ա Բ Ա Խ Ա Ն Ե Ա Ն Յ:

Թիւ 71:
Մայիս, 1883

ՃԱՆՁՊԱՐԷՈՐԴՈՒԹՅԱՆ ՏՊԱՌՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՆԵՐԻ

ՆԿԱՐԱԳԻՐ:

Ե յիշեաց Աստուած զնոյ և զամենայն գազանս, և զամենայն սնասունս, որք էին ընդ նմա ի տապանի անդ. և էած Աստուած հոգմ ի վերայ երկրի և դադարեաց ջուրն: Եւ խցան աղբիւրք սնդեղոց և սահանք երկնից և արգիւաւ անձրև յերկնից: Եւ զիջանէր տակաւ երթ այդ ջուրն և թողանայր յերկրէ, և նուազէր ջուրն յետ հարիւր և յիսուն աւուր: Եւ նստաւ տապանս յիօթներըրդում ամսեանն ի քսան և հօթն ամսոյն ի լերինս Արարատայ: Գիր: Ծննդոց ԳԼԸ. 1-7:

I

ՑԱՌԱՉԱՐԱՆԻ ՑԵՂ:

Մեղանից ումի՞ն ոսկեղէն մանկութեան երջանիկ ժամանակներում չի շարժել մինչև սրտի խորքը այն փառահեղ պատկերը, որ նկարում է այնպիսի հանձարեղ պարզութեամբ Աստուածաշնչի պատմութիւնը համաշխարհական ջրհեղեղի մասին: Ումի՞ երևակայութիւնը չի ման եկել Նոյի հետ անսահման ովկիանոսի ալիքներով, որ պատել էր ամբողջ երկրագունտը, երբ Աստուածաշնչի ահաւոր և պատժող Տէր-Սարսափութի հրամանով բացվեցան երկնքի խորշերն և երկրի աղ-

րիւրները և բոլորովին ծածկեցին երկիրը, իսկ անընդհատ անձ-
րիւր քառասուն օրուայ և քառասուն գիշերուայ միջոցում ան-
խնայաբար թափվում էր մեր ողորմելի մոլորակի վրա, որին
զցել էր տարածութեան մէջ Ագոնիայի ստեղծող և պատ-
ժող աջը:

Բայց յետոյ—չարունակում է Մննդոց գիրքը—ստեղծողը
խղճաց իր ստեղծածներին վրա. և յիշեց Աստուած Նոյին, և
բոլոր գազաններին և բոլոր անասուններին և թռչուններին և
սողուններին, որոնք դանվում էին Նոյի հետ տապանում և փը-
չեց Աստուած երկրի վրա քամին և կանգնեցին ջրերը. յետ
գարձին ջրերը, որոնք դուրս էին թափվել երկրի անդունդներից
և երկնքի ծակերից և այսպէս ջրերը յետ քաշուեցան հարիւր
յիսուն օրում: Եօթներորդ ամսում տապանը կանգնեց Արա-
րատ սարի վրա:

Ո՞վ չէ յիշում Աստուածաշնչի պատմութեան դրան հե-
տևող սխառուց և բանաստեղծական մանրամասութիւնները:

Ջրհեղեղից յետոյ ջրերը քչացին մինչև տասներորդ ա-
միսը: Իսկ տասներորդ ամսում, այդ ամսի առաջին օրը, երե-
ացին ջրի տակից սարերի գագաթները. դա նշանակում է միւս
սարերի գագաթները, որոնք Արարատից ցածր էին, որովհետև
Արարատը՝ Աստուածաշնչի պատմագրի, որ Մովսէսն է համար-
վում, հասկացողութեան համեմատ համարվում էր ամենաբարձր
սարը ամբողջ երկրագնդի վրա, որովհետև այդ ժամանակները,
երևի, յայտնի չէ եղել Էլբորուս, Գավլազիրի, Չումուլարի և
հսկայ Էվերեստ սարերի բարձրութիւնը և այդ սարերի գոյու-
թեան մասին, պէտք է ենթադրել, բոլորովին չէր խմանում
Խորյեկացւոց ազգի ոգևորեալ առաջնորդը:

Երբ ջրի տակից երևացին սարերի գագաթները այն ժա-
մանակ, քառասուն օր անցնելուց յետոյ, բացաւ Նոյը տապանի
պատուհանը և ուղարկեց մի ագուստ խմանալու՝ հեռացել է

արդեօք ջուրը երկրի երեսից: Բայց ագուստը չէ վերագործաւ
տապանը: Ժողովրդական աւանդութիւնն ասում է, թէ
դուրս թռչելով արձակ օդի մէջ, նա գտաւ մարդկանց և անա-
սունների բազմաթիւ դիակներ և սկսեց կերակրվել նրանցով:
Այն ժամանակ Նոյ ուղարկեց մի աղանի տեսնելու, թէ
հեռացել է արդեօք ջուրը երկրի երեսից: Բայց աղանին «չէ
գտեալ հանդիստ ոտից իւրոյ», չը գտնելով մի չոր տեղ, ուր
կարող լինէր նստել, դարձաւ տապանը: Այն ժամանակ Նոյ
մեկնեց իր ձեռքը տապանի պատուհանից դուրս: Աղանին
նստեց ձեռքի վրա և կրկին մտաւ տապանը: Յետոյ սպասելով
եօթն օր էլ, Նոյ կրկին ուղարկեց աղանին տապանից դուրս:
Իրիկնադահին նա յետ դարձաւ, ունենալով կաուցի մէջ ձի-
թենու ճիւղը կանանչ տերեւներով. և խնայաւ Նոյը, որ ջուրը
երկրի երեսից քաշուել է:

Այսպիսի կերպով է պատմում Մննդոց գիրքը, թէ ինչ-
պէս ազատուեցաւ վերջնական կորստից ցըրհեղեղական մարդը և
նրա հետ այն կենդանիները, որոնք այժմ բնակվում են երկրի
վրա: Աստուածաշունչը ցոյց է տալիս և մարդկութեան հա-
մաշխարհական ջրհեղեղից ազատութեան տեղը. դա Արարատն է:

Ահա այժմեան մարդկութեան այդ իսկ օրօրոցը եւ ու-
վելի տեսնել նրանից յետոյ, երբ ես դեռ 1881 թւին բախտ
ունեցայ տեսնել սկզբնական, ջրհեղեղից առաջ եղած մարդու
օրօրոցը և, կարելի է ասել, մեր ժամանակակից գիտութիւնների,
մեր կուլտուրայի, մեր լուսաւորութեան օրօրոցը. 1881 թւին
ես այցելեցի Պալէստինան և տեսի նոյն իսկ այն հողը, որից,
նոյն Մննդոց գրքի հաստատութեան համեմատ, Աստուած ստեղ-
ծել է մարդուն, այն հողը, որ այդ նախահայրը կոխ էր սու-
ել իր ոտներով և թրջել էր իր քրտիւքով, զսնելով նրա մի-
ջից իրա համար հաց՝ մեղք գործելուց յետոյ և որի մէջ յետոյ
նա դրել էր իր ոսկերքը. ես այն ժամանակն էլ այցելեցի և
բանաստեղծական Նդիպտոսը, մեր գիտութեան օրօրոցը, այն
Նդիպտոսը, որի գիտութիւններով էր կրթվել և Մննդոց գրքի

ողևորված հեղինակը:

Պղնձափնայից և Եղիպտոսից յետոյ բնական էր ցանկալ տեսնել Արարատը. Բեօսիսի բուրգը բարձրանալուց յետոյ և Երուսաղեմին հանդերձ իր գողգոթայով, Կենդրոնեան հեղեղատով և Եղիճենան սարով նայելուց յետոյ, Երիբովը, Մեռեալ ծովը, Յորդանանը և միւս մեզ համար սրբազան տեղերը տեսնելուց յետոյ, ես մի բուռն ցանկութիւն էի զգում տեսնել Աստուածաշնչի սրբավայրը և բարձրանալ նրա անհասանելի գագաթը, գէպի այն խորհրդաւոր վայրը, ուր Աստուածաշնչի մարդու երևակայութիւնը տեղաւորել էր համաշխարհական, ջրհեղեղից ազատված Նշիւն, նրա տապանի, ագուաւի և աղաւնիի հետ և ուր ժամանակակից մարդու երևակայութիւնը մինչև այժմ մտածում է գտնել եթէ ոչ ամբողջ տապանը, ինչպէս մի հրաշալի ամբուլթեան յիշատակ, հէնց գոնէ այն տեղը, ուր նա մի ժամանակ կանգնել էր:

Եւ ես վճռեցի այս ամառը—1882 թ. ի ամառը—ուղևորվել Փոքր Ասիա, որ տեսնեմ Արարատը և փորձեմ բարձրանալ նրա գլուխը: Բացի նրանից, որ տեսնել Արարատը նշանակում է տեսնել այն տեղերը, որոնց հետ մարդկային երևակայութիւնը կապել է իր երկրորդ հայրենիքը՝ առաջին մարդու իր հրաշալի և խորհրդաւոր հայրենիքը — երկրային գրախոր կորցնելուց յետոյ, գա նշանակում է տեսնել նոյն տեղը, ուր Նշը ջրհեղեղից յետոյ դուրս գալով տապանից բերեց Աստուծուն շնորհակալութեան զոհ իր փրկութեան համար և ուր նա այդ մեծ անցքի յիշատակ տնկեց առաջին խաղողի որթը. բացի այս ամենից լինել Արարատի գլխին—գա նշանակում է կանգնել այնպիսի մի բարձրութեան վրա, որտեղից կարելի է աչքով տեսնել անսահման տարածութիւններ մարդկային աչքին երևացող հօրիզոնի սահմաններից բաւականին զէնը և գա գեո. քիչ է—տեսնել միանգամից ինչպէս մի զիւթական պանօրամայի մէջ ամբողջ Կովկասը և Անդրկովկասը,

ամբողջ հիւսիսային Պարսկաստանը և Փոքր Ասիայի Թիւրքիան և այս ամենը լրացնելու համար երկու ծովեր—Կասպեան և Սև:

Ճշմարիտ է, ես առաջուց էի իմանում, որ Արարատ բարձրանալը կապված է անշափ գժուարութիւնների, կեանքի վտանգի հետ, այս պատճառով Աստուածաշնչի սարը այցելել են շատ քիչ գիտնականներ և այնպիսի քաջասիրտներ, որոնցից մէկն էր Սպասակի—Ավտոնով (1834 թուականում), որ մի բանիսները այդ բարձրանալու ժամանակ կորցրել են իրանց առողջութիւնը և, որ աւելի վասն է, կեանքը, որ վերջապէս տեղական հաւատքին նայած, այնտեղի քրդերի, պարսիկների, թուրքերի, հայերի և մինչև անգամ հայերի հոգևորականութեան յամսու երևակայութեան համաձայն, այդ սրբուզան սարը բարձրանալու փորձը համարվում է յանդուգն և Աստուծոյ ընդգէմ մի գործ, որի համար խստութեամբ պատժում են անհնազանդներին ինչպէս քրիստոնէի Աստուածը, նոյնպէս և Ալլահը քամու սովորական ոյժով, որ իր խիստ փշելովն դրում է յանդուգն մարդուն կէս ճանապարհից մի որ և է անդունդի մէջ,—ճշմարիտ, կրկնում եմ, ես այս ամենն իմանում էի, իմանում էի թէ ինչ վտանգաւոր մեծագործութեան էի ենթարկում զինքս. ես օրինակ իմանում էի, որ խօզվիս, որ մի ամբողջ էկզոպիցիայի հետ կատարել է 1850 թուականին Արարատ բարձրանալը, ընկել էր այդ տեղ իր ընկերների հետ «մի շանթալից ամպի մէջ, որ ներկայացնում էր մի հսկայական ելքատրական մարկոց» (батарей), ուր «կայծակը—ինչպէս ասում էր ինքը հանդուցեալ խօզվիս—մի սաժէն լայնութիւն ունեցող պոստներով (կայծակը մի սաժէն լայնութեամբ—գա սարսափելի է!) ամպրոպի ահաւելի հարուածների հետ» անպաղար ճեղքում էր օդը և քանդում էր ամբողջ ժայռեր, —ես իմանում էի այս ամենը և չը նայելով ոչ մի բանի, հաստատ վճռեցի այս վտանգաւոր գործը կատարելը չը նայելով բարեկամներիս զգուշացնե-

լուն, որոնց փոխեցնում էր իմ սպառազ վիճակը:

Ազգերովիւրաց առաջ ես բոս շափու կարողութեան կարգացի այն ամենը, ինչ գրված էր Արարտաի մասին և մանաւանդ այն, ինչ գրել էին սրբազան սարը բարձրանալու մասին այն մարդիկ, որոնց վիճակված էր կատարել այդ մեծագործութիւնը, որոնք են. Պարրոս, Ավաճոսով-Սպասակի, Բերենս, Արիս, Խոզզկո: Առհասարակ այս առարկայի գրականութիւնը բաւականին ընդարձակ է, մանաւանդ եթէ ուշադրութեան դարձնենք այն, որ միայն անցեալ դարու վերջերիցն են մերձեւալի դարձել եւրոպացիների համար այն սահմանները, ուր գտնվում է Աստուածաշնչի հսկայն:

Վերջապէս կամենալով ձեռք բերել աւելի մօտիկ տեղեկութիւններ ինձ հետաքրքրող առարկայի մասին, տեղեկութիւններ ոչ թէ գրքերից, որոնց ես կարագել եմ, այլ կենդանի մարդկանցից և ցանկացոյնի հաւաքելու մտքով, որոնք կուզենային ինձ հետ բարձրանալ այդ հին ուխտի սրբավայրը, ես այդ տեղեկութիւնների մասին գիմեցի Թիֆլիս Ի. Փ. Տխորժեվսկուն, վաղաժամանակ կորած «Փալանդայի» շնորհալի իմրողին. նա ինձ պարտաւորացրեց, յայտնելով այդ տեղեկութիւնները և ի միջի այլոց հողորդեց, թէ նա ինքն էլ պատրաստ է լինել ինձ ուղեկից Արարտաեան էկսպեդիցիայում և թէ կարելի է կը գտնվին Թիֆլիսում և ուրիշ ցանկացողներ բաժանել ինձ հետ այդ էկսպեդիցիայի վտանգներն ու հիացմունքները: Կրա հետ նա գրում էր ինձ, որ հոչակաւոր սարը բարձրանալու ամենայարմար ժամանակն է օգոստոսի 1-ից մինչև 15-ը, և առհասարակ ոչ շուտ քան յուլիսի 15-ը, որովհետև այդ Թւերից առաջ բարձրանալը բոլորովին անկարելի է՝ սարի դագոթները պատող ձիւնի ահագին մասսաների, նմանապէս և լեռնային փոթորիկների պատճառով, որ նոյն իսկ բարձրանալը պիտի կատարուի պարակական սահմանից, որ սարից ամենամօտի Նոր-Ակուռի գիւղից պէտք է վերցնել մինչև տասը մարդ առաջնորդ, օրական 2—3 բուրլի վարձով:

որ սարը բարձրանալը և այնտեղից ցած իջնելը չորս օր կը քաշէ և որ պէտք է Պետերբուրգում գնել մթին ակնոցներ տեսողութիւնը լեռնային ձիւնի լոյսի մահաբեր գործողութիւնից պահպանելու համար, մի կաշեայ չը թրջվող հագուստ — մի կուրակա, պանտալոն և վերարկու, նոյնպէս և մի լաւ դիտակ:

Շուտով հասաւ և այն ժամանակը, երբ ես պէտք է ընկնէի հեռու, և ինչպէս վերջնաբար իմացվեցաւ, վտանգաւոր ճանապարհ:

Ես վերևում ասացի այն բարոյական հարկադրանքների մասին, որոնք ինձ ձգեցին դէպի աշխարհիս մէջ եղած ամենամեծ անցքի անխօս վկան. գրանք մանկութեան պայծառ յիշողութիւններն էին, որոնք տարիներով չեն մահանում:

Բայց կային և ուրիշ, աւելի խիստ հարկադրանքներ: Մտածող մարդկանցից ո՞րը չէ փորձել իր վրա վերջին տարիների հասարակական կեանքի ծանր, թմրեցուցիչ լոյծը. մեղանչց ո՞րը չէ շնչասպառ եղել խեղդող մթնոլորտի մէջ — եթէ կարելի է այսպէս ասել առանց որ և է վերաւորական ակնարկի դէպք մէկը — նոր ժամանակի խեղդող օդի մէջ: Եւ ո՞վ չի ցանկացել դուրս փախչել թարմ օդի մէջ այդ տաք, հոտած մառանից երբ ըստ երևոյթին ոչ մի կարողութիւն չկար մի կերպ առողջացնել այդ հոտած օդը: Շատերը ձգմարիտ փախչում էին այդ մառանից հէնց գոնէ ժամանակաւորապէս, որ չը խեղդվին:

Ես էլ փախայ այդ ծանր տարիներում հեռու իմ տխրագին հայրենիքից, փախայ այնպիսի զգացմունքով, կարծես թէ ուզում էի փախչել ինքս ինձանից:

Եւ իրաւ, խորին անբաւականութիւնը շրջակայ կեանքից և մի և նոյն ժամանակ ինձանից, անբաւականութիւնը այն ամենից, ինչով լրվում էր մեր գոյութիւնը օրէցօր մինչև նոր, աւելի լաւ արշալոյս, անբաւականութիւնը, այսպէս ասած և երկնքից և երկրից, կենդանիներից և մեռեալներից, ներկայից և անցեալից, որ չը կարողացաւ շինել մեզ այնպէս, ինչ-

պէս ուրիշ մարդկանցի. վերջապէս անբաւականութիւնը իմ սեփական համեստ աշխատանքներից, իմ ազատ գրչի պատուներէն - այս ամենը հրում էր իմ միտքն ու կամքն որոնել մի նոր, մի ուրիշ բան, իսկ թէ որ հին, շատ հին լինի, ինչպէս բուրգերը, գոնէ այնպիսի մի բան, որին ես կեանքումս չեմ տեսած, որին ես չեմ փորձել և չեմ զգացել: Եւ ես գնում էի որոնելու այդ հոգեկան բուռն ցանկութիւնների բաւականութիւն հեռու արևելքը, Եգիպտոս, Պալեստինա, Արարատ: Եւ ինձ թւում էր թէ հէնց այնտեղ, օտար երկրքի տակ, բուրգերի արևադարձի տակ և Եհովայի բարկութիւններից այրված Երուսաղեմի թումբերի տակ և հովիտների մէջ ես մուսայր լմ վեշարը, այն հոգեկան որբութիւնն ու անբաւականութիւնը, որոնք կրճում էին իմ հոգին մայրենի հողում:

Այսպիսի զգացմունքով, հէնց այս խոժոր հարկադրութիւններով ես վեր առի ճանապարհորդութիւն պէպի Արարատը: Ո՞վ էր կարող իմանալ, թէ նա կվերջանայ ինձ համար այգպիսի կորստաբեր կերպով:

Յայտնվեցաւ, որ Արարատը ոչ Չափիրպոյն է, ոչ էլ Քեօպսի բուրգը:

II.

ԹԻՖԼԻՍԻՑ ՄԻՆՁԵՒ ԿԱՐՍԵԱՅԻ ԱՆՍՊԱՏԸ:

Ես դուրս եկայ Պեակերբուրգից յուլիսի 24-ին: Ես հաշվում էի, թէ Արարատ բարձրանալը կսկսեմ օգոստոսի 2-3-ին: Օշոտոսի վեցին, Այլակերպութեան տօնին, ես մտածում էի լինել Աստուածաշնչի սարի գլխին:

Իմ ճանապարհն ընկած էր իհարկէ Կովկասի միջով: Այս՝ մեր մելորակի փառահեղ և չքնաղ անկիւնը ես առաջին անգամը չէի տեսնում: Խստագէտ սարերի շղթաների զբլխով, վրաց փառաւոր ճանապարհով գնալը կրկնեց իմ հոգում մէջ այն խորին հիացմունքի զգացմունքը, որ ականջ զգում

եւ այն իրանց սքանչելութիւնով զարմացնող բնութեան պատկերների մօտ, որոնց առջև երկկազմութեամբ հանդարտվում է մի տեսակ խաղաղ անզգայութեան մէջ վախեցածի պէս միաբը:

Բայց այս պատկերները չէին հրապուրում գէպի իրանց իմ հոգին:

Օշոտոսի 3-ն եւ արդէն դուրս էի գնում Թիֆլիսից Երևանեան ճանապարհով: Թիֆլիսը եւ թողում էի մէնակութեան և անյայտութեան ծանր զգացմունքով: Գնալով Պետերբուրգից հեռու ճանապարհ մի յանդուգն մտքով հասնել նրան, ինչ անելու չէր համարձակվում ամեն մէկը և հասնել որին շատ քիչերին էր վիճակվել, ես տանում էի ինձ հետ համոզմունք, թէ իմ այն փորձի մէջ, որ ես անում էի «տապանը գտնելու և Պետերբուրգ տանելու համար նրա հէնց մի առջեղը», ինչպէս ինդրել էին իմ Պետերբուրգի բարեկամները, որոնք ահով էին ճանապարհ գցում ինձ, այսպէս ասած, հին ուխտի էկսկուրսիայի - ես ունէի համոզմունք, թէ ես մէնակ չեմ գնայ տապանը որոնելու: Ես յոյս դրած էի պ. Տխորժեվսկու վրա և զխաւորապէս պ. Լօխտինի՝ երիտասարդ և տաղանդաւոր ինժեների վրան, որ արդէն կտտարել էր մի քանի էկսկուրսիաներ. պ. Լօխտին շատ ցանկանում էր գնալ ինձ հետ Աստուածաշնչի սարը և թէպէտ առաջ պիտի գնար Բեսսարաբիա Գնեստր գետի վրա նաւագնացութիւն բանալու համար, բայց շատ խնդրեց ինձ յայտնել իրան իմ դուրս գալու օրը, որպէս զի նա կարողանար իր ժամանակին դուրս գալ Բեսսարաբիայից և պատահեր ինձ հետ Թիֆլիսում: Բացի դրանից ես յուսով էի ունենալ ինձ ուղեկից լեռնային ինժեներ Ֆօն-Կոչկուլին, որ ծառայութեան մէջ էր գտնվում Թիֆլիսում: Նրա փորձառութեան և սարերի քմահաճութիւնների և սարսափների հետ ծանօթ լինելուն ես կարող էի բողոքովն հաւատալ, որովհետեւ նա, ինչպէս մասնագէտ, մի քանի անգամ բարձրացել էր սարերի գլուխները

ինչպէս Եւրոպայում, Ասիայում, նոյնպէս և Ամերիկայում: Բայց յոյսերս չը կատարվեցան: Ոչ պ. Տխորժեվակի, ոչ էլ պ. Փօն-կոչկուլ չը կարողացին ինձ հետ զնալ, թէպէտ և շատ ցանկանում էին, որովհետև ամեն մէկին թիֆլիսում պահում էին շատ հարկաւոր գործեր. իսկ Լոխտին, ման դարով Բեսարաբիայում մի տեղից միւս տեղ, չէր կարողացել ստանալ իմ նամակը իր ժամանակին և այս պատճառով չէր կարողացել պատահել ինձ ոչ թիֆլիսում, ոչ էլ Երևանում:

Ահա ինչու ես դուրս էի գալիս թիֆլիսից մի տեսակ մուսցվածի դառն զգացմունքով, որ չէր կարող չը վախեցնել ինձ: Այսպիսի մէնակութիւն ես չէի զգացել ոչ Եզիպտոսում և ոչ Պալեստինայում: Այնտեղ իմ մէնակութիւնն այնքան ճնշող չէր, ինչպէս այստեղ, թէ և այնտեղ ինձ համար բոլորովին օտար աշխարհ էր: Թիֆլիսից ես դուրս գնացի միայն մի թուրք սայրապանի հետ, որ շատ վատ էր հասկանում ռուսերէն. պէտք էր գնալ 250 վերսա փոստային սայլն մէջ մի տեղով, որ բոլորովին անվանող չէր: Այդ ճանապարհի վտանգների մասին ես իմացել էի գեռ թիֆլիսում, որտեղ ինձ խորհուրդ էին տուել լինել զգոյշ. օրինակ, փոստային իջեանում, որտեղ ես ցոյց էի տալիս ճանապարհաթուղթիս ինձ ձիաներ տալու համար, ես ստացի նախադուշացումն այն մաքով, թէ շատ խելացի կլինէր, եթէ ես ճանապարհ չը գնայի մէնակ, չը գանկելով գոնէ մի ուղեկից, իսկ բարի պ. Փօն-կոչկուլ ուղիղ խորհուրդ էր տալիս ինձ ոչ թէ միայն գիշերով ճանապարհ չը զնալ, այլ և երեկոները չը փորձել հեռանալ իջեանից:

— Եթէ ձեզ համար թանկ է ժամանակը, աւելացրեց նա, ուրեմն լաւը նա է, որ դուրս գաք իջեանից գիշերուայ վերջում, իսկ երեկոները չը գնաք, թէպէտ և գեռ լոյս լինի:

— Ախր ինչ պատճառով, զարմացքով ասում էի ես:

— Այն պատճառով, որ երեկոյեան աւազակները մի չարութիւն գործելով, գիշերը կարողանում են կորչել սատանան

գիտէ ուր. իսկ առաւօտից մօտ չարութիւն անելը նրանց համար անյարմար է:

- Լաւ. չարութիւններ են:
- Այո... բայց այդ տեղերում կեանքը թանկ գին չունի:
- Մի հօխա չամիչից էլ թանկ չէ:
- Կարելի է:

Բայց և այնպէս, շնորհիւ Կոկասի իշխանութիւններէ լուսաւոր օգնութեան իմ ճոնապարհորդութիւնն այդ կողմերում պատած էր բաւական մեծ ապահովութիւններով և ես խորին երախտագաւտութեամբ պիտի յիշեմ անուանները. պառաջնորդին գլխաւոր կառավարութեան Կովկասի կառավարչապետին՝ գեներալ-էյտեմանտ Ստարուբակու, պ. հոգաբարձուին Կովկասեան ուսումնարանական շրջանի Կ. Պ. Եանօվսկու և պ. առաջնորդին փոստային շրջանի գեներալին շաբի պօլիօվնիկ Տօմիչի: Պ. Ստարուբակի տուեց ինձ բաց հրամանագիր, ուր ի միջի այլոց ասում էր ում հարկաւոր էր լմանալ. «Ինչքան տեղական իշխանութիւններից որս ցոյց աւելին (այս անուն), որ եկել է Կովկաս լուսաւոր նպատակով, ցոյց տալ որքան կարելի է օգնութիւն և հովանաւորութիւն խաղաղութեամբ և անփոփոխ կերպով անցնելու համար ինչպէս փոստային ճանապարհներով, նոյնպէս և նրանցից դուրս, աւելով «Ինչքան տեղական պահպաններից»: Իր կողմից պ. Տօմիչ տուեց ինձ մի ապահովացնող հրամանագիր, որի մէջ էր միջի այլոց ասվում էր. «Ինչքան փոստային իջեանների պպ. կառավարիչներից թիֆլիսից Երևան տանող և Երևանեան նահանգում գտնվող փոստային ճանապարհների վրա ցոյց տալ օգնութիւն այս ինչ մարդուն (ձեր ամենախոնարհ ծառային) շատ կերպով անցնելու համար, որ ճանապարհորդում է ուսումնասիրական նպատակով (ինչ ուսումնասիրական, ուղեղնասած ինչպէս մի բերանաբաց ուղևոր): Կառավարիչները պարտաւորվում են առանձին ուշադրութիւն գործնել գիշերելու

յարմարութեան և ապահովութեան վրա»:

Բայց և այսպէս ևս թողնում էի թիֆլիսը մի վրդովեցուցիչ զգացմունքով. և երբ քաղաքագուան մօտ շարժական դուռը բարձրանալուց յետոյ առաւօտեան օդի մէջ տարածվեցաւ փոստային զանգակի սուր ձայնը, իմ հոգու մէջ անհանդուրժեամբ շարժվեց այս հարցը. ինչ տեսակ զգացմունքով ևս կ'մօտենամ այս շարժական դուռը յետ դառնալիս ժամանակ և արդեօք վիճակված է ինձ առհասարակ յետ դառնալ անյայտ հեռու երկրից:

Իմ մօտովս անցաւ մի ուրիշ սայլը որ արագութեամբ գրնդզնգում էր և էլ աւելի արագ կերպով փոշի էր բարձրացնում խձուղիի վրա: Այդ սայլակը տանում էր մի օֆիցերի սպիտակ շորերով և սպիտակ գլխարկով, հովանոցի տակ: Առանց հովանոցի այն հնոցում, որի մէջ էք ընկնում դուք Կովկասում, գնալ բոլորովն անկարելի է, որովհետև դուք գնում էք փոստային սայլակի մէջ առանց որ և է ծածկոցի: Դուք միայն զարմանում էք, թէ ինչպէս է տանում այս սարսափելի շոքը թուրք սայլապանը, որ առջևում նստած ծոյլութեամբ շարժում է ձիաներին: Բայց այդ գլուխը սովոր է, աւելի այն պատճառով, որ նա համարեա միշտ փաթաթված է գտակի վրայից օղլուխով, իսկ աւելի շատ ժամանակ ծածկված է լինում հրէշաւոր մորթեայ փափախով, որ անպատճառ կարած է լինում ոչխարի կինամոնազոյն մորթուց այնպիսի ձևով և այնպիսի մեծութեամբ, որ կարծես ամեն մի անդրկովկասեան թուրքի գլխի վրա տեղաւորված է կալմիկների վրաններից մէկը կամ Մոսկվայի Երանեալ Վասիլիի գմբէթներից մէկը, միայն վերելից կարած: Իսկ մնացած մահկանացուները, մինչև անգամ և ոչ — զինուորականները այնտեղ կրում են սպիտակ գլխարկներ (фуралка) և այս պատճառով իւրաքանչիւր հայ, որ այնտեղ նստած է լինում գլխեւորում (Կովկասեան և Անդրկովկասեան գլխեւորում պարունակում է իր մէջ և պանտոկ, և գլխեւորում, և հիւրանոց և իջևան), — իւրաքանչիւր հայ իր սպի-

տակ գլխարկով շատ նմանում է ծառայութիւնից դուրս եկած կապիտանի: Մինչև անդամ ես, սպիտակամիտք ճանապարհորդս, որ փոխել էի Պետերբուրգի շլեսայան թիֆլիսի սպիտակ գլխարկի հետ, մի քիչ նմանվում էի ծառայութիւնից դուրս եկած պոլկովնիկի:

«Այստեղ հետաքրքրելի է ուտել և խմել», յիշում եմ ես թիֆլիսի մի դուքանի նշանատախտակը և այս դատարկ յիշողութիւնը առ ժամանակ փախցնում է իմ գլխից մռայլ մտքերը: Ես սկսեայ մտքով փոխադրվում եմ Կ. Պոլիս, ուր նոյն նեղ և մարդկանցով լցուած փողոցներն են, որոնցով ևս հէնց այս ժամին անցել եմ, դժուարութեամբ մօտենալով թիֆլիսի քաղաքագուանը. խոր Արևելքը հէնց այնպէս աչքերին է զարմնում: Բայց այն, ինչ որ ես չէի նկատել ոչ թիւրքիայում, ոչ Եգիպտոսում և ոչ Պալեստինայում, դա էր մնացորդը այն հեռացած հին ժամանակների, երբ մարդուն կարելի է եղել այնպէս ծեծել, ինչպէս այժմ չեն ծեծում ոչ միայն մարդկանց, այլ և ձաներին ու շներին: Իսկ թիֆլիսում ես նկատեցի Արևելքի այդ ամենախոր հտութիւնը: Մենք անցնում էինք բազարով, ուր նեղ փողոցներում կէս ժամի միջոցում երբեմն չէին կարողանում անց կենալ կարծրտեղջիւր դոմէշների սայլերը նրանց անխիղճ կերպով ծեծող արեւելեան սայլորդների հետ, կտրելով մեր ճանապարհը: Այն ժամանակ կարծես զետեսի տակից դուրս էր դալիս պոլիցիականը սպիտակ նշանագրեստում և անպատճառ մահակը ձեռին (ևս նկատեցի, որ թիֆլիսում պոլիցիականները շատ լաւ են պահվում, բաւական լաւ են Մոսկվայի պոլիցիականներից, որոնք եռանդով կրծելով իրանց նշանակած տեղերում կորիզներ, միշտ ուղարկում են ձեզ խմանալու համար մի խանութ, երբ դուք հարցնում էք — ո՞րտեղ է գտնվում այս ինչ տունը. մի բանով լաւ չեն թիֆլիսի պոլիցիականները. նրանք մոլեռանդութեամբ հաւատում են Կիւրաների կամ Կամբիւաների ժամանակակից մահակի ոյժին, որին նրանք դառնում են միշտ բարի արեւելեան մար-

դիկները հետ խօսելիս ժամանակը): Մահակն խնդրի գործ էր գրվում և ծեծում էր ոչ թէ գոմէշին, այլ անպատճառ արևելեան սայլորդին և ծեծում էր անխնայ, ծեծի օրինաւոր լինելուն բոլորովին հաւատացած լինելով: Եւ որ զարմանալին է — ծեծվող էակը ոչ միայն չէր բողբոջում մահակի դէմ, ոչ միայն չէր քաշվում նրանից, այլ ընդունում էր նրա հարուածները բոլորովին խոնարհ կերպով, կարծես թէ այդ ծեծելը վաղուց էր գրված Ալլահի գրքում այդ խնայ ծեծ կերած Մուստաֆի կամ Ահմէդի հաշվին:

Բայց ահա Թիֆլիսն էլ քիչ քիչ սկսում է թաղնիկը այգիները կանանչների մէջ, կամ անցնում է սարերի և ժայռերի քամակը, որոնք պատում են պղտոր, կատաղի կուրը:

Դեռ էլ հեռու արևմուտքում և հիւսիսում, կովկասեան լեռնային շղթայի սառմաները աւելի և աւելի ծածկվում են հեռաւորութեան ծխի մէջ, այնպէս որ շուտով նրանց դժուար կլինի ջոկել այն ամպերից, որոնք անշարժ կերպով կանգնած են հօրիզոնի վրա:

Ճանապարհը գնում է կուրի ափերով: Նրա պղտոր ջրերը փրփրում են ափերի մօտ, հարկապընդ շուռ գալ ինչ որ է ահադին անիւներ:

— Դա ի՞նչ է — հարցնում եմ ես իմ սոյլապան թուրքից, ցոյց տալով այդ անիւները — որ նման է լողացող ջրաղացների:

— Ի՞նչ ջրաղաց:

— Հրէն ջրի վրա շուռ են գալիս անիւներ և ջուր են գուրս հանում կուրից:

— Հ'ա... Դա Ալլահը ուողում է խնձորենիքը և քիշ միշը:

— Ի՞նչպէս է Աստուած ուողում քիշմիշը:

— Ինքը կուրը շարժում է անիւները և ուողում է:

Եւ իրաւ ինքն Ալլահն է ուողում այդ քիշմիշն այգիները, ահադին անիւները շարժվում են կուրի ընթացքի ոյժով և հաւաքելով ջուր, թափում են խողովակների մէջ:

որոնք գետից ուղիղ տարված են այգիների մէջը:

Կուրի ափերի վրա այստեղ և այնտեղ երևում են արևելեան մարդկանց միակ պատկերները, որոնք բռնած ունին ձեռքերում երկայն չոր ճիւղտներ, որոնց վերջերից կախված են մի տեսակ ահադին գլօբուսներ՝ շինված տակառների շրջանակներից:

— Իսկ նրանք ի՞նչ են անում, հարցնում եմ ես:

— Այ՛ն մեծ փայտերով:

— Այո... Չուկ են որսում:

— Չուկ: Ո՛ւհ, կուրի մէջ շատ ձուկ կայ:

Յայտնվում է, որ տակառի շրջանակներից շինած գլօբուսի ներքին ծայրից կպցրած է ցանց, որի մէջ և ընկնում է միամիտ ձուկը:

«Այստեղ հետաքրքրելի է խմել և ուտել», կրկին յիշում եմ Թիֆլիսի խանութի տախտակի խմաստուն խօսքերը, երբ տեսնում եմ իջևանի տնակը, որին մօտնտում է իմ սոյլը: Դա չէր նշանակում թէ ես հետաքրքրվում էի մի բան ուտել իջևանի բակում, ուր երեւի ուտելու ոչ մի բան չէ կարելի դանել բայց ես յիշեցի պատուարժան Մ. Ա. Դանլովին, Սև և կասպից ծովերը միմեանց հետ խառնելու նախագծի նշանաւոր հեղինակն, որ լիարժեք իմ յանդուգն գիտաւորութունն այցելել Արարաթը, առեց ինձ մի քանի գործնական խորհուրդներ կովկասում ճանապարհորդելու մասին և բողբոջվին նախազգուշացրեց, թէ նրա համար, որ չհիւանդանաս կամ կարելի է չմեռնես կովկասում, որտեղ մահաբեր հիւանդութուն ստանալն այնքան հեշտ է, ինչպէս մեզ մօտ խորբուխ ստանալը, երբէք չի հարկաւոր առաւօտեան գուրս երթալ, առանց բաւականն խմելու և ուտելու: Բայց որովհետեւ ես գուրս եկայ Թիֆլիսից արեգակը ծագելուն պէս և այսպիսի վաղ ժամանակ ոչ մի կերակուր չէր կարող անցնել իմ կոկորդով, ուստի ես հրամայեցի հիւրանոցում երեկոյեան տապակել ինձ համար ձտեր, որ առաւօտեան

Ճանապարհին նրանցով յիշատակեմ պատուելի պ. Գանիլովին: Ահա թէ ինչու համար իջեանի տնակը տեսնելուն պէս ես յիշեցի իմաստալից խօսքերը, թէ «հեռաքրքրելի կը լինէր ուտել և խմել»:

Իջեանում ես հասի այն օֆիցերի ետեւից, որ քաղաքադռան մօտ լինանից առաջ էր լինել: Նրա համար լծում էին ձիաները: Ես հրամայեցի լինձ համար էլ ձի լծել և յանձնելով ճանապարհաթուղթս իջեանի վերակացուին գրքում գրելու համար, զբաղվեցայ ճանապարհը:

Յետ դարձնելով մեր ճանապարհաթղթերը, վերակացուն կարծեմ խառնել էր նրանց և իմն սուել էր օֆիցերին, իսկ նրանք գրեց իմ ստաջիս:

Տեսնում եմ—օֆիցերը մի կերպ կասկածանքով է նայում դէպի ինձ: Իսկ նրա աչիւրը—կատարեալ կովկասեան, վիրական էր, մարդկութեան զեղեցկութեան մի պատկեր էր. շքեղ մազեր, հիանալի քնքոյշ փոքրիկ միրուք, աղնիւ անսովոր զեղեցկ գծեր բարի երեսի, բարի քնքոյշ աչքերով: Ես մտնում է ինձ և տալիս է ինձ իմ ճանապարհաթուղթը:

—Ներեցէք, դա ձեր ճանապարհաթուղթն է. նրան սուել են ինձ սխալմամբ:

Նայում եմ—իմն է. «Թիֆլիս քաղաքից մինչև Երևան քաղաքը և այնտեղից դէպի յետ ստատուկի սօվետնիկ Մօրզովցիվին տալ երկու ձի սուաջնորդի հետ կարգաւորեալ վարձով սուանց ուշացնելու»:

—Երևի ձեզին է:

—Այո իմն է... իսկ սա իհարկէ ձեզին է:

Բայ եմ անում օֆիցերի ճանապարհաթուղթը, նայում եմ ազգանունին, նրան իմի հետ խառնել դժուար չէ, նրա ազգանունը նոյնպէս է սկսվում, ինչպէս և իմն—Մօր—ով, Մօրաուլաձէ:

—Ներեցէք . . . դա դժուր էք, հարցնում է զեղեցիկ վրացին:

—Ես ինքս եմ:

--Ներեցէք . . . Ես չէի ուզում հարցնել . . . Դա ձեր տոհմանունն է:

—Իմն է—կեղծած չէ, ժպտում եմ ես:

Ժպտում է և իմ զեղեցիկ վրացին. ի՞նչ ստամներ . . .

—Ո՛չ, ես յաւատում եմ, ես այդ չէի ստում . . . Այդ տոհմանունը . . .

—Իմ սեւեականն է, ճանապարհաթուղթս կեղծուած չէ, կարող եմ ցոյց տալ ձեզ իմ անցագիրը. այնպիսի ալեոր միրուքներ, ինչպէս իմն է, չեն պատկանում կասկածաւոր մարդկանց . . .

Բարբառովին ծրծուղից թուլացրի զեղեցիկ վրացու. մարգարտեայ ստամները այնպէս պսպղում են...

—Ո՛չ, ձեր տոհմանունը մամուլի մէջ... Դուք...

—Հա, հասկացայ ես:

—Այդ ամենը ձեր հեղինակութիւնն է:

—Ամենն իմն է դժբաղասարար:

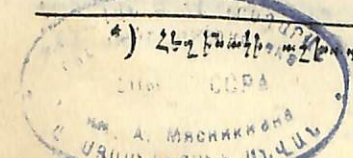
—Ի՞նչ էք ասում, և „Великий раскол“—ն *) և...

—Բողոքը, բոլորը. մինչև անգամ աւելի շատ քան բողոքը:

—Ի՞նչպէս ուրախ եմ ես, ինձ այնպէս ախորժելի է իմանալ որ... և այլն այնպիսի Փրագաներ:

Յայտնվեցաւ, որ զեղեցիկ վրացին շատ էր կարգացել շատ քան է իմնում և առհասարակ համաւերօպական լուսաւորութիւնից դուրս չէ գտնվում: Նրա ծանօթութիւնը՝ այն էլ ոչ հարեանցօրէն, միայն ուսաց զրականութեան հետ չէր: Եւ սա ո՞րտեղ էր. Անդրկովկասում, այն լիւաների մէջ, ուր թափառում են իրանց շատրների և հօտերի հետ մօնթօլները, կարծեմ ուղիղ սերունդները նրանց, որոնք մեր ուս պապերն ծնծել են Կալկայի մօտ, իսկ յետոյ Բատիի հետ կոխ են տաւել ձիաների ոտքերով Ա. եվի հրապարակները, ուր մեր նախահայրերը աղօթքներ էին կարդում Պերունին և Գաժ—աստուծուն:

1007
32206

*) Հեղինակի մշակութային-ընկերակցի մէջ է: Ս. Թ.

— Հիւսուածք հարկաւոր է, աղայ ասում է նոր թուրք սայլապանը:

— Ինչպէս չէ հարկաւոր, անպատճառ, լաւ շինի՞ր:

— Հիւսուածքը լաւ կլինի՞:

Հիւսուածքը հիւսվում է թոկերից փոստայն սայլի մէջ նստելու համար:

Շուտով ձիւնները լծեցին սպիտակ ատամնաւոր վրացու համար էլ, ինձ համար էլ: Արովհետեւ սպիտակ ատամներն առաջի սայլակով պիտի գնային, ինձանից ատաջ և որովհետեւ Թիֆլիս-Երևանեան խճուղին, որ արագութեամբ չորացել էր Ասիայի ջերմ արեգակի տակ և ամբողջ ամիսներով չէր թրջվել անձրևով, սարսափելի կերպով փոշի էր բարձրացնում, այս մասին անուշաբայ մարգարտեայ ատամները, լինելով յուսահատութեան մէջ, որ նրանց՝ այսինքն երեք ձիւ և սայլակի բարձրացրած փոշին կարող է բոլորովին խեղդել ինձ, որին պէտք էր գնալ սպիտակ ատամների քամակից, — եռանդով խնդրեցին ինձ նստել իրանց սայլակում և նրանց հետ միասին երթալ, իսկ իմ սայլակում նստացնել նրանց զինուոր ծառայն: Բայց ես ոչ մի կերպ չը կարողացայ համաձայնվել իմ նոր ծանօթի սիրելի առաջարկութեան, բայց չէի էլ ուզում նրանցից հեռանալ: Իմ առաջին սպասում էր անյայտ և երկար ճանապարհ և այս մասին մէնակ մնալը հազիւ թէ մէկի համար հրապուրչ լինի, իսկ ես, խոստովանվում եմ, չեմ կարողանալ խրոխտալ ոչ պրասպորչչիկ Շէէգոյէվի քաջութեամբ, ոչ էլ լէյտնանտ Գուբասովի *) տղամարդութեամբ:

Այս պատճառով վճռեցինք միասին գնալ, մէկը միւսի ետևից, բայց այնպէս որ առաջի սայլակը միշտ լինի բուսակաւնաչափ հեռու միւսից, որպէս զի չը կարողանար խեղդել:

*) Պատգարշչիկ Շէէգոյէվ 1855 թ-ի Երևանի պատերազմի ժամանակ մե Գանի Լեւորանիներով պաշտպանել է Օբեասն, իսկ լէյտենանտ Գուբասով վերջին պատերազմի հերոսն է, որ ճայլելով է Լեւորայ մի զբաղանիկ նստ: Մ. Թ.

Թողով թշուառ արարատեան ճանապարհորդին:

Մենք սլացինք: Չախ ձեռքի կողմին թողնելով Արբի ափը, մենք շուռ առինք դէպի արջ, մի քիչ դէպի սալը:

Մեր առջև բացվել էր Կարանաղի սարսափելի անապատը, կամ մի հովիտ, որին աւելի ուղիղ կլինէր անուանել «Տահուան հովիտ»: Գոնէ այսպէս անուանեց պ. Մորտուլաձէ, ցոյց տալով արեգակից կիզված տեղ տեղ թմբացած դաշտավայրը, որ դցված էր հսկայական շրջանակի մէջ Կովկասեան և Անդրկովկասեան երկու լեռնային շղթաներով, — որոնց միջով հազիւ նկատելի շերտի նման պտոյտ է գալիս օձի պէս պղտորաջուր Արբը իր եղերքների կանան ներով:

— Ի՞նչու է նա «Տահուան հովիտ», զարմանում էի ես:

— Ա՛յա ինքներդ կը տեսնէք, նրա մէջ բնակվում են այժմ միայն կովածուծները (մի տեսակի մեծ սարդեր), Փալանդաները և խեցդեղնները, իսկ մնացեալ ամեն ինչ փախում է սարերում ծածկվելու:

— Իսկ թռչունները, ես նրանցից շատ եմ տեսնում:

— Բայց նկատեցէք թէ ինչպէս ինքն են, զբանք այնպիսի թռչուններ են, որոնք կերակրվում են միայն մարեխներով և սողուններով:

Գաշտավայրը, որ ընկած էր իմ առաջին շատ վերստ հեռաւորութեամբ, ճշմարիտ որ չարապուշակ էր երևում:

III

„ՄԱՅՈՒՆՆ ԳՈՎԻՅՈՎ“

Որքան ինձ յայտնի է, մեր Անդրկովկասի նկարագրական դրականութիւնը անսովոր աղքատ է: Կովկասը, զխաւորապէս բազմաթիւ լեռնային ցեղերի ամբողջ երկիրը, այն ամենը, ինչ ընկած է և ապրում է Թիֆլիսի և Կուբանի մէջ, շքեղ բանաստեղծական ճանապարհը կովկասեան սարերի միջով — այսպէս անուանված պատերազմական — վրաց ճանապարհը, այս բոլոր

լեռները և փոքրիկ սարերը—Մաշուկա, Բեշտաու, Էլբորուս, Կազեէկ, այս բոլոր գետերը, գետակները և առուակները--Տէրեկ, Արագլա, Կուր, Կումա, Պողկումօկ—այս ամենը նկարագրվել է և երգվել է հարիւրաւոր, կարելի է հազարաւոր անգամներ. գիտնականները խօսել են այս Կովկասի մասին բազմաթիւ հատորներում. բանաստեղծները, սկսած Պուշկինից և Լերմոնտովից և վերջացած Շելլինկով ողևորվեցան Կովկասով և նրա կախարդիչ և ահաւոր գեղեցկութիւններով և երգեցին այդ գեղեցկութիւնները հիանալի, անմահ ոտանաւորներով, ինչպէս են Էլբորուս և Կազեէկ:

Իսկ Կովկասի մէջ եղած պատերազմների հարիւրաւոր նկարագրութիւններում միթէ քիչ պատկերներ և նկարագրութիւններ կան այդ իսկ կախարդիչ երկրի մասին:

Առհասարակ այս Կովկասը աւելի յայտնի է մեզ ամենիս, քան Պետերբուրգի կամ Մոսկովայի նահանգները իրանց անգոյն տեսարաններով:

Բայց այն Կովկասին, որ սկսվում է լեռնային շղթայից, խկապէս Թիֆլիսից գէպի գէնը, մենք համարեա բոլորովին չենք ճանաչում:

Բայց այնու ամենայնիւ դա մի ամբողջ առանձնատեսակ աշխարհ է, որին ոչ մէկը չէ ուսումնասիրել և չէ նկարագրել: Եւ նա մի ընդհանուր բան չունի նրա հետ, որին մենք սովորել ենք հասկանալ Կովկաս անուան տակ: Կա Կովկասը չէ—բոլորովին նա չէ: Ինչ ապշեցրեց կեանքը այդ առանձնութիւնը, որին ես այնտեղ պատահեցի և որի մասին մինչև անգամ չէի մտածել:

Ահա ինչու համար ես կը ցանկոյի տալ ընթերցողին գտնէ մի թոյլ հասկացողութիւն այն մասին, ինչ որ ես տեսել եմ, գնալով Թիֆլիսից մինչև Արարատը, թէպէտ և վախում եմ որ մի գուցէ այս լեռները իմ ոյժի չափ չեն լինի:

Ինչպէս որ լինի, բայց եթէ ընթերցողը չի ձանձրանայ իմ պատմութիւնով, ես կ'ինդրեմ գնալ իմ ետևից—սուղ

Կարտեղի անապատով, այդ շահուան հովիտով, յետոյ Գելեջանի երկար կիրճով նոյն անունով հիանալի գետի ափերով, որ այնպէս ներդաշնակ կերպով հնչում է իր քարեայ յատակով և կարող էր մի կողմով յիշեցնել Տերեկը կամ Արագվան, եթէ նրանցից գեղեցիկ վայելչանկար չի լինէր, յետոյ լեռնային բարձրութիւնով, որ բարձրացած է ծովի մակերևոյթից եօթ հազար ոտնաչափից էլ աւել և իր հետ տարել է այդ բարձրութեան վրա մի ամբողջ ծով—Գոկչան, մի բարձրութեան վրա, ուր ամբողջ ամառը, որ շարունակվում է հազիւ թէ երկու ամիս, լինում են մշտական ցրտեր և ուր ուսաց ակամայ գաղթակ անները—Թալկանները սիրով մոռանում են իրանց մայրենի աշխարհը—սորթ, անքաղցրաբարոյ Ռուսաստանը, որ անխիղճ կերպով դուրս է գցել նրանց իր միջից միայն այն պատճառով, որ նրանք մտածում են իրանց կերպով, վերջապէս—Արաքսի ամենաչքեղ հովիտով, որ գտնվում է Արարատի ստորոտում, ուր աւանութեան համաձայն համալսարհական ջրհեղեղից յետոյ մարդը գտել է իրան ապաստանարան և որտեղից յետոյ սկսել է ցրվիլ երկրագնդի ամեն կողմեր ջրհեղեղից յետոյ բազմացած մարդկային աղբը:

Եւ այսպէս մեր աչքի առաջին է Կարտեղի անապատը:

Այդ տեղ տեղ բարձրացած հովիտը, կարծես, պէտք է լինէր ամբողջ Անդրկովկասի շտեմարանը և կերակրէր ուրիշ, հացի նեղութիւն քաշող տեղեր: Նրա մեծ մասը բաղկացած է պարարտ սևահողի սայլերից, որ իզուր է սպասում արօրի. անապատը, երևի, մի անգամ էլ հերկված չէ նոյն իսկ այն ժամանակից, երբ բոլորովին կանոնաւորվել է մեր մոլորակը և նրա մակերևոյթը դարձել է ընդունակ ծնել հաց և բուսեցանել ծաղիկներ և ճշպոտներ: Այս անապատը բոլորովին անջուր է: Եւ որովհետև անձրևները այդ տեղ գոյացնում են շատ սակաւազիւտ երևոյթ այն ամիսներում, երբ հողն աւելի կարօտում է նրանց, այդ պատճառով Կարտեղի անապատը, չը նայելով պողպեթ լինելու կարելիութեան, մնում է այնպէս անպտուղ, ինչպէս է Սահարան: Աչքն որքան արձակ տարա-

ծուծութիւններ է տեսնում, ամեն տեղ երևում է միայն արեգակնային սպիտակ քառականգն խնայ խոտ, որին նոյնպէս երբէք չի տնայել ոչ գերանդին, ոչ մանգաղը: Միայն տեղ տեղ երևում են բայ - կանանչ բլրակներ, որոնք անապատի ամբողջ մեռելութեան մէջ աչքին են ընկնում և երևում են այնպէս՝ տարապայման՝ որպէս թէ անտեղի կերպով, որ կարծում ես թէ գոքա մեռեալի երեսին մի կարմրութիւն է:

- Սոյլապան, այ սոյլապան:
- Ինչ է աղայ:
- Գու կարծեմ ննջում ես:
- Ո՛չ, աղայ, միայն տաք է, ո՛ւհ որքան տաք է:
- Իսկ սա ինչ կանաչ բլրակներ են:
- Կանաչ բլրակներ . . . ինչ կանաչ . . .
- Ա՛յ սա — այ կանաչ թփեր . . . Դա ի՞նչ է:
- Չը գիտեմ, աղայ, թէ դա ինչ կանաչ է:

Ախր սա ի՞նչ բոյս է, սա ի՞նչ կեանք է, որ այսպէս կատարեալ է մեռեալի մոմի պէս գեղին երեսի վրան:

Բայց ահա կորչում են մեռեալ անապատի այդ կանաչ կէտերը: Միայն ճանապարհի կողքերին սպիտակի են տալիս արծաթեայ ասեղնազործի պէս սարդի ոտանները, որոնցով պատած է գետնը և կովածուծների որջերն մտա կզած չոր խոտերը: Արբեմն անապատի վրա թնդում էր գիշատիչ բաղէի ծանօթ սուր ձայնը, որ կարծես զանգառովում էր այդ մեռելային դրութեան վրա:

Արեգակն էլ աւելի անտանելի կերպով լառում է: Ամենասատկ ծարաւը յաղթում է: Մի շիշ Կուրի ջուրը այնպէս տաքացել է, որ կարծես նրա միջի ջուրը ևս եկած լինքնատեղի էր: Կարմիր գինին, որ ես ճանապարհի համար վեր էի առել, փոստային երեքանքից ամբողջապէս արնոտ փրփուր էր դարձել, բայց ես կուլ եմ տալիս այդ փրփուրը, որովհետև բերանս և կոկորդս այնպէս էին չորացել, ինչպէս այս մեռեալ անապատը:

— Ահա կանաչ . . . յանկարծ ուրախացաւ սոյլապանը, կրկին

տեսնելով ճանապարհից ոչ հեռու ինձ անծանօթ բոյսը:

— Հա սպասիր, — մի րոպէ կանգնացրու ձիաներին:

Սոյլապանը կանգնացնում է: Ես լիջնում եմ սայլից և մտանում եմ ինձ հետաքրքրող փափուկ — կանաչած թմբերից մէկին: Ճշմարիտ, մի օտարօտի բոյս է, մանաւանդ այսպիսի՝ նրա հետ չը ներդաշնակող շրջանում: չորս կողմում ամեն ինչ մեռած է, չոր է, տաք է, իսկ այդ բոյսը, որի երկար, շքեղ կանաչ ծիլերը տարածված են զեանի վրայով ձմերուկի կամ վարունգի նման, անսովոր հիւթալից, անսովոր կանաչ և շքեղ է. նրա երկար տերեւները հաստ և պարարտ են, ջահէլ Փորթոգալի կամ լիմնի տերեւների նման. նրա ճիւղերը և ծիլերը նոյնպէս շատ պարարտ են: Ակամայ չարմանում ես, որտեղից է նա, այդ շրջապատող չորութեան, միշտ չորացած զեանի մէջ, տաք, կատաղի կերպով այրող, ամեն ինչ չորացնող արեգակի տակ, որտեղից է նա վեր առնում իրա հիւթերը: Իսկ որտեղից է հաւաքում իր հիւթերը հնդկաթղենին, հսկայ հընդկաթղենին, Յունաստանի անպտուղ ժայռերի վրան, Եգիպտոսի տաք արևի տակ, Պալեստինայի տաքութիւնից այրված քարերի վրա: Որտեղից են նոյն անգերում վեր առնում հիւթեր ահագին արմաւենին, հսկայաձև հայուէ ծառը:

Ես զօրով կտրեցի ինձ անյայտ բոյսի մի բաւականին երկար ճիւղ, այնպէս է նա ծակոտում իր երկար փշերով: Ես պոկեցի այնպիսի ճիւղ, որի վրայ դեռ կային կարծր, հիւթալից կոկոններ. կային նոյնպէս և ծաղիկներ և վերջապէս պտուղներ, որոնք նման էին մանր վարունգների կամ կանաչ, փոքրիկ սեխերի:

— Այդ ինչ էք պոկում. — գոչում է ինձ պ. Մորուլաձէ, հրամայելով կանգնացնել իր ձիաներին:

— Չը գիտեմ թէ սա ինչ է. կցանկայի ձեզանից հարցնել սոյլապանը չի լմանում:

- Դէ ցոյց տուէք:
- Ահա այստեղ ծաղիկներ էլ կան և վարունգի պէս պտուղներ:

—Յ՛հ, դա միթրալիօզա է, ժպտում է գեղեցիկ վրացին:

—Ի՞նչ միթրալիօզա:

—Երբ այս փոքրիկ վարունգները հասնում են, հենց որ տխուրում ես նրանց — իսկոյն հրացանի պէս արձակում են իրանց կորիկները, բոլորովին վախեցնում են . . . Ի՞նչ էք ուղում անել այդ ճշգրի հետ:

—Ուղում եմ մի կերպ պահպանում եւ ասնեմ Պետերբուրգ. այնտեղ դիտցողները կարելի է կը բացազրեն թէ սա ինչ բան է: Երևի Բեկեաօվը կիմանայ:

—Մեզ մօտ, Թիֆլիսում էլ կը գտնվին գիտցողներ, օրինակ Բազդին:

—Յ՛հ, դա էլ ճշմարիտ է:

Բայց ահա մօտ է և իջլանը: Ես հանդիսաւոր կերպով ասնում եմ անյայտ ճշգրտ, բարձրացնելով նրան վերև, որ իր փշերով չի կպչէր շորերի: Իջլանում թուրք սայլապանները նախում են ինձ վրա զարմաց բով, կարծես ես տանում էի հետս մի որ և իցէ անպիտան վայրենի բոյս, ընդունելով նրան ինչպէս ուշադրութեան արժանի մի բան:

Իջլանի տնից մեր սուաջն է գալիս վերակացուն: Նա էլ հետաքրքրութեամբ նայում է ճշգրին, որ ես բռնած եմ ձեռքում, վախենալով, որ չի ծակոտի:

—Ձը գիտեմ, ինչպէս պահպանեմ սրան, ասում եմ ես:

—Իսկ նա ձեր ինչի՞ն է, հետաքրքրվում է վերակացուն:

—Ախր ոչ ոք չէ իմանում, թէ սա ինչ է:

—Դա կապառ է:

—Ի՞նչ:

—Կապառ, որին ուտում են սօուսի հետ:

—Հա, ճշմարիտ որ կապառ է, բացազրում է պ. Մօրտուլաձէ:

—Ինչպէ՞ս, կապառ, դա նոյնն է, որ պտակի շիշերում են պահում:

—Այ՛ո, հենց նա է:

Ես գնում եմ ճիւղը և ճշմարիտ, գտնում եմ, որ այդ

բոյսի դեռ չը բացուած ծաղիկների կոկոնները մեր կապառն է, սուանց որի շատ սօուսներ անկարելի է պատրաստել:

—Եւ այս թանգազին բանը իզուր փչանում է մեռեալ անապատի մէջ, զարմանում եմ ես:

—Այ՛ո, համարեա փչանում է:

—Ախր դրանով իզուր փչանում է ժողովրդի հարստութիւնը:

—Ի՞նչ արած: Ով պիտի հաւաքէ: Տեսնում էք, չորս կողմում մեռած անապատ է:

—Մի քանի տեղերում դրան հաւաքում են, բացազրում է վերակացուն—ամբողջ կարսաներով և պատրաստում են ձմեռուայ համար:

Այս երկրորդ իջլանից յետոյ անապատն ընդունում է էլ աւելի դաժան բնաւորութիւն, թէպէտ նա, ըստ երևոյթին, մի քիչ կորցնում է այն դրսի ձևը, որ անբաժանելի է մեր եւրօպական, այսինքն ռուսական անապատների մասին հասկացողութեան հետ: Այս անապատը կարող էր լինել և գեղանկար և ոչ միանման, ինչպէս օրինակ մեր Գօնի, Նօվօրօսսիայի, Սարատովի, Սամարի կամ Վլադայի անապատները. այստեղ կան աջ կողմից և սարեր, որոնք շա՛ս տեղերում ունին ախորժատես գառիվայրեր. կան և աւազնայ լլրակներ, երևում է մթնագոյն կանաչ ձախ կողմում, կարի հովիտի մօտ: Բայց կայ սրա մէջ մի անսակ սուանձնայտակութիւն, որ նրան շինում է անտանելի, մինչև անգամ երեւակայութիւնը վախեցնող:

Ձը տեսնելով ոչ մի սեղ մարդկային բնակարանի հետքեր, դուք յանկարծ տեսնում էք ճանապարհի մի կողմում—Ի՞նչ.— միայն գերեզմանատներ: Բայց դրանք մեր, քրիստոնէից, գերեզմանատները չեն, ոչ ռուսաց ոչ եւրօպական: Ո՛չ, դո՞քա են արևելքի գերեզմանատները, բայց ոչ այն բանաստեղծական արևելեան գերեզմանատները, ուր գերեզմանաքարերը գեղեցիկ կերպով սպիտակի են տալիս հիանալի կիպարիսների շուքում

կամ մրտենիների խիտ կանաչների սակ, ինչպէս դա դուք տեսնում էք Կ. Պոլսի գերեզմանատներում կամ Ղրիմում: Կրանք եգիպտացի Ֆելլախների գերեզմանատներն էլ չեն, որոնք զբանվում են Ֆելլախների զիւղերի մօտ: Ընդհակառակն այս գերեզմանատները խօսում են միայն մահուան, գերեզմանական լուծեան մասին: Նրանց մօտ չկայ ոչ մի կանաչ թփիկ, ոչ կեանքի մի նշան: Կուք միայն տեսնում էք կանոնացրած ըստ մեծի մասին կարմրախայտ քարի սարեր, որոնք հեռուից յիշեցնում են սնչարժ կանգնած մարդկանց: Կուք լաւ նայում էք և հասկանում էք, որ սրանք գերեզմանական քարեր են, այս քարերի մի բազմութիւն, որ միայն իր տեսքով սրանեղութիւն է պատճառում, մանաւանդ երբ դուք չորս կողմում չէք տեսնում ոչ մի բնակարան, ոչ մի հողի—ոչինչ, բացի Անդրկովկասի լուռ դաշտավայրից և փոքրիկ սարերից:

—Սրանք ինչե՞ր են, մի՞թէ գերեզմանատներ են, զարմանում էք դուք ականայ:

—Այ՛ո, դրանք գերեզմանատներ են:

—Որոնցների՞ն են նոքա:

—Կոքա այստեղի թրքերինն են:

—Իսկ ո՞ւր են նրանց բնակարաները: Այդտեղ ոչինչ չկայ, բացի գերեզմանաքարերից:

—Իսկ նրանց բնակարանները հրէ՞ն այնտեղ են. տեսնո՞ւմ էք փոքրիկ հողակոյտերը, փոքրիկ թումբերը:

—Ո՞ւր են: Ես ոչինչ չեմ տեսնում:

—Ա՛յ այն կողմին, նայեցէք, գեանափոր խրճիթներ կան. ա՛յ և նրանց ծակերը—դրանք էլ դռներ են:

Ես նայում եմ և ճշմարիտ որոշում եմ հողից կուտած բլրակների պէս մի բան, մի բան որ նման է մեր զիւղերի ամառնային գեանափոր մառաններին: Նրանց պարզ ես կարող ջրկել նրանց շրջապատող հողից, սււապից. հէնց մի տեղ մի հաստ

տաշեղ, մի քիչ աղբ, յարդի կտորներ լինէր. ոչինչ չկայ: Եւ դա բնակարան է! . . .

—Իսկ ո՞ւր են մարդիկը: Ինչո՞ւ չէ մի շուն հաչում, մի կով բառաչում, մի աքաղաղ կանչում:

—Այստեղ մի հատ մարդ էլ չկայ, ամենքը գնացել են սարը, թափառում են մի տեղից միւս տեղ:

Եւ իրաւ, կեանքի ոչ մի նշան չկայ:

Ես տեսել եմ մարդկանց զանազան բնակարաններ, ամենայն տեսակ բնակչութեան տեղեր, բայց սրա նմանը ոչինչ մի տեղ չեմ տեսել: Ես տեսել եմ Ղրիմի թուրքերի զեղեցկատէս խըրճիթները, որոնք ընկզմված են խաղողի որթերի կանաչութեան մէջ, ընկուզենիների, կաղամախիների և այլու կանաչների շուաքում: Ես տեսել եմ չերքէզների մօայլ գիւղերը և նրանց քարեայ խրճիթները, որոնք նման են այն ժայռերի, սարերի և քարերի բեկորներին, որոնց վրա նրանք կպած են, ինչպէս լեռնային թռչունների բոյներ: Ես տեսել եմ տաճիկների, յոյների, եգիպտացի Ֆելլախների, Պալեստինայի հաստատաբնակ արաբների բնակարանները: Այն տեղ դուք տեսնում էք, որ դրանք մարդկային բնակարաններ են: Իսկ այստեղ դրանք կովածուծների որջերինման են, որջերի, որոնք վաղուց են թողուած:

Այդ որջերը իսկապէս թողուած են մարդկանցից: Նրանք թողնում են նրանց ամեն ամառ, որովհետեւ ամեն ամառ ամբողջ Անդրկովկասի հովիտներում թագաւորում է մահը: Այնտեղ ամառը ամեն ինչը գնում է սարեր, տեղափոխվում է, որովհետեւ հովիտներում, գիւղերի և քաղաքների մէջ ապրել անկարելի է. մի կողմից սպանում է ջրմուկները, որ հասնում է 50 աստիճանի, անխնայ և մահացնող կերպով կծոտում են կովածուծները, Փալանգանները, խեցգետինները, միւս կողմից մարդիկ մեռնում են ջրից, որ Անդրկովկասի հովիտներում իսկապէս մահատիթ է: Ինձ ամենքն էլ նախազգուշացնում էին

այդ ջրի մասին:

— Այդպէս ջուրը չի խմէք, նա թոյն է. միայն կտրելի է խմել կուրի ջուրը, շատ անգամ կրկնում էին թիֆլիսում և Կելիջանի ճանապարհում:

— Ի՞նչ պատճառով է այդ ջուրը թոյն, հարցնում էք դուք:

— Այդպէս է նրա յատկութիւնը: Նա գոյացնում է ջերմութենեղ, ասիական, սաստիկ մահաբեր ջերմութենեղ:

Ինչպէս որ լինի, բայց ամառն ամբողջ Անդրկովկասը գտնվում է սարերում: Ինձ ապշեցրեց այդ հանգամանքը, երբ ես հարկաւորութիւն ունեցայ տեսնել երեւանեան նահանգապետի հետ:

— Դուք նրան երեւանում չէք դռնի, նախազգուշացնում էին ինձ թիֆլիսում:

— Իսկ ո՞ւր է նա:

— Քոչատեղում— Գարաչիչաղում:

— Ինչպէս քոչատեղում:

— ձշմարտ. ամառը ամեն ինչ գնում է քոչատեղիք, որովհետեւ քաղաքներում ապրել անկարելի է, և հէնց գիւղերում էլ նոյնպէս է, թուրքերը նոյնպէս քոչում են:

Եւ իրաւ երբ յետոյ ես այցելեցի երեւանեան նահանգապետ գեներալ Մ. Յա. Շալիկովին քոչատեղում, Գարաչիչաղի սարերում, երեւանից 45 վերստ հեռու, այն ժամանակ տեսայ որ այնտեղ գտնվում է և նահանգական վարչատունը, և նահանգական դատարանը և ակցիլային կառավարութիւնը:

— Օձերն էլ անգամ քոչում են այստեղ ամառը, լրջօրէն ասում էր երեւանեան նահանգապետը, երբ ես ճաշում էի նրա մօտ Գարաչիչաղում:

Բայց այս մասին իրան տեղում կասեմ:

IV.

ՄԻՆՉԵԻ ՈՒՋՈՒՆ-ԹԱՍ:

Ուրբան առաջ ես գնում, այնքան էլ ճանապարհը աւելի և աւելի հեռանում է կուր գետի հովիտից, ուղղվելով մի քիչ դէպի աջ:

Աջ կողմից աւելի և աւելի մօտ են գալիս սարերը, բայց այն տեղը, որով ես գնում էի, գեռ ունէր անապատի կամ գաշտովայրի տեսք, թէպէտ և նկատելի էր, որ սարերի կողմնակի շարքերը մի քանի տեղերում կտրում էին դէպ: Կելիջանի կիրճը տանող ճանապարհը:

Շուտով այս լեռնային շարքերի ետեւից երևաց ծմակի կանաչը. այդ ծմակը ընկած էր մի գետակի կողմով, որ դուրս էր դալիս սարերից և իր աղմկալից, որտաղ ջրերը տանում էր դէպի կուրը:

Դա խրամ գետակն էր: Ի՞նչ չքնաղ գետակ է դա: Նա արագավաղ է և աղիկալից, ինչպէս և կովկասի միւս լեռնային գետակները. բայց նա քիչ աղմկաւոր է, քան Տերեկը կամ Արագվան, թէպէտ և նրա ջրերը, որ հաղիւ վերջինիս ջրերից շատ առատ չէին, վաղում են մի քարից միւսի վրան և գնում են անսովոր արագութեամբ:

Առաջ քան այդ գետի կամուրջով անցնելը, մենք պարտաւոր էինք կանգնել խճուղու սահմանադրան մօտ, որ տեղաւորված էր կամուրջից մի քիչ հեռու: Ապստիլով ստանալ անց կենալու ապահովագրեր, պ. Մօրտուլաձէ գնաց այնտեղ գտնվող զինետունը, որ ուտելու մի բան գտնէ և բերէ այնտեղից եփած ձուկ: Այդ ձուկը բողբոլին նման չէր այն ձկներին, որոնց մենք սովորել ենք Ռուսաստանում. դա անդրկովկասեան գետերի ձուկն էր, որի անունը պ. Մօրտուլաձէ չը գիտէր:

Շուտով երևաց սահմանադրան ծառան և յայտնելով, թէ

վերակացուն մի քանի րուպէ ժամանակով գնացել է փոստային իջևանը, որ կամուրջից գէնն էր գտնվում, հրաւրեց մեզ ծածկվել այդ ժամանակը արեւից մի համեատ տնակի մէջ, կամ լաւ ասած վերակացուի քարեայ խրճիթում:

Գանդատվելով խճուղու իշխանութեան բացակայութեան վրա, մենք էլի գնացինք վերակացուի բնակարանը, բայց ոչ թէ նրա վերադառնալուն սպասելու համար, այլ միայն նրա համար, որ ինքներս գրենք գրքում մեր ապահովադիրը:

Մտանք խրճիթը: Նեղ է ինչպէս արքայութիւնը տանող ճանապարհը: Թողոտ սեղանի վրա, խճուղուց հաւաքած փողերը գրելու համար արքունի գրքերի հետ, ընկած են ինչ—որ ծանօթ գրքոյկներ, կարծես ծանօթ երեսներ երեւացին օտար մարդկանց ամբոխում:

— Տեսնում էք, ցոյց է տալիս ինձ իմ ուղեկիցը բաց արած գրքի երեսը:

— Ինչպէ՞ս չեմ տեսնում, տեսնում եմ, հին ծանօթներս են: Դրանք էին «Отечественныя Записки» ամսագրի 1881 թւի յուլիսի գիրքը և Վիկտոր Հիւգոյի «Отверженные»—ն՝ ռուսաց թարգմանութեամբ:

— Իսկ ինչի՞ վրա է բացված «Отечественныя»—ն: — «Եղբարք» յօդուածի վրան:

Նայում եմ—գրքոյկը բաւական քրքրված է: Մի կողմից դուրս է ցցուած յաւելուածը: Բաց եմ անում—յաւելուածն է «նամակներ հօրաքրոջս»:

- Մտածում ես խեղճ գիրքը որտեղ է ընկել:
- Ա, յ'ո, այնտեղ, ուր ազուաւը ոսկորներ չէ տանում:
- Եւ ուր Մակարը հորթե՞ր չէ քշում:
- Ո՛չ, քշում է, դեռ էլ հեռու է քշել ձեր ռուսաց եզներին:
- Ի՞նչ եզների:
- Ահա էգուց դուք կը տեսնէք նրանց Գոկչի մօտ:
- Ովքե՞ր են նրանք: Կարելի է ինչ որ սքսորվածներ են:
- Ձեր մօլոկաններն են:

— Ախ, այ'ո. . . . Նրանք ինձ շատ են հետաքրքրում:

Գւնեթի մէջ երեւում է մի անծանօթ մարդ, որ հագած ունի արքունի զգեստ: Տիպը նոյնպէս վիրական է: Իմ ուղեկիցը զարմացքով լայն տարածում է իւր ձեռքերը, որոնցից մէկով բռնած էր գրնետնում նոր գնած անծանօթ ձուկը, իսկ միւսով հացը:

— Ինչպէ՞ս, այդ դո՞ւ ես այստեղ, բացականչում է նա, յետույեա գնալով:

— Մի ժամանակ ես էի, բայց այժմ ո՛չ, պատասխանում է ներս մտնող վրացին:

— Ուրեմն դու խճուղու վերակացուն ես, ինչ է:

— Ա, յ'ո:

— «Отечественныя Записки» և խճուղու սահմանադուրը!

— Ի՞նչ անենք, մէկը միւսին չի խոնգարում:

— ձշմորիա է. . . . Թոյլ տուր ներկայացնել քեզ Գանիէլին. . . ներեցէ՛ք. . .

— Ուրե՛ս: Գանիէլին, միայն ո՛չ առիւծների դուբում նըստածին, ուղղացնում եմ ես իմ ուղեկցի սխալը:

— Ներեցէ՛ք, այս ինչ մարդ և այլն:

— Շատ, շատ ախորժեղի է. . . Ձեզ զարմացնում է Շչեդրինի և Հիւգօի ներկայութիւնը այս առիւծի դուբում:

— Երբէ՛ք. . .

— Դուք այստեղ կը գտնէք և Սպինսերին և Գարվինին:

— Կատարելապէս հաւատում եմ. . . ի դուր չէ, կարծեօք, Գօզլի մօտ մէկը հեգնական կերպով ասում, թէ ժամանակ կը գայ, երբ ռուս մուսիկը գնալով արօրի ետեւից, կը կարգայ Վիրգիլիտի «Георгики» գիրքը, թէպէտ և ես առաւել կարծում եմ, թէ նա սիրով կկարգայ մի աւելի լաւ բան:

Նոր ծանօթը շատ սիրելի պարոն էր: Տեսնելով պ. Մօրտուլաձէի ձեռքում ձուկ, նա զարհուրեց:

— Դու այստեղ ձուկ ես ուտում, անբախտ մարդ, դու կը հիւանդանաս:

—Ոչինչ—ես չեմ վախում:

—Իսկ դու ի՞նչ կը խմես: Ախր այստեղը ջուրը մահ է. . .

—Ինչպէ՞ս . . . այսպիսի մաքուր, պարզ լեռնային ջուրը. . .
վարմանում եմ ես:

—Այո, այդ իսկ ջուրը, այստեղ օդն էլ սպանող է, իսկ ջուրը մահաբեր է, ամեն ինչն այստեղ սոսկալի է:

—Իսկ ո՞րտեղ են վերջանում այդ սարսափները, հեռո՞ւ այստեղից:

—Մինչև Երևանը, մինչև Արարատը, իսկ այնտեղ արդէն Պարսկաստան է:

Նոր ծանօթը հիւրասիրեց մեզ լաւ զինով և չոր ուտելիքով և մենք բարեկամաբար հրաժարվեցանք: Ես տանում էի ինձ հետ այդ ամայի անկիւնից, որ շրջապատուած էր մահուան սարսափով, շատ տաք յիշողութիւն:

—Ինչպիսի՞ սիրով ես կը գայի ձեզ հետ Արարատ, եթէ կարելի լինէր, ասում էր ինձ Մօրտուլաձէ, երբ մենք անցած էինք չքնաղ խրամի մեռեալ ջրերով և նստել էինք իջեանում հովանոցի տակ, սպասելով մեզ համար ձիաներ լծելուն:

—Ինչո՞ւ չի կարելի:

—Իմ արձակուրդս վերջանում է—ես շտապում եմ զօրագնտի բանակը հասնել:

—Ափսոս . . . ես ձեզ հետ աւելի համարձակ կլինէի:

—Միթէ ձեզ վախեցնում է սարը բարձրանալը:

—Իհարկէ: Արարատ բարձրանալը խրամով անց կենալի նըման չէ:

—Այդ մի ասէք . . . Ես իմ կեանքում միանգամ վախեցայ, միայն մի անգամ, այն էլ այս գետով անցնելիս ժամանակը:

—Խրամով անցնելիս ժամանակը:

—Այո, խրամով:

—Դա ինչպէ՞ս էր պատահել:

—Ես սարերումն էի և զիշերը վրահասաւ: Դառնալով տուն, ես պիտի անց կենայի խրամով: Մտնելում եմ: Գիշերը լուս-

նանային է, բայց ամառամաճ և լուսինը երբեմն նայում է ամպերի միջից, երբեմն էլի թագնալում: Իմ տակի ձին լաւն էր, սովորած էր—չէր վախում ոչ սարերից, ոչ էլ լեռնային գետակներից: Տեսնում եմ նա չի գնում դէպի ջրերի մէջը: Ես նրա կողքերին խթում եմ, նա վախեցած խռտացնում է, յետույն է դառնում և բոլորովին դողում է:—Սա ի՞նչ սատանայ է—մտածում եմ ես: Իսկ թամբից իջնել և տեսնել թէ ինչ կայ ես չուզեցի ծոյլութեան պատճառով: Կրկին խթեցի կողքերին և զործ դրեցի մարակը: Նա էլ աւելի խռտացնում է և դէպի յետ է մղվում: Ես իջնում եմ և մօտենում եմ գետի ափին: Հէնց այդ միջոցին լուսինը նայեց ամպի ետեից . . . Ես վախով յետ դարձայ. ջրը միջից նայում էր ինձ վրա մի թաւամազ երես . . . Ես անսայ մերկ ուսը և ձեռքը: Դա մի սատանայ էր և ոչ մարդ, մարդկային զարհուրելի երեսով: Հրէշը արագութեամբ շարժվեց ջրի միջով դէպի ինձ—կարծես շտապում էր հասնել եզերքին . . . Իմ մազերը գլխարկիս տակ լսկտպէս կենդանացան, շարժվեցան, բիզ բիզ կանգնեցին և բարձրացնում էին գլխարկս: Ես, կարծեօք, կը քարանայի տեղնուտեղը եթէ սարսափը չը հրէր ինձ դէպի յետ և ես անզգայաբար մղվեցայ դէպի ձին: Դուք հասկանում էք—դա մի կատարեալ վախ էր, որն ես կեանքումս չէի զգացել, մի կոյր, յիմար վախ, առանց որ և է զգացմունքի: Այսպիսի վայրկեաններում մարդ անխելք է դառնում, կարծես թէ ուշագնացութեան մէջ լինի: Համաձայնվեցէք, որ այսպիսի վախ Արարատի վրա լինել չէ կարող:

—Դուք ի՞նչ գիտէք—կարող է լինել դրանից էլ վատ:

—Չեմ կարծում . . . Այնտեղ կարելի է ընկնել մի խորխորատի մէջ, պոկ գալ մի ժայռից, դուրսպոճնել մի սառուցից և վշանալ:

—Բայց եթէ վրա հասնի կայծակնախառն փոթորիկ տասնուհինգ հազար օսնաչափ բարձրութեան վրա:

—Այդ ամենը նրա նման չէ:

—Իսկ եթէ տեսնէք, որ ձեզ վրա գողգողալով գալիս են ձիւնակոյտը և քարակոյտը, որոնք շատ ժամանակ ուրիշ տեղերից էլ են երևալիս:

—Դա էլ նրա նման չէ հաւատացէ՛ք. դուք տեսնում էք այդ վտանգը, դուք իմանում էք, թէ նա ինչ քան է, իսկ ես անհայտ սատանային, որին չեմ հաւատում. ես չէի իմանում թէ նա ինչ է, իսկ անզգայ վախը զարհուրելի է ամենից, զարհուրելի է Արարատի սարսափներից, — հաւատացնում էր գեղեցիկ վրացին:

—Լաւ, ենթադրենք թէ այդպէս է, յետոյ ի՞նչ եղաւ:

—Յետոյ ամեն ինչը բացատրվեցաւ պարզ կերպով... Մի քիչ ուշքի գալով, ես մտածեցի, թէ եթէ դա մի կենդանի, շոշափելի արարած է, և ոչ թէ ոգի, ուրեմն ես կարող եմ նրա հետ կռվել. տեսնենք ով ումին կը յաղթէ: Ես հանեցի ռեւոլվերս և հրէջին մի գնտակ կայցրի — նա չը գոչեց և չի մռնչաց: Ես արձակեցի ուրիշը — նոյնպէս լռած է: Երրորդն էլ հասցրի — նոյն կերպ: Այն ժամանակ ես մտնեում եմ գետի ափին, կռանում եմ ջրի վրան. հրէջը միայն շարժվում է ջրի մէջ, իսկ ձեռք չէ բարձրացնում: Ես էլ մտտացի, հրէջը լռում է, չի յարձակվում ինձ վրա: Ես վերջնականապէս խելքի եմ գալիս, կռանում եմ ջրի վրան: Եւ երևակայեցէ՛ք — դա մի հոստարակ մեռած մարդ էր, որին, սրբի, մէկը գցել էլ ջուրը և որը մի բանից էր կպել: Ես առաջուայ պէս էլ չէի վախում, բայց էլ ի վրէժ սարսում էր: Ես ձին տարի մի կողմ և Խրամից անցայ ուրիշ տեղով:

—Ո՞վ է եղել նա:

—Մը սպանուած անցորդ: Երբ միւս օրը վկաների հետ ես եկայ դուրս հանել դիակը, որ շատ փքվել էր, վկաները զարմացին, տեսնելով մեռածի երեսի վրան գնտակների հետքեր... Ես խոստովանվեցայ, որ դա իմ գործն է... Կը յուսամ, որ Արարատի վրան այսպիսի բանի չէք պատահի:

Արդէն երեկոյեան մօտ անդի բնաւորութիւնը սկսեց խիստ կերպով փոխվել: Մենք շուտ եկանք դէպի աջ, դէպի սարերը, դէպի Գիւլիջանի գեղանկար կիրճը:

Մեռած անապատից յետոյ ինչ գարնանային բուսականութիւն է, որ չըպնում է աչքերը ամեն մի քայլում: Բուսական թագաւորութեան այդպիսի վիթխարիներ միմիանց հետ հիւսուած, կարծես կանաչ ցանցերով, անթափանցիկ լիաններով, ես ոչ մի անդ չեմ տեսել, ոչ Եւրոպայում, ոչ Աֆրիկայում: Մենք ամենքս կարդացել ենք հարաւային Ամերիկայի կուսական ծմակների լիանների մասին, այն ծմակների, որոնք թնդում են թութակների ձայնից, կապրկների ճշիւնից, որոնք այդ սողուն բոյսերով մի ծաւից անցնում են միւս ծառը: Բայց լիաններ մեզ մօտ! — դրանց մասին իհարկէ, ոչ ոք չէ կարդացել: Իսկ նրանք կան մեզ մօտ, թէպէտ և, իհարկէ, նոյնը չեն, ինչ որ Ամերիկայում:

Մը խօսքով ես հրացել էի, ապշել էի այդ յանդուգն բուսականութիւնը և Գիւլիջանի չքնաղ կիրճը մտնելու ժամանակ: Մանաւանդ ապշեցնում էին ինձ վիթխարի ընկուզենիքը և ուրիշ ծառեր, որոնց անունները ինձ չը կարողացան յայտնել: Այդտեղ էլ, լիւնամէջը մտնելու ժամանակ, սիմֆոլի, կորեկի և ցորենի արտերի միջում, դուք ամեն մի քայլում տեսնում էք ձմերուկի և սիսի բախաններ, կամ ինչպէս այնտեղ ասում են բոստաններ: Այստեղ բոստաններում, դուք նկատում էք, որ ամեն տեղ, մին և նոյն իսկ Արարատը մարդիկ, որոնք գիշերը անց են կացնում օդի մէջ, քնում են մի տեսակ բարձրութիւնների վրա. գետնի մէջ տնկում են չորս հատու ձողեր, մի սաժէն կամ աւել բարձրութեամբ. այդ ձողերի վրա դնում են գերաններ, որոնց ծածկում են չոր ձիւգոտներով կամ խոտախառն եղիզնով և այս օդային բարձրութիւնների վրա շինում են իրանց գիշերուայ օթեանները: Գրանք շինվում են նրա համար, որ այնտեղ չի գնան ոչ վայրենի գազանները, ոչ ֆալանգաները խնցրեալանների հետ:

—Նայեցէ՛ք դէպի աջ, — դռում է ինձ պ. Մօրտուրածէ, կանգնելով մի բոստանի առջև, որ առնէ իրա համար ձմերուկ կամ սիսի: — Երբ և իցէ տեսնի՞ էք այդպիսի սար:

—Ո՞րն է:

— Զրէն, այն անսովոր կօնուսը:

— Տեսնում եմ նա վաղուց է սպչեցրել ինձ իր զարմանալի ձևով: Եւ ճշմարիտ, դա սովորականից դուրս մի սար է: Նա մի քիչ դուրս է եկած սարերի ընդհանուր շղթայից, որ կազմում է Կովկասեան լեռնային գոտիի մի բազալթեան մասը և նկարվում է պարզ կերպով հարաւային անամպ երկնքի կապուսակութեան մէջ: Առաջ, հեռուից, ես չը կարողացրի հասկանալ թէ դա սար է, թէ խոտի անսովոր մեծութեան մի դէպ է. այնքան զարմանալի ուղիղ է բնութեան այդ հրաշքի կօնուսական ձևը. բայց որքան մօտենում էք դուք, այնքան հիացմունքով համոզվում էք, որ դա սար է, որ ստորերկրեայ զօրութիւններին աջողվել է դուրս բերել մի ժամանակ այդ վիթխարի կօնուսը երկրի խորքերից նրա համար, որ նախապաշարված մարդիկ կարծեն, թէ դա ինչ-որ տխրամաներ են տաշել քարից, մարմարիտից և պօրփիւրից այսպիսի հիանալի հարուստ արձան, որի առջև ամբողջ աշխարհի արձանները մին և նպամ Եգիպտոսի փարաօնների անմահ արձանները— մշտնջենաւոր բուրգերը ոչինչ են երևում:

Երեկոն իջնում էր երկրի վրան և պէտք էր մտածել գիշերելու մասին: Ես յիշում էի իմ Թիֆլիսեցի ծանօթների նախազգուշութիւնները— գիշերը հասնելու ժամանակ դադարեցնել ճանապարհորդութիւնը մինչև վաղ առաւօտը— և այս պատճառով մենք վաղեցիւնք գիշերել մօտիկ իջևանում— Ազգունթալում:

Գիշերով ճանապարհ գնալը ճշմարիտ որ երկիւղալի էր: Դա կարելի էր եզրակացնել նրանից, որ անդրկովկասեան — պարսկական սայլերի կարաւանները, որոնց ետևից մենք հասել էինք, նոյնպէս սկսեցին պատրաստուել գիշերելու ճանապարհի մօտ եղած գլխնտները հայաթներում:

Այս անդրկովկասեան-պարսկական սայլերի (Ֆուրգոնները) կարաւանները մասն աւելորդ չեմ համարում մի քանի խօսք ասել:

Ռուսաստանի և Անդրկովկասի մէջ, իսկ Անդրկովկասի միջով և Պարսկաստանի հետ լինում է բաւական ընդարձակ տրանզիտի առևտուր: Ռուսաց ապրանքներով բեռնաւորված կարաւանների երթևեկութիւնը մանաւանդ նկատելի է լինում Նիժնայի տօնավաճառում գլխաւոր պայմանագրերը կատարելուց յետոյ: Ապրանքների մի մասը գնում է Նիժնայից Վոլգայով, իսկ յետոյ գնում է Կասպից ծովով. միւս մասը երկաթուղիներով գնում է մինչև Վլադիկավկասը և այնտեղից— առաջ պատերազմական վրաց ճանապարհով մինչև Թիֆլիս, իսկ Թիֆլիսից մինչև Երևան, Նախիջևան, Օրդուբաթ, Թավրիզ և այլն: Այս վերջին ապրանքները փոխադրվում են առանձին կարաւաններով լեռնային ճանապարհների համար մանաւորսպէս յարմարեցրած սայլերում: Այդ սայլերը չորս ձիանի են և ամենքը կատարեալ մի տեսակ շինված. նրանք չափազանց ծանր և երկայն են. միատեսակ ծանր և պինտ են անիւները, որոնց վրա պընտացրած են այնպիսի հսկայական երկաթէ ձողեր, որոնցից մէկը ոչ մի ժամանակ մի հսկայ չէ կռացրել, թէպէտեւ նա կարողութիւն ունեցած լինի պատառել «ինձի մորթին» (եւ հասկանում եմ հասարակ «ինձի մորթի», և ոչ թէ Կովկասի երևելի պօէման — «ինձի մորթին», որ ամեն մի լուսաւորեալ վրացու հպարտութիւնն է), ինչպէս մեր (ռուսաց) Եստուամօշվեց մի ժամանակ պատուել է եզան մորթին. այդ անիւներին դիմանում են միայն Կովկասի և Անդրկովկասի քարոտ ճանապարհները: Տաք արևի ճառագայթներից պահպանելու համար այդ սայլերի վրան գցած է կտուրի ծածկոց, որ հանգչում է ութ ահագին փայտեայ շրջանակների վրա, որոնք անպատճառ ներկած են լինում սև ներկով սպիտակ և դեղին ծաղիկների հետ: Այդ սայլերը տեսնելիս ինձ միշտ մի պատճառով թւում էր, թէ նրանց ձևը, ներկը և նոյն իսկ ծաղիկները անփոփոխ մնացել են Ալեքոսի և Կամբիւսի ժամանակներից, որոնց երբեմնեան հողերով են այժմ պտտում այդ ծանր սայլերը: Եթէ յարգելի Վ. Ա. Ստասով գտնում է, թէ մեր ոսկեզօծ շաքարահացերը և Պետերբուրգի կառքերի կամարները (дыга) մի և նոյնն

ին մնացել մեր հայրենիքում, ինչպէս եղել են ամենահին Հընդ-
կաստանում, երբ ստեղծվել են «Բամայեանա և Մահաբհարա-
տա» պոէմաները, իսկ փրիզիական զլխարկը մինչև այժմ
մնում է իտալական ձկնորսների արոյացի Էնէյի սերունդների
զլխին, նոյն իսկ այն անփոփոխ ձևում, ինչպէս նա եղել է մի ժա-
մանակ, Համբասի օրերում, Հերմես—Մերկուրիոսի երևակայական
զլխին, ուրեմն ինչու չի կորելի ենթադրել թէ Կիւրոսի և Կամբիւսի
հպատակները, նոյնպէս և Շամիրամի կախ ընկած այդ ներքի շե-
նողները ասնում էին այդ պետերի մայրաքաղաքները այն ժա-
մանակուայ յայտնի աշխարհի հարստութիւնները նոյն իսկ այն
սայլերով, որոնցով ես հետաքրքրվում էի թիֆլիսից դէպի Ա-
րարատ տանող ճանապարհի վրան: Ախր հէնց դրանում է ծածկ-
ված գաղտնիքը Արևելքում ճանապարհորդութիւնների այն թո-
վիչ չքնադութեան, որի պէսը չի տալիս ոչ մի ճանապարհորդու-
թիւն կուլտուրական, ուղղացրած և մաքրած Արևմուտքում
(ես չեմ խօսում պատմական յիշատակարանների, գիտութիւննե-
րի յիշատակարանների և միւսերի մասին): Արևելքը Փանոտղային
այնքան կերակուր է տալիս, այնքան կախարդիչ դմայմունք ունի
իր մէջ, այնքան վայրենի և զարմանալի մի և նոյն ժամանակ
անձոնի պայծառութիւն ունի, որ ճանապարհորդութիւնը Ա-
րևելքում միշտ կը պահէ իր մէջ անփոփոխ չքնադութիւն:
Ախր եթէ անդլիացիք, որոնք ճանապարհորդութիւնների մասում
մի փարթամացած ժողովուրդ են, եթէ նրանք իրանց երկարա-
մեայ թափառումներից յետոյ եւրոպական ջրերում, լողանալու
տեղերում և թղթախաղի տներում, Էմսից, Վիսբադենից, Կես-
սինգենից, Համբուրգից, Կարլս-Տրանցլինա-Մարնից և ուրիշ
«բազերից» յետոյ, այս ամեն Բարիցներից, Տրուվիլնից, Նիցցաներից,
Մենտոնաներից, Մանակներից, Մոնտե-Կարլներից, Գիեր-
ներից, Անտիքաներից յետոյ—եթէ անդլիացիք այս ամ-
ենից յետոյ, տաղականաղով արհեստական Արևելքում թափա-
ռելուց վերջացնում են նրանով, որ գնում են բուրգերի մօտ
Պալեստինա, Պալմիրի և Բաբելոնի ավերակները, մի խօսքով

մտածում են հետո Արևելքի մասին - ուրեմն միայն սա շատ է
խօսում յոգուտ վերջինիս: Խոստովանվում եմ, ես էլ սիրում եմ
անլի թափառել կախարդող Արևելքում, քան զմայլեցուցիչ Ա-
րևմուտքում, չը նայելով, որ Արևելքում այդ թափառելը հա-
զլ է իմ կեանքի վերջանալուն պատճառը չգառաւ և որ ստա-
նալով Արևելքում համարեա թէ մահացնող հիւանդութիւն,
ես հարկադրված եմ այս րուպէիս մահից փրկութիւն որոնել
այստեղ, Արևմուտքում, այս չքնադ, բայց ինձ համար ոչ հա-
մակրելի Մենտոնայում:

— Կը ցանկանայ, ես կը պատուիրեմ երեկոյան ճաշին պատ-
րաստել «չա—խօխ—բելի», խանգարում է պ. Մօրտուլաձէն իմ
պատմական մտածողութիւնները Կիւրոսների և Կամբիւսների
մասին, երբ մենք արդէն անդաւորվել էինք գիշերելու Ռ. զուն-
թալա իջևանում, որ գտնվում է Կելիջանի շքեղ հովիտի կամ
ուղիղ ասած լեռնամէջի մուտքի մօտ:

- Կա ի՞նչ «չա—խօխ—բելի» է:
- Մի շատ ախորժելի կերակուր է հաւի մսից շինած, կա-
տարեալ արևելեան կերակուր է:
- Շատ լաւ կլինի: Իսկ համը ք՞աղցր է:
- Մասներդ կը լիզէք—խկապէս կլիզէք, որովհետեւ այստեղ
չա—խօխ—բելին ուտում են առանց պատառաքաղի, մասներով,
այստեղ պատառաքաղ չի լինի:

Կերակուրը ճշմարիտ շատ քաղցրահամ էր. հաւը կոտորած
է մանր մասերի և մի քանի համեմութիւններով տապակած է
և շատ հիւթալից և անուշահոտ է:

- Ի՞նչ շնաշխարհիկ գիշեր է:
- Միայն քեզ մօտ, հարաւում, լինում են այսպիսի գիշերներ:
- Այ՛ո, ես գիտեմ: Ես մեանելիս էլ չեմ մոռանայ այն գի-
շերը, որ ես անցրի Երիթովում, Մեռեալ ծովի և Յորդանանի
առջև:

— Նոյնն էլ է զմայլվել այսպիսի գիշերներով, երբ դուրս է
հկել տապանից, այնպէ՞ս չէ:

—Չեմ կարծում . . . Այնտեղ, ստում են, գիշերները այսպէս չեն:

—Իսկ ձեր Պետերբուրգի գիշերները: Եւ մի անգամ Պետերբուրգում էի և նոյնպէս չեմ մոռանայ նրա ամառնային կարճ գիշերները:

Եւ այսպիսի ճնշխարհիկ գիշերը, Գելլիջանի դռների մօտ ո՛րքան ծղրիպներ կան: Աներևակայելի մի մութ զևկայ է դա: Իսկ հայաթում շքեղութիւն է տիրում, բայց քնել վտանգաւոր է: Ականջ դնելով գիշերային թռչունների ձանձրալի ձայնին, ես քնեցի, մտածելով Կիւրսի և Կամբիւսի, Շամիրամի և Նոյի մասին:

«Ժամանակ է գնալ—շուտով առաւօտ կլինի»:

V.

ԴԻԼԻՉԱՆԻ ԿԻՐՈՒՄ, ԱՅԻՄԱՐՅԻ ԱՍԵՆԱԳԵՂԱՆԿԱՐ ՏԵՂԵՐԻՑ ՄԻՆԸ:

Միւս օրը, օգոստոսի 4-ին, մենք դուրս եկանք Ուզուն-Թալից շատ վաղ, արեգակը դուրս գալուց շատ առաջ:

Առաւօտը հրաշալի էր և խոստանում էր այնպիսի տաք օր, ինչպէս էին անցեալ օրերը: Մենք գնում էինք դէպի սարերի մէջը, թէպէտ նրանք դեռ այնքան չէին մօտացել որ կիրճ կաղմին և բաց էին անում մի չքնաղ պտտկեր զոնազան զառի վայրերի և խորխորասների, որոնք խիտ կերպով ծածկուած էին կանանչով, որ տեղ տեղ բաց էր անում մոխրագոյն ժայռերը և նրանց զլինին տեղաւորված զրոնիաեայ հսկաները: Խոր մթին խորշերից տեղ տեղ դուրս էր սողում մշուշը և տանտաղ կերպով հալվում էր առաւօտեան օդի մէջ:

Քօստանների մէջ, որոնք կանաչած էին ճանապարհի երկու կողմերում, մերթ մերթ թափառում էին մարդկանց ձևակերպութիւններ: Գրանք գարթնած բօստանիներն էին, այդ բօստանների տէրերը կամ պահապանները, որոնցից մի քանիսը ա-

սիական կերպով նստած գետնի վրան, Ալլահին աղօթք էին մատուցանում, որ նա պարզէ իրանց շատ խոշոր ձմերուկներ և սեխեր, այնպիսի խոշոր, որչափ մեծ է մարգարէի ողորմութիւնը. իսկ միւսները հրացանները ուտերին ման էին գալիս բօստաներում, նայելով իրանց հարստութիւններին և նշանակելով այն ձմերուկները կամ սեխերը, որոնք պիտի կտրվէին:

Ողբան մենք լեռնամիջով առաջ էինք գնում, այնքան ևս սարերը միմեանց մօտենում էին, դառնալով համարեա ուղղաձիգ և թողնելով մի քիչ տեղ չքնաղ Աղստափա գետի տաշտի և նրա եզերքը պատող հսկայածե ծառերի համար: Եւ ինչպէս շքեղ են այս հարիւր, կարելի է, հազար տարեկան ծառերը:

Քարքարոտ խճուղին պտոյտ է գալիս գետի ափի մօտով մասամբ ծառերի շուռքներում, մասամբ էլ ժայռերի ծածկոյնների սակով: Մենք մանում էինք մի կատարեալ վայրենի, թէպէտ և անսովոր գեղեցիկ կիրճ:

—Կանգնիր, կանգնիր, գոչում է պ. Մօրտուլածէ իր սայլապանին: Գուք էլ խնդրեմ կանգնեցէք (վերջին խօսքերն ինձ էր ասում):

—Ի՞նչ կայ:

—Այս ժամին կտեսնէք:

Եւ սեփովները ձեռքին, նա դուրս թուա սայլակից: Չը լինի՞ թէ աւաղակներ են: Կղեր չէին ինձ նախազգուշացնում Գելլիջանի կիրճի մասին:

—Ի՞նչ է պատահել, հարցնում եմ ես սայլապանից:

—Նապաստակներ են, հրէ՛ն նապաստակները փտնչում են:

Նայում եմ և ճշմարիտ աւաղակների տեղ տեսնում եմ նապաստակներին: Նրանց մի ամբողջ ընտանիքը տեղաւորված է մի տափարակ ժայռի վրա խճուղուց ոչ շատ հեռու և ըստ երևոյթին զուարճանում է նապաստակային խաղերով:

Մեկնած ձեռքով և սեփովներով պ. Մօրտուլածէն գնում է ուղի դէպի նրանց: Նապաստակները—ի՛նչ անմեղութիւն— ոչինչ ուշադրութիւն չեն գարձնում և շարունակում են իրանց

նապաստակային զուարճութիւնները: Արեւում է այստեղ այնքան խուլ է, այնքան հեռու է խորամանկ քաղաքակրթութիւնից, որ հնարել է հրացաններ և ռեվոլվերներ, որ նապաստակներն այդտեղ, չնայած իրանց ամբողջ աշխարհին յայտնի խելացի դրուշու թեան, դեռ չէին սովորել վախել խորամանկ մարդուց և յարգել հրացանի նշանակութիւնը:

Արիւնարբու վրացին էլ աւելի մօտենում է և արձակում է ռեվոլվերը ուղիղ անմեղ ձագերի և նրանց ծնողի վրան:

Հարուածը չը յաջողվեցաւ: Նապաստակները դադարեցին խաղալ, զարմացքով նայում են օդի մէջ կորչող ծխին և անխիղճ վրացու մեկնած ձեռքին, իսկ փախչել չեն էլ մտածում: Ի՞նչ սուրբ պարզութիւն:

— Ա՛յ, ա՛յ, նապաստակները վախեցել են, չեն փախչում, շշնջում է իմ թուրք սայլապանը:

Կրկին երևաց ծուխը: Թրք խկ . . . և կրկին անաջող հարուած: Նապաստակները սկսում են մի բանի վրա կասկածել և գնում են դէպի բարձր:

Կրկին մի հարուած և կրկին անաջող:

— Ախ սատանան տանէ, ի՞նչ ամօթ է . . .

— Եւ շատ լաւ է, որ ամօթ դառաւ:

— Ախր ես ամբողջ զօրագնդում համարվում եմ առաջին հրացանաձիւղը:

— Դա էլ աւելի լաւ է նապաստակների համար:

— Ո՛չ, անիծեալ ռեվոլվերը մի արշին դէպի աջ կողմն է լսրփում:

Երևակայում եմ, որքան օգուտ կը բերէր մեզ այդ ռեվոլվերը, որ գնտակը նշանից մի արշին դէպի աջ է ձգում, եթէ մենք հարկադրված լինէինք պաշտպանել մեր կեանքը առազաներից, բայց բախտաւորպէս մենք նրանց չի պատահեցինք այս չքնաղ առաւօտին մինչև Կարվանսարայ իջևանը:

Այս իջևանը գտնվում է Գելիջանի կիրճի մէջ, մի անսովոր գիզանկար լեռնային անցքում: Քանի որ մեզ համար ձիա-

ներ էին լծում և նայում էին մեր թղթերին, մենք գնացինք շքեղ գիւղի միջով, որ կրում է Կարվանսարայ արևելեան անունը: Այդ գիւղն ունի իստակ ասիական ձև: Նրա մէջ ոչ մի բան չի յիշեցնում Ռուսաստանը, նրա ոչ բնակիչների տեսքը, ոչ անակների ներքին և արտաքին ձևերը, որոնք տեղաորված են գոռացող Աղստափի երկու ափերի մօտ, ոչ էլ այս ասիական գուքանները ասիական ազրանքներով:— այս ամենը նմանում է համ Պարսկաստանին համ Թիւրքիային: Զգում ես, որ գտնվում ես մի անյայտ երկրում և շես հաւատում, թէ այս ամենը պատկանում է Ռուսաստանին, թէ ուսի անունը ունի այստեղ մի նշանակութիւն և ոյժ:

Բայց շուտով յայտնվեցաւ, որ այդ անունն այստեղ պահվում է «խսուի և պատվով», ասելով Նովգորոզի նուսաձման ժամանակակից Մօսկվայի լեզուով:

Երբ մենք շրջում էինք բազարում սպասելով ձիանց լծելուն, մեզ մօտ եկան երկու սայլակներ Ալաղայի զանգակներով (Ալաղայի պարզեներ) և թուրք սայլապաններով: Մի սայլակի ետևից գալիս էր մի ձիաւոր, ոտքից մինչև գլուխ զինուորված Ռինալլօ Ռինալլինի պէս:

Նշն ժամանակ մօտեցաւ ինձ իջևանի վերակացուն ոտ սաց արքունական համազգեստում և տալով ինձ ձանապարհաթուղթը և պ. պ. Ատարօսելսկու և Տօմիչի բաց հրամանագրերը, պաշտօնական ձևով յարգանք ասաց, ցրց տալով Ռինալլօ Ռինալլինին:

— Սա զինուորված ձիաւոր է ձեր անձնաւորութեանը ուղեկցելու համար:

Ես հիացմունքով նայեցի գեղեցիկ ձիաւորի վրա: Դա մի քաջատես տեղական թուրք էր, կօզակի պէս մի բան, զինուորական արևելեան հագուստում և մի մեծ մորթէ գտակ գլխին: Նրա ուսից կախ ընկած էր մի հրացան թաւամազ պատեանի մէջ դրած:

Նրա միւս զէնքերը, սկսած սրից և վերջացրած լուէնջա-

րով և ատրձանակներով նայում էին նոյնպէս շատ համոզիչ կերպով: Տղամարդը իմ առջև թամբի վրան ուղղեցաւ և ինչպէս երևում էր, սպասում էր իմ հրամաններին: Իսկ հրամաններ տալ ես չէի սովորած, այս պատճառով ես միանգամից չը կարողացայ ընդունել հայր-հրամանատարի դերը:

— Ի՞նչ կարիճ է . . . Ահա ամենը, ինչ ես կարողացի տակ և հրամայեցի սայլապանին ձիաները շարժել:

«Ահա որտեղից է սկսվում նա», մտածեցի ես, լսելով իմ քամակիս իմ թիփնապահի ձիու ոտների ձայնը և նրա զէնքերի չրխկչրխկոցը, «ա՜հ որտեղից պիտի պահապաններով գնամ ես»:

Հասկանալի թէ ինչի մասին էի ես մտածում:

Ինձ մտո մի գինուորոված ձիաւոր կարգելը նշանակում էր, թէ ես մտիչ եմ այնպիսի տեղեր, ուր գններալ Ստարոսելսկուպէս ասած իմ ճանապարհորդութեան «պահապանութեան համար» անհրաժեշտ էր համարված տալ ինձ «հարկաւոր կանվոյ քաղաքական պահապաններից»: Այդ կանվոյը հարող էր ինձ հարկաւորվել հէնց այստեղ և այս մասին էլ տուին ինձ:

Այս կանվոյն այնտեղ անուանվում է «չապար», ի.կ ինքը ձիաւորը — «չապարին»: Այստեղից սկսած ես ամեն տեղ գնացի կանվոյի հետ մինչև նոյն իսկ Արարատը, նոյնպէս և այնտեղից դէպի յետ, մինչև Գելեջանի կիրճից դուրս գալը:

Որովհետև իմ ամբողջ ճանապարհորդութիւնների ժամանակ այդ տեղերում ես չ'ենթարկվեցի ոչ մի վտանգի ուրիշ բարեկարգ սիրողների կողմից, այդ պատճառով իմ ետեղից եկող ձիաւոր մարդկանց պարտաւորութիւնը շատ բազմատեսակ չէր. «չապարը» սովորաբար արշաւում էր իմ փոստային սոյլակի ետեղից, երբեմն ինձ հետ մի տեղ և երբ տեսնում էր առաջներիս կարաւան կամ որ և է սայլ, բարձր ձայնով կանչում էր «խաբարդա» և իր ձեռքի մտրակով սիփնալներ էր տալիս, որ ճանապարհից դուրս գան, կամ թէ արագութեամբ առաջ էր վազում և շուտափոյթ կերպով մաքրում էր ճանապարհը իմ համեստ անձնաւորութեան անցնելու համար:

Իջևանում ես սովորաբար տալիս էի ձեռ ուրին մի սարդե և նրան մինչև միւս իջևանը փոխարինում էր մի ուրիշ «չապար»:

Յայտնի է, թէ որքան շատ է գրված Կովկասեան սարելի անսովոր գեղանկար լինելու մասին և մանաւանդ պատերազմական վրաց ճանապարհի մասին, Գարեալի կիրճի, իր ճշող գարդելի մասին և Տերեկի ջրալից ժամանակների կտապի գոտոցների մասին: Ոչ չէ հիացմունքով նայել Կազբեկի տեղին ոչ այնքան նոյն անուանի իջևանի կողմից, որքան Կուրի իջևանի կողմից, երբ նա բոլորովին անսպասելի կերպով բարձրացնում է իր տլեոր գլուխը վայրենի ժայռերի քամակից, որոնք կարծես կազմում են նրա առաջապահ պահապանները: Ումին չեն տալիցբել Գուդուրի բարձրութիւններից երևացող հրաշալի պատկերները, երբ հիացած, յափշտակված և մի և նոյն ժամանակ վախեցած տեսողութիւնը անցնում է ահեղ բարձրութիւններից, որոնք կազմում են Կովկասեան լեռնային շղթայի բարձր կէտերը, դէպի այն լեռնամեջի սարսեցնող խորութիւնը, որտեղից դուրս է գալիս Արագվան: Մարդու գլուխը շուտ է տալիս և սիրան անդգայանում է այն սարսափից, որ զգում ես մտածելով, թէ գտնվում ես մի այնպիսի մինչև երկիրքը հասնող բարձրութեան վրա, ուր ամենատաք ամառնային օրը ձեզ գիպչում է աշնանային ցրտութիւնը և ականջներումդ զգում ես նսորացած օդի աղմուկը: Պատերազմական վրաց ճանապարհի այդ գեղեցկութիւնները ամենքին յայտնի են: Ով նրանց չէ տեսել իրանց տեղը, իհարկէ կարողացել է ծանօթանալ նրանց հետ Մեջլերակի պատկերահանի կամ Թիֆլիսի լաւ լուսանկարների գեղարուեստական պատկերների վրան:

Իսկ Գելեջանի կիրճի գեղեցկութիւնները քիչերին յայտնի են. նրանց տեսել են ոչ շատերը, որովհետև քիչ ցանկացողներ կը գտնվին, որոնք նոր տեղեր սիրողների պէս ուզենային փորձել այսպէս անուանուած փոքր-Կովկասեան ճանապարհորդութիւն անելը: Այն սակաւթիւ մարդկանցից, որոնք եղել են այնտեղ, ես առաջ լսել եմ, թէ Գելեջանի կիրճն աւելի գե-

դիցիկ և քան Տերեկի կամ Արագժուշի կիրճերը: Ես, խոստովանվում եմ, առաջ չէի հաւատում գրան: Ինձ շատ անգամ է պատահել կարգով և լսել ականատեսներից—մի քանիսններից, թէ ամբողջ աշխարհում այն պանօրամայից գեղեցիկը չկայ, որ բայ է անում ձեր հիացած անսութեան առջև Բօսֆօրը երբ դուք մտանում էք Կ. Պոլիս և Ոսկէ եղջուրն, կամ թէ որք դուք Պոլսի գերեզմանատներից ՚ոյում էք այդ պանօրամային Սէիւաարիի, Պրինցների կղզիների և Մարմարեայ ծովի հետ միասին, միւսներից լսել եմ, թէ ամբողջ Եւրոպայում չէք գտնի Ղրիմի հարաւային ծովկերից էլ չքնաղ և հրապուրիչ տեսք, թէ այդ Ալուշտաները, Յալտաները, Ալուպկաները, Օրիանդաները և միւսները ծովի կողմից լինի, թէ Նայլի կամ Չալիրդալի բարձրութիւններից լինի, որտեղից բացվում է ձեր առջև ամբողջ Ղրիմը իր երեք ծովերի—Սև, Ազովեան և Փսոս—Միվաշ ծովերի հետ, կարծես ամենը մի գեղաքանդակ մատուցարանում գրած, թէ այս ամենը «դուխ շուռ գալու» չափ լաւ է և հիանալի. վերջապէս երրորդներից լսել եմ թէ մեր մոլորակը չի ներկայացնում ոչինչ գեղեցիկ բան, քան Միջերկրական ծովի ափերի այն մասը, որտեղից նայում են նրա վրա այդ մոլորակի այնպիսի ակունքներ, ինչպէս են շիերը, Կաննը, Նիցյան, Մենտօնան, Սան—Ռենօն և որտեղ, այդ ափի մօտով, պոռոյա է գալիս Նապօլէօն I—ի նշանաւոր ճանապարհը, որ անուանվում է «route de la Corniche», խելացնոր շինելու չափ չքնաղ է: Այժմ ես, ինչպէս այս ամենի ականատես, և Բօսֆօրի Ոսկեղջուրի հետ, և Սկուտարիի, և Ղրիմի հարաւային ափերի և «route de la Corniche»—ի, և պատերազական—վրաց ճանապարհի և վերջապէս Գելիջանի կիրճի, կարող եմ գրականապէս հաստատել, որ աշխարհի այս չորս ամենագեղեցիկ տեղերի գեղեցկութիւնների միմեանց հետ համեմատելը մեծ սխալ կլինէր: Նրանց ամեն մէկի գեղեցկութիւնը չափազանց ինքնուրոյն է, և համեմատել Բօսֆօրը Տերեկի հետ կամ Գարեալի կիրճը Գելիջանի կիրճի հետ մի և նոյնը կլինէր, և

թէ միաւորէինք անմիաւորելի մեծութիւնները:

Գելիջանի կիրճը, այս ամբողջ ճանապարհը Ուզուն-Թալից և Կարվանսարայից մինչև Գոկչի բարձրութիւնները և մինչև նոյն իսկ Արարատը ձշմարիտ որ հիացնում է իր առանձնատեսակ, գրաւիչ գեղեցկութեամբ: Այս ճանապարհը կարելի է, գեղեցիկ է պատերազմական-վրաց ճանապարհից, բայց վերջինս աւելի բարձր է իր ճնշող վսեմութեամբ. նա կարող է ձանձրացնել իր ճնշող միակերպութեամբ. ամեն տեղ սարեր են և ժայռեր, և այս ամենը խեղդում է իր շքեղատեսութեամբ. իսկ Գելիջանի կիրճը աւելի վայելուչ, աւելի բազմատեսակ է, թէպէտ և նրան հուպ առող ժայռերն ու սարերը քիչ շքեղատեսիլ չեն, քան թէ Գարեալի, Լարսի, Կօբիի և Գուգատուրի սարերն ու ժայռերը: Երկու տեղերում էլ շատ պօէզիա կայ, բայց առաջինի պօէզիան շատ մուսլ է, իսկ Գելիջանինը կախարդիչ է, հիացնող է:

Որքան խոր էք գնում դուք կիրճի միջով, այնքան էլ նա գեղեցկանում է: Նրան շատ չքնաղութիւն է տալիս շքեղ բուսականութիւնը, որ այն աստիճան հարուստ է, որ չես հաւատում, թէ դա արևադարձի տակին չէ, թէ դա Գանգեսի կամ Ամսոզոնկայի ափերի վրան չէ: Այնտեղ, սկսած Լարսից և Գարեալից մինչև Գուգատուրը, մինչև այն էջքը, որտեղ բանաստեղծի ասելով սկսվում են շքեղ Վրաստանի հովիտները, ամեն ինչը չորս կողմում մերկ է, մեռեալ է. այստեղ Ուզուն-Թալից սկսած մինչև նոյն իսկ Գոկչան, իսկապէս մինչև մօլօկանների Սեմենովկա գիւղը—ամեն ինչ ընկղմված է կանաչեղէնի մէջ: Զեր լսելիքը այստեղ չի ձանձրանում, ինչպէս այնտեղ Տերեկի միանման գոռոցից. ընդհակառակը—այստեղ ձեզ կախարդում է Աղստաֆի բերրեղի նման պարզ քարերի վրայով վազող ջրերի լսելիքը փայփայող բէքբոցը: Այստեղ շատ թուշուներ կան, որոնք անսովոր կերպով կենդանացնում են ամեն տեղեր. ձկնկուշների, վայրենի աղաւնիների, տատրակների և մանաւանդ լեռնային ագռաւների ձայները ուղեկցում են ձեզ հետ ամբողջ կիրճով

50—60 վերստ տարածութեան վրա:

Նշանաւոր է, որ այս իջեանը պահում են ուսուսաց մօլօ-կանները:

Ես շատ զարմացի, երբ ներս մտի իջեանի բակն և տան ծածկոցի տակ տեսի մեր մուժիկների մի ահագին ընտանիք. նրանք բաց օդի մէջ շարվել էին ճաշելու համար և նըրանց մօտ, սեղանի վրա, աչքի էր ընկնում ուսուսաց ինքնատուր: Սեղանի յետևում և սակին շարժվում էին շիկահեր, կարմիր շապիկներ հագած բորլիկ երեխաներ. ուսուսաց կանայքը լուսնում և սրբում էին ամանները. խարտեաշ և շեկամիրուք մուժիկները նոյնպէս հագած կարմիր շապիկներ, վերջացնելով հացկերոյթը ուղղվում էին և խաչակնքում էին բերանները: Այս ամենը, անտվոր շրջանի մէջ, ասիական աշխարհի խորքում, արևելեան հագուստների և տրպերի մէջ—այս ամենը աչքի էր զարնւում և ներկայացնում էր տեսողութեան խարողութեան նման մի բան: Ասելիքը զարմացնում էր ուսուսաց խօսակցութիւնը, որ այստեղ մի կերպ օտարօտի էր հնչվում, մանաւանդ երբ հէնց այդտեղ ուսուսաց լեզուին յատուկ մի ֆրազայից յետոյ նոյն իսկ այդ տամբովցու կամ պենպենցու բերանից լսվում էր թրքերէն խօսակցութիւն, որ ուղղված էր լինում կամ մեզ տանող թուրք—սայլապաններին կամ իմ թիղնապահ ձիաւորին:

—է՛յ, տանուտէր*) Պաշկա, ընդունիր պարոնների ճանապարհաթուղթը: Երևում է սպիտակահեր Պաշկան, որ համարեա երեխայ է, և թուրքերէն մի բան է ասում իր սայլապաններին: Սայլապանները պատասխանում են նոյն ասիական կոկորդային խօսքերով:

- Լաւ է, օձիր անիւները և լծիր, կարգադրում է նոյն Պաշկան:
- է՛յ, պարոն Պաշկա—ի՞նչպէս է ձեր հօրանունը:
- Ի՞նչ կը հրամայէք:
- Զի՞ կարելի ձեզ մօտ մի բան ուտել:

*) Այստեղ ասանուսացը չը պէտք է հասկանալ ֆիզիկական ասանուսաց, այլ որ մի ասանուսաց պաշտան է փոստային իջեաններում: Մ. Թ.

- Մեզ մօտ ոչինչ չկայ:
- Ի՞նչպէս թէ ոչինչ, պարոն Պաշկա:
- Ոչինչ չկայ:
- Իսկ ձու կ՞այ:
- Զու էլ չկայ—հաւերը չեն ածում:
- Իսկ ի՞նչ:
- Իւղ էլ չկայ—որտեղից ճարենք, թուրքերը քոչել են:
- Այնպէս էլ յամառ Պաշկան մեզ ոչինչ չի տուեց:
- Դա այն պատճառով է, կարծեմ, ինչպէս ես նկատեցի, որ այնտեղի ուսուսաց մօլօկանները ակներև թշնամարար և առհասարակ ոչ սիրով են վարվում Ռուսաստանից եկած ուսուսաց հետ, մանաւանդ պարոնների հետ: Երբ մեզ դուրս արիք ձեր մօտից, ինչպէս շների, ուրեմն հարկաւոր էլ չէ մեզ հետ խօսել, այս է կարգացվում նրանց երեսների վրան: Եւ զարմանալի չէ. նրանց համար Ռուսաստանը օտար երկիր է, և նրանք նրա համար մի կտրված կտոր են:

Թարսաշայից ճանապարհն ընկնում է մինչև նոյն իսկ Դելիջանը, դէպի այս անուանի քաղաքը: Սարերի զառիվայրերով բարձրանալը աւելի ևս նկատելի էր դառնում և լեռնամէջի չքնաղ տեսարանները փոխարինվում էին կարծես մի դիւթական խոշորացոյցի մէջ:

Այստեղ, Թարսաշայի և Դելիջանի մէջ, լեռնային չքնաղ հովիտներում, ես առաջին անգամ տեսայ Անդրկովկասի թափառող ազգաբնակչութիւնը: Դրանք նոյն զաղախեցի թուրքերն էին, որոնց ամբողջ ամառը դատարկ թողած բնակարանները, կամ լաւ ևս ասած խրճիթներն ու որջերը նոյնպէս և գերեզմանատները անցեալ օրերում զարմացրել էին ինձ իրանց տեսքով, երբ մենք անցնում էինք Կարաբաղի անապատով:

Այս թափառականները նման չեն միւսներին, որոնք ապրում են ասիական կամ աֆրիկական անապատներում: Դրա պատ-

ձառն: է իհարկէ այն տեղերի լեռնային բնութիւնը, որոնցով պիտի թափառեն անդրկովկասեան թափառականները:

Ինչքան պօէզիա կայ կեցութեան այս կատարեալ գրախտային եղանակում: Մի որ և իցէ լեռնային հովիտի կամ խոռոչի մէջ, տնպատձառ լեռնային գետակի կամ գետի ափի վրան դուք տեսնում էք սարքած վրաններ, որոնք շատ դէպքերում զանազանվում են և արտաքին գեղեցկութեամբ և մանաւանդ ներքեի շքեղութեամբ, զոյնզոյն գորգերով և գեղեցիկ կերպով հիւսուած փախթներով: Շատ տեղերում վրանները կամ «չաղիրները» տեղաւորվում են շքեղ, լայն բացված ծառերի շուռքում: Այդտեղ էլ դուք կը տեսնէք, այդ ծառերի շուռքներում, թափառող գիւղի ամբողջ բնակչութիւնը. տղամարդիկ, օգուտ քաղելով իրանց ապահովացրած զրութիւնից, բոլորովին ոչինչ չեն անում և միայն առաւօտից մինչև երեկոյ ծախսատիկ նստած ծխում են իրանց իբրևանները և ըստ մեծի մասին լռած են լինում, ինչպէս վայելուչ է բոլոր արևելեան պատուաւոր մարդկանց, իսկ կանայքը կարում են, գործում են, ոչխարի կաթից իւղ են հարում, պանիր են շինում, կերակրում են երեխաներին և ձրիասէր տղամարդիկներին: Իսկ դեռահաս աղջկերքն և շատ ջահէլ երիտասարդները, ամեհի կալնու կամ ընկուզենու ձիւղերի մէկից ձօձանոց շինելով, օրօրվում են և երգեր են երգում մի արշալոյսից սկսած մինչև միւս արշալոյսը: Սարերի վրան տեղ տեղ խելօք շների և երկու կամ երեք երեխաների վերակացութեան տակ արածում են ոչխարների ահագին հօտերը, որոնք կազմում են նրանց ամբողջ հարստութիւնն ու գրախտային կեանքի աղբիւրը:

Այսպէս թափառելով մի տեղից միւս տեղ, մի գեղանկար գաշտավայրից միւս աւելի գեղանկար գաշտավայրը, մի արօտատեղից միւս արօտատեղի, մինչև որ կհասնեն ձմեռուայ բուքերը, որոնք ծովի մակերևոյթից տասն հազար ոտնաչափ բարձ-

րութիւն ունեցող սարերի վրա, մինչև անգամ հարաւային տեղերում, բաւականին դաժան և խիստ են լինում: Այդ բուքերը հալածում են նրանց դէպի իրանց առաջուայ խրճիթները, դէպի իրանց հայրենի օջախները, դէպի իրանց պապերի գերեզմանատները: Իսկ այնտեղից զարնանը կրկին քոչում են: Քոչատեղքը նրանց համար գրախտն է, իսկ հայրենի օջախները, գետնափոր որջերը նրանց ժամանակաւոր քաւարաններն են:

Եւ ինչ չքնաղ տիպեր ունին նրանք: Աեցութեան այս կերպը ինչպիսի գեղեցիկներ ու գեղեցկուհիներ է ստեղծում: Խոստովանվում եմ, ես ականոց զուարճանում էի նրանց վրանայելով:

Անցնելով մի քանի քոչատեղերից, մենք վաղ կէսօրին հասինք Գելեջան, այդ անունով կիրճի նոյն իսկ մէջ տեղը: Գելեջան — դա մի բաւականին մեծ քաղաք է իստակ ասիական տեսքով և տեղաւորված է չափազանց գեղեցիկ կերպով:

Այստեղ ես մնաք բարեաւ ասացի իմ սիրելի ուղեկցին, պ. Մօրտուլաձէին, որ Գելեջանից պիտի շուռ գար դէպի սարերի ամենախուլ տեղը, ուր չը կայ սայլի ճանապարհ, այլ միայն մի ձիւ ուղի: Ես էլ այստեղից պիտի շարունակէի ճանապարհս բոլորովին մենակ, բայց իհարկէ քաջ «չապարի» հետ:

Չեմ կարող լռել պ. Մօրտուլաձէի ամենասիրելի ծառայ զինուոր Նլիայի ինձանից սրտաշարժ կերպով հրաժարվելու մասին: Նա թէպէտ և թուրք էր, բայց մասամբ ինձ հետ մի երկրացի էր. նա էլ էր Սարատովից. նա զինուոր է վեր աւած Սարատովի նահանգի կուղնեցիի գաւառից, որտեղ նա ծնվել էր և մեծացել մի խորին անիմացականութեան մէջ այն ամենի մասին, թէ ինչ է լինում աշխարհում:

— Բախտաւոր մնաք, ասում էր նա, — մնաք բարեաւ ասելով ինձ. — ձեզ բարի ճանապարհ:

— Շնորհակալ եմ, Նլիա:

— Ոչնչեց, աղա, այժմս դուք ուրեմն այստեղից դէպի Արա-

բանն էք գնում:

— Այո, եթէ Աստուած աջողի:

— Մեքենայով էք գնում:

— Ի՞նչ մեքենայով:

— Այսինքն դուք դէպի Արարատը մեքենայով էք գնում:

— Ինչո՞ւ մեքենայով: Այնտեղ երկաթուղի չկայ:

— Դա ի՞նչպէս է: Ախր ճանապարհը Ռուսաստանի միջովն է, չէ՞:

Պարզ էր, որ խեղձը չէր կարողանում ջոկել իր խելքն ու աղքատիկ աշխարհագրական գիտութիւնները, որոնք նա սովորել էր տանը և ծառայութեան մէջ: Նա չէր իմանում թէ Ռուսաստանը որ կողմում է գտնվում:

— Ո՛չ, իլեա, ես Ռուսաստանով չեմ գնում դէպի Արարատը. Ռուսաստանն այնտեղ է մնացել:

— Այնտեղ . . . Իսկ ես մտածում էի թէ այնտեղ թիֆլիսն է:

Նա մի կերպ ցնորուածի պէս յետ նայեց, երևակայելով, որ ինքն էլ է հեռանում Ռուսաստանից, որը ըստ երևոյթին նրա համար դեռ թանգ էր:

Ահա մի սրտառուչ դրութիւն: Խեղձին տարել են մի այնպիսի հեռու տեղ, ուր նա չէ իմանում անգամ, որ կողմում է գտնվում նրա հայրենի հողը—այնտեղ, որտեղից բարձրանում է արեգակը, թէ այնտեղ, ուր նա մայր է մանում:

Իմ սայլակը շարժվեցաւ և ղանգակի ձայնը չը թողեց ինձ լաւ լսել. թէ ինչ էր ասում ինձ գեղեցիկ վաղին. իմ լսելիքիս հասան միայն նրա վերջին խօսքերը. «Երբէք չեմ մոռանայ այս պատահելը»:

VI

ԱՔՍՈՐՎԱԾ ՍՈՍՈՎԱՆՆԵՐԻ ՄՕՑ: ԳՈՎԶԱ ԼԻՊԸ:

Գելիջանի ետքում սկսվում էր վերջին բարձրանալը դէպի սարերը, Փոքր Կովկասի լեռնային դօախից անցնելը:

Առաջ մենք գնում էինք մի լեռնային՝ անսովոր սրբնթաց և գեղեցիկ գետակի ափով—դա նոյն Աղստափայի սկիզբն էր. անցանք մի քանի թուրքի քոչաստեղերից, որոնք գեղեցիկ կերպով տեղաւորված էին կիրճի մօտով, վիթխարի քարերի ծածկոցի տակ, իսկ յետոյ սկսեցինք սարը բարձրանալ:

Դա մի կատարեալ ուղղաձիգ բարձրանալու տեղ էր, որի նմանը ես ոչ մի տեղ չեմ տեսած: Ամենքին յայտնի է Մլէտից Գուգաւոր բարձրանալու անսովոր գառիվայր ճանապարհը, որտեղից սարաափելի է դէպի ցած նայել, որտեղ և ո՛չ թուլասիրտ անցողի գլուխը շուռ է տալիս և սիրտը անզգայանում է, տեսնելով այն ահռելի խորխորասաներն, երբ դուք գնում էք կարծես ոչ թէ ճանապարհով, այլ մի՛ իր բարձրութիւնով վախեցնող բարձրալանդակի կարնիղե վրայով: Բայց Գելիջանից բարձր տանող ճանապարհը կարծեմ էլ աւելի զառիվեր է: Այնուամենայնիւ նա այնքան սարսափելի չէ, թէպէտ և դուք բարձրանում էք որպէս թէ մի վիթխարի պատի գլուխ, իսկ երբ դէպի յետ էք գնում, կարծում էք, թէ թռչում էք դէպի մի խոր անդունդի մէջը: Գելիջանի բարձրանալու և իջնելու ճանապարհն աւելի քիչ է սարսափելի երևում այն պատճառով, որ դուք համարեա չէք նկատում այդ սարսիչ բարձրութիւնը. այդ բարձրութիւնը ծածկում են ծառերը, որոնք բնութեմ են ճանապարհի կողքերով և որոնք ծածկում են ձեր աչքերից այն անդունդը, որի եղերքով դուք գնում էք: Գուգաւորից Մլէտայի վրա իջնելիս, դուք միշտ տեսնում էք ձեր նստած կառքի պռաջին, կամ աջ, կամ ձախ կողմին, դուք, կըրկ-

նում եմ, միշտ և անպատճառ պիտի տեսնէք ձեր ոտքերի մօտ սարսափելի անդունդը և ակամայ մտածում էք, թէ մի փոքր անդգո շուժիւնից կամ կառավարի դանդաղաշարժութիւնից գառիվայր ելնէջերում—ձեր կառքը կթռչէ այդ սոսկալի անդունդի խորքը: Աերջագէս, բաւական է, որ ձին խրանէ կամ մի բանից վախի, դեռ դա քիչ է, բաւական է քամու մի սաստիկ յարձակումը, որ ձեր կառքը վայր ընկնէ քարեայ վանտակից, որ շատ թոյլ է նրա համար, որ կարողանայ պահել ծանր կառքի վայր ընկելը ճանապարհորդների և ձիաների հետ: Եւ այսպիսի տրագիկական դէպքեր արդէն պատահել են Գուգաուրից Մլեռ իջնող ահուկ ճանապարհի վրան. կառքերը, Փուրգօնները, դիւլժանները վշուր վշուր են գարձել մարդիկը, ձիանքը կոտորվել են:

Գելիջանի ճանապարհի վրան հազե թէ կարողանային այսպիսի սարսափելի դէպքեր պատահել: Այստեղով չեն գնում ոչ ծանր փոստային սայլեր՝ ծանր բեռներ բարձած, ոչ դելիժաններ, այստեղով գնում են հասարակ թեթև սայլակներ, բարձրանալիս երեք ձիով, իսկ իջնելիս երկուսով. և այսպիսի սայլակները հեշտութեամբ է կարելի կապել կամ կանգնեցնել ձիանց շուտ վազելու ժամանակ, մանաւանդ ճանապարհի բազմաթիւ պոռոտներում: Եթէ մի անբախտութիւն պատահի, այդպիսի սայլակը դէպի անդունդը շուտ գայ, նա չի հասնի մինչև գառիվայրի վերջը, այլ կը կպչի մի որ և է ծառի: Ամենաշատը կարելի է այդտեղ մի քիչ տանջվել, կամ կոտորել ոտը կամ կողքը, բայց կհանքից չի զրկվիլ: Իսկ այնտեղ, Գուգաուրի ճանապարհին ամեն մի անբախտ դէպք պատճառում է անխուսափելի մահ:

Այս է Գելիջանի և Գուգաուրի մէջ ղանագանութիւնը: Ուժեղ ձիանքը մի որ և է կէս ժամում ինձ դուրս բերին Անդրկովկասեան լեռնային գօտիի ամենավերջին բարձրութիւնը: Այդ բարձրութիւնը իրան ցոյց տուեց նրանով, որ իսկոյն այն սարսափելի տաքից յետոյ, որին ես ենթարկվեցայ Գելիջանի

կիրճում, սարի գլխին յանկարծ ինձ լռեց աշնանային ցուրտը: Ընայելով նրան, որ հարաւային արեգակը այրվում էր ի՞նչ զլխիսնոյնպէս պայծառ, ինչպէս և հովիտում, որից ես այս ժամին եմ դուրս եկել մի քանի ժամում 7-8 շաշա: Բանտալի բարձրութեան զլուխը:

Ուր մնաց և այն շքեղ բուսականութիւնը: Նա մթին կերպով երևում էր հեռու մի տեղ, ներքեում, լեռնամէջերում և խառոչներում, որոնք այնտեղ, իմ ետևիս են մնացել, իսկ իմ շուրջս մերկ էր և անկենդան, կարծես ես գտնվում էի մի ճամբովիան կամ Սամարեան անապատում: Աշնանային քամին թափանցում էր իմ նեյսա, այնպէս որ ես հարկադրված էի փաթաթվել վերարկուի մէջ, այն իսկ վերարկուի մէջ, որ 1879 թ.ի ամառը տաքացնում էր ինձ Չոյիրոյաղի բարձրութիւնների վրան, իսկ 1881 թ.ի մայիսի վերջին—Քեօպսի բուրդի գազաթին, Սահարայի ցրվող աւազների առջև:

Շուտով երևաց մի դիւղ, որի տեսքը ներդաշնակում էր ինձ շրջապատող աղբատիկ բնութեան հետ, որն որ բոլորովին նման էր հիւսիսային բնութեան: Գառուսաց դիւղ էր—աքսորված մօլդանների դիւղը: Թէպէտ և ես իմանում էի այս, բայց զխուսկցաբար խօսք վեր բերի իմ թուրք սայլապանի հետ մօլդանների մասին:

- Այս ի՞նչ դիւղ է:
- Սեմենովկան է—ուռուսաց մօլդանների դիւղը:
- Սա մօլդանի՞ դիւղ է:
- Մօլդանի է:
- Ինչո՞ւ չեն նրանք ապրում Ռուսաստանում:
- Ռուսաստանից նրանց արտաքսել են:
- Ո՞ւր է արտաքսել:
- Ռուսաց մօլդան—տէրտէրը:
- Ինչո՞ւ:
- Մօլդանը տէրտէրին փող չէիւլ տալիս. տէրտէրը վեր է առել դրանց արտաքսել դէպի մեզ:
- Իսկ նրանք ձեզ մօտ լա՞ն են ապրում:

—Օհ, շատ լաւ, հաց և ձիաներ շատ ունեն նրանք:

Գիւղը, ճշմարիտ, նման էր ոռոսաց գիւղերին: Այս գիւղը տնտեսելուն պէս եւ միանգամից այնպէս կարծեցի, թէ յանկարծ մի գիւթական ոյժ տարել է ինձ Գելլեջանի շքեղ կիրճից դաժան հիւսիսը: Չորս կողմում չկայ ոչ մի պտտիկ ծառ, ոչ մի թուփ: Երևում են միայն վարելահողեր, հացաբոյսի լայն ձողեր, որոնք դեռ չէին հասել և հնձվել: Դա՛ս դեռ օգոստոսումն էր այդպէս, երբ ես յուրիսի քսաններորդ թւերում Պետերբուրգից դուրս գալիս, այնտեղ արդէն սկսել էին Պավլովսկի և Յարսկի Սելոի շրջակայքում հացը հաւաքել, իսկ այստեղ հարաւում, համարեա Արարատի մօտ, ուր արդէն հասնում էր խաղողն ու քիչմիչը, այստեղ, Գոկի շրջակայ գաշտերում կանգնած է դեռ չը հնձված հացը: Գաժան, ճշմարիտ որ «սիրիրեական» տեղ է: Իզուր չէին այստեղ ուղարկել խեղճ բացիօնայինս*) մօլօկաններին: Այստեղ ամառը տեւում է միայն երկու ամիս, նա էլ ինչ տեսակ ամառ է. ցուրտ, դաժան, մշտական խիստ քամիններով: Պայծառ արևը այստեղ չի տաքացնում, կարծես նա ոչ թէ հարաւային, այլ մի Վալլանդիայի և բլեռային արև է: Բայց և բլեռային արեգակը, թէպէտ ոչ երկար, բայց էլի տաքացնում է և եփում ամառը: Մինչև անգամ Սիրիբում արեգակը աւելի քաղցր է և ամառն աւելի տաք է, քան թէ այստեղ: Լաւ են իմացել «ոռոսաց մօլաները», թէ ուր պիտի ուղարկեն դժբախտ մօլօկաններին:

Ես հետաքրքրութեամբ զննեցի այս ոռոսաց գիւղը, որ գցված էր Ասիայի ամենախոր տեղը, համարեա Պարսկաստանը: Քաղցրիկ ոռոսաց պատկերներ: Նրանցից ցուրտ է փչում, թէպէտ և նրանք մեզ համար խորթ չեն:

—Ձեր սիրտները Ռուսաստանը չի՞ ուղում, հարցրի ես մի

*) Այս անասնով են ասում այն հարբիչ, որոնք ամենայն ինչ հիմնում են հարբի դասակարգման և բանականության վրա և որոնք գերբնական բաներին չեն հաւատում: Մ. թ.

ծերունուց իջեանում, երբ ինձ համար սայլ էին պատրաստում և լծում էին ձիաները:

— Ինչո՞ւ պիտի ուղեն, երբէ՛ք, — ժպտաց ծերունին:

— Իսկ չէ՞ք մոռանում նրան:

— Ինչո՞ւ ենք մոռանում:

— Իհարկէ . . . իսկ դուք այնտեղից վաղուց էք եկել:

— Շատ վաղուց: Տարիքների թիւը կորցրել ենք:

— Իսկ ո՞րտեղից են ձեզ աքսորել:

— Մենք Տամբուլի ենք եղել: Մեզ մօտ Սարատովցիք էլ կան:

— Ուրեմն իմ երկրացի էք:

— Դուք է՞լ էք Սարատովացի:

— Այ՛ո, — մի քիչ . . . Այստեղ լա՞ւ էք ապրում:

— Պէտք չէ Ասածուն բարկացնել, ապրում ենք և հաց ենք ծամում:

— Միայն ձեզ մօտ ցուրտ է, ինչպէս Սիրիբում:

— Դա ձիշտ է, տաքութիւն մեզ մօտ չկայ: Աստուած մեզ տուել է երկու ամիս ամառ, այն էլ տեսնում էք, թէ ինչ ամառ է: Իսկ դուք ո՞ւր կը բարեհաճիք երթալ:

— Այժմ՝ երևան եմ գնում:

— Ծառայութեան համար, պէտք է ասած:

— Ոչ, այնպէս . . .

— Բարեկամների մօտ:

— Ոչ . . . Յանկանում եմ նայել Արարատին:

— Հա՛ . . . կարելի է խոստմունք էք տուել: Ախր այնտեղ այստեղացիք ուխտ են գնում:

— Ես համարեա հէնց այդ մասին էլ գնում եմ:

— Բարի է:

Ես նկատեցի, որ ծերունի մօլօկանները ջահէշներից աւելի բարեհոգի և խօսակցութիւն սիրող են: Ջահէշները մի քիչ աչքի տակից են նայում ոռոսներին: Մենք նրանց համար ոչ միայն խորթ ենք, այլ մասամբ թշնամիների պէս ենք. մենք դուրս արինք նրանց հայրերին մայրենի երկրից, մենք նրանց վերաւորեցրինք և նրանց հողու մէջ չի կարելի, որ չ'լինի մի դառն

զգացմանը Ռուսաստանին և ռուսներին վերաբերեալ: Մերերի համար Ռուսաստանն էլի մնում է հայրենի երկիր: Հին վիրաւորանքի հետ նրանց արդէն հաշտեցրել է ժամանակը և այս պատճառով, տեսնելով ռուսին, նրանք ակամայ պիտի յիշեն իրանց հեռու հայրենիքը:

Բողոքովն ուրիշ բան է երիտասարդութիւնը:

— Իսկ դուք կուզէի՞ք լինել Ռուսաստանում, հարցրի ես մի երիտասարդից:

— Ին՛չ համար լինեմ Ռուսաստանում, իր կողմից հարցնում է ինձ երիտասարդը:

— Այնպէս—տեսնելու համար:

— Ո՛չ, աղայ, ես սէր չունեմ այնտեղ գնալու:

— Ինչո՞ւ:

— Այնտեղ, լսում ենք, մեր մօջովաններին բանտն են գնում:

— Գա այժմ՝ չկայ:

— Զեմ հաւատում:

— Ինչո՞ւ:

— Մարդիկն են ասում:

— Եւ ճշմարիտ, ասում է մօտի կանգնած կնիկը, որ ինձ համար կվաս էր բերել խմելու—դա վերջին բանն է, որ աղօթքի համար մարդկանց բանտերն են ածում:

Այսպիսի հաստատութեան գէ՛մ ես անզօր գտնվեցայ պատասխանելու:

Գուրս դալով Միսենովկայից, ես բողոքովն մոռացել էի, թէ գտնվում եմ երևելի Գոկչա լճի շրջակայքում: Քամին ուժգնութեամբ շարունակում էր փչել հիւսիս—արևելքից: Յուրան այնքան էր ինձ միտացրել, որ ես չէի իմանում ինչպէս տաքանալ, և այս պատճառով, բացի վերարկուից, հարկադրվեցայ հագնել կաշեայ շորեր, որ առել էի Պետերբուրգում Արարատը բարձրանալու համար:

Յանկարծ, բողոքովն անակնկալ կերպով, իմ աչքերիս առջև բացվեցաւ մի գարմանալի տեսարան. ծովի մակերևոյթից

եօթը հազար ոտնաչափ կամ դրանից էլ աւելի բարձրութեան վրաս, դասիվայր, ժայռոտ սարերի մէջ ես տեսայ մի նոր ծով, մի ծով, որ գտնվում է Նայլից և Չոգիլդառից երկու հազար ոտնաւափով աւելի մի բարձրութեան վրաս: Գա ճշմարիտ որ բնութեան մի հրաշք է: Նոյն անվերջանալի ծովային հեռաւորութիւնը, նոյն անսահման ջրային հարթութիւնը, որ հասնում է հորիզոնին, նոյն հրաշալի կապուտակու թիւնը, որ բացվում է աչքի առաջ Սև կամ Միջերկրական ծովը տեսնելուն պէս և սա որտե՞ղ, լեւնային շղթաների զլլէին, 7000 ոտնաչափ բարձրութեան վրաս:

Գա էր երևելի լիճը—Գոկչան: Ես պատրաստ էի գոչել այսպիսի բարձրութեան վրա ծով չէ կարող լինել:

Իսկ դա ճշմարիտ որ ծով էր. նոյն տեսակ ալիքներ, ինչպէս լինում են միւս ծովերում, շրջում էին այս զարմանալի լճի փրփուղայի նման մակելեոյթի վլայով և աղմուկով փշրվում էին զարնվելով եղերքի ժայռերին ու քարերին. նոյն տեսակ, ինչպէս և միւս ծովերի վրա ձկնորս թուչունները պտտում էին նրա վրայով, աղմկելով օդը իրանց տխուր ձայներով. կայ նոյն ահաւելի վսեմութիւնն և նոյն երևակայութիւնը վախեցնող անյոյտութիւնն՝ թէ այնտեղ, այդ հողին սառցնող կապուտակու թեան ետևում ի՞նչ կայ:

Աջ և ձախ կողմից այդ ծովային կապուտակու թիւնը պատել են ձորաղոյն սարերը, իսկ ուղիղ աչքերի առաջ ընկած է մի անվերջանալի հեռաւորութիւն, ջրի անափելի մասսա:

Անցնելով մի փոքրիկ թուրքի զիւղից, ուր կային չոր անթարի սև բուրդեր և կօնուաներ, ճանապարհը դնում է Գոկչի աջ—հարու-արևմտեան ափով: Այդ գիւղի արտաքին ձևի և բնաւորութեան մասին կարելի է նոյնը կրկնել, ինչ ասում է Ի. Ս. Պրևակով, որ ճանապարհորդել է այս տեղերով 1879 թի աշնանը Նոր Բայազէտի և միւս ուրիշ զիւղերի հնադրասկան հեռագօտութիւնների համար: «Մօսենալով Նոր Բայազէտին—դրում է նա—եւ չէի ուզում հաւատալ, թէ դա քաղաք է. նրա

առաջին պլանում կանգնած են չոր աթարի բարձր բուրգերը. այդպիսի բուրգը կազմում է տեղական բնակչի հարստութիւնը, որովհետեւ այն ամեն սարերում, որոնք գտնւում են Գոկչի հարաւ-արեւմտեան ափերում, չկան ոչ ծմակներ, ոչ էլ թփեր: Մի խօսք, այնտեղ գոյութիւն ունենալու համար պէտք է անասնապահ լինել, կերակուր եփելու և վառելիքի փայտ ունենալու համար: Ծմակի այդ բացակայութիւնը հարկադրել է տեղական բնակիչներին խորացնել իրանց խրճիթները գետնի մէջ, քանդելով բաւական խոր փոսեր: Շատ դէպքերում քարը նրանց մօտ փոխարինում է փայտին. քարից են շինվում խրճիթի պատերը փոսի մէջ և մինչև անգամ դուրս են բերվում պատերը հողի մակերևոյթից մի քիչ բարձր: Քարը գործ է ածվում առանց տաշելու, դարսվում է առանց որ և է կպցնող բանի, ամենահին ձևով: Միայն կտուրի համար գործ են ածվում փայտէ ձողեր, որոնց վրա ածում են հող: Տների մօտ անասունների համար շինած չափարը, նոյնպէս և կալերի չափարները—այս ամենը շինվում է վայրենի, անտաշ քարից. քարեց էլ շինված են մի քանի անօթներ, տաշտակներ, սանդեր, և այլն: Եւ այսպէս, եթէ աթարեայ բուրգերը կամ գիւղի մօտ խտտի դէգերն ու խրճիթներից դուրս եկող ծուխը չը լինէր, դժուար կլինէր զանազանել այստեղի գիւղերը այստեղի սարերի և թումբերի բնական բարձրութիւններից . . . Անցնելով Գոկչի հարաւ-արեւմտեան ափի ժայռից, ամեն տեղ պատահում եւ այդ տեսակ շինութիւնների, որոնք մասամբ մեզ ժամանակակից են, մասամբ հին, վաղուց թողված են: Բայց այժմեան հովուական շինութիւնները նոյնքան քիչ են զանազանվում վաղուց թողուածներից, որքան և նոր հովիւները զանազանվում են այն հովիւներից, որոնք յայտնի են եղել արեւմտեան Ասիայում խորին հին ժամանակները»:

Ով բարձրացել է Չաղիրգաղը և տեսել է այն տեղի թուրք հովիւներին և նրանց քարէ հնաձև խրճիթները, նա արդէն ծանօթ է մեր ժամանակակից Ներքոթների նահապետական կեանքի

պատկերների հետ, նոյնպէս և նրանց կեանքի հետ, որոնք մի ժամանակ եղել են Ասիայում թագաւորներ, աշխարհի երեսին առաջին պատմական թագաւորներ:

Մինչև յաջորդ մօլդականի գիւղը և մինչև Ելենովկա իջևանը ճանապարհը գնում է Գոկչի զառիվայր քարքարու ափով: Այս ճանապարհն այնքան սեղմված է սարերով ափերի զառիվայրին, որ նրանով գնալը շատ շփոթացնում է. հէնց կարծում եւ թէ անիւները արագութեամբ գլորվելիս կամ անզգոյշ շուռտալիս իսկոյն կը թռչես զառիվայրի տակ փրփրած վերուզայի նման լիճի մէջը:

Չախ կողմում, ափերից քիչ հեռու, երևում է մի փոքրիկ ժայռոտ կղզի, որ համարեա անմատչելի է լճի կողմից. կարծում եւ թէ նա մի ամբողջ է: Նրա վրա երևում են հին շէնքերի և իսկական ամրոցների պատերը, որոնց վրա կանգնած են հայկական եկեղեցւոյ նոյնքան հին, կօնուսական գմբեթները: Գա մի հին հայկական վանք է, որի համար յիշում է պ. Չիլինսկի իր Երևանի նկարագրութեան մէջ: Նա ասում է, թէ այդ վանքի հնագրեան եկեղեցւոյ մէջ, գրան ճակատին, մինչև այժմս պահվել է մի արձանագրութիւն, որ ասում է թէ 1557 թ-ին, երբ տաճիկները նուաձեցին պարսիկներից Երևանեան նահանգը, Երևանը կառավարում էր մի Աղուպ-բէկ:

Այդ անմատչելի կղզուց, որ Գոկչի հետ հայերէն անուանվում է Սեան, բուրում է խորին մենակութիւն: Այդ մենակութեան լռութիւնը խանգարում են միայն ալիքների միանման վշշոցը և ծովային ձկնորս թռչունների տրտմալի ձայները:

Համարեա մինչև Ելենովկան ճանապարհը գնում է Գոկչի այդ զառիվայր ափերով: Մի տեղուր ձմեռը թափվում են հարեան սարերից ձիւնի կոյտերը, ճանապարհի վրա շինված է քարէկրի գալերէա փայտէ նեցուկների վրա, մի քանի կողմնակի լոյս անցնելու տեղերով: Նրա միջի ցուրտն ու խոնաւութիւնը կատարեալ զերեզմանական են:

Ելենովկայում, որ մի բաւական մեծ գիւղ է, լինում են

նոյն մօլոկաններն ու նոյն աշխանային ցուբարը, բայց երևացող բնակիչների առատութիւնը, ցորենով ցանած ահագին գաշտերը, անցեալ տարուց մնացած հացի մեծ կոյտերը և բնակիչների առողջ տեսքը բաւականին վարձատրում են մեր տքտորված ժողովրդական փիլիսոփայ-բացիօնալիսանների սիրելիական կեցուցութիւնը: Իսկ այդ ուսաց գաղթականութիւնները շրջապատող տեղի գիրքը չի թողնում ցանկալ ոչինչ մի լաւ բան: Սարերը, որոնք ամ Ֆիտէատրոնի պ'ս պատում են և Գոկչա լիճը, և ամբողջ հարաւ-արեւմտեան հօրիզոնը, տալիս են այդ ամբողջ տեղին շատ վսեմ պօէզիա:

Յիւնովկայի ետքում, գէպի Ախտի իջեանը տանող ճանապարհին Գոկչան կորչում է և այդ տեղը սկսում է քիչ քիչ ցածրանալ մինչև Երևանը և մինչև Արսբսի շքեղ հովիտը, որ մի հարուստ գորգի պէս փռուած է Արարատի ոտների տակին:

Օրը թեքվում էր գէպի երեկոն, բայց ինձ հարկաւոր էր մինչև գիշեր անցանել գեւ երկու տարածութիւն:

Առաջին տարածութիւնը մինչև Ախտի իջեանն էր, որ մի հարուստ և լայնարձակ թուրքի գիւղ է, որի բնակչութեան կէսը կազմում են մօլոկանները և մասամբ հայերը: Երկրորդով ես պէտք էր անցնէի փոստային ճանապարհից դուրս, գէպի աջ մի բարձր լեռնամիջով, ուր այդ ժամանակը գանկում էին ամառնային քոչատեղերում ինչպէս Երևանի նահանգապետը, նոյնպէս և բոլոր նահանգական իշխանութիւնները:

Այդ քոչատեղին մի հին հայոց գիւղ է սարերի միջում, որ ասվում է Գարաչիչազ:

Գարաչիչազը ես պիտի այցելէի շատ պատճառներով: Գըլխաւորը նա էր, որ ես պիտի ստանայի նահանգապետ Միխայիլ Եակովլիվիչ Շալիկովի հրահանգները և խնդրէի աջակցել ինձ նահանգապետին ես պիտի ցոյց տայի ինձ հետ Պետերբուրգից բերած նամակը, որ տուել էր ինձ իմ բարի ծանօթ, սիրելի, պարտաւորացնող և բազմակողմանի լուսաորված Նիկոլայ Գեմենտովիչ Նովիցկի, որ այժմ Տուրկեստանի գլխաւոր նահան-

գապետի շտաբի գլխաւորն է, նոյնպէս և Կովկասեան ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձու մեծարգոյ Կիրիլ Գետրովիչ Եանովսկու նամակը և վերջապէս պիտի ասէի բերանացի յանձնարարութիւն և բարև տայի Կովկասին և Անդրկովկասին յայտնի քաջածանօթ գեներալ Ի. Ի. Ստեբնիցկու կողմից, որ այնքան շատ աշխատել է այդ երկրի ուսումնասիրութեան մասին:

Մ. Ես. Շալիկովից ես յոյս ունէի ստանալ հրաման տեղական իշխանութիւնների վրան, որ ինձ օգնեն այն պլանը կատարելու համար, որին ես այնքան վստահ կերպով անձնատուր էի եղած, չը կասկածելով, թէ ինչ կը նստէր ինձ վրա այն ամենը, որին ես էի որոնում:

Նոյն օրը, Օգոստոսի 4-ին, իրիկնապահին ես Գարաչիչազումն էի:

VII

Գ Ա Ր Ս Չ Ի Չ Ա Գ:

Գարաչիչազը—Երևանեան իշխանութիւնների ամառնային քոչատեղին, տեղաւորված է սարերում, փոստային ճանապարհից 7 վերստ գէպի աջ և Երևանից 50 վերստ հեռու: Այս արհեստակրատիկական քոչատեղոյ երջանիկ դիրքն ու յարմար, մեզմ օգի բարեխառնութիւնը սոյնմանաւորվում են գլխաւորապէս երկու հանգամանքներով. առաջինը, Գարաչիչազը տեղաւորված է մի լեռնային բարձրութեան վրա, որ ունի ծովի մակերևոյթից մի քանի հազար ոտնաչափ, և այս մէկը ազատում է նրան Երևանի արևադարձի ջերմութիւնից, ուր ջերմաչափը այդ ժամանակը բարձրանում էր համարեա մինչև 50 աստիճան և ուր ամառն ինչպէս օդը, նոյնպէս և կեանքի բոլոր պայմանները դրականապէս մահաբեր են, իսկ հասարակ աչքով անտեսանելի մթեղների բիւրաւոր բազմութիւնները գիշերները

Թունաւորում են այն համբերող և սովորած սեղական բնակիչներին դոյութիւնը, որոնք գործերի ակամայ պահանջների կամ աղքատութեան պատճառով դատապարտուած են ամառը մընալ այդ հնոցում. երկրորդ, Գարաշիչագն այնպէս բախտաւոր աշխարհագրական տեղ ունի բռնած, որ մարդ, աղատութիւն որոնելով երևանեան հնոցից լեռնային բարձրութեան վրա, նոյն ժամանակ չէ զգում այդ բարձրութեան վրա այն աշնանային ցրտերն ու քամիները, որոնք տիրում են ամառը Գոկչի շրջակայքում, որովհետեւ հիւսիսից նա պահպանվում է բարձր սարերով, նշանաւոր Արագածի կողմնակի շարքերով, որոնք պատում են նրան հսկայական պայտի նման, իսկ հարաւից և արևելքից նրան տաքացնում է նոյն արեգակը, որ այնքան սպանիչ է երևանում և այնքան քաղցրաբարոյ է սյասեղ, մի քանի հազար ոտնաչափ բարձրութեան վրա:

Ահա ինչ պատճառով են այստեղ քոչում բոլոր երևանեան իշխանութիւնները, որոնք ամառն էլ պարտաւոր են գործել— թղթեր յօրինել և ստորագրել: Այսպէս, զա տեղային ինտելլիգենցիայի համ քոչատեղին է, համ էլ ամառանոցը:

Ամբողջ Գարաշիչագը բաղկացած է համարեա մի փողոցից, որ բնկած է լեռնային զառիվայրով, որի երկու կողմին սպիտակի են տալիս փոքրիկ անակներ, որոնք ըստ մեծի մասին պատկանում են մօլօկաններին, որոնք այս առանձնատեսակ երևանեան քոչատեղոյ տիրապետող տարրն են կազմում: Հէնց այս անակներում են ապրում ամառը երևանեան իշխանութիւնները: Այդ պատճառով այս կատարեալ մոթիկները զիւղը մոնելուն պէս, մի կերպ օտարտի են երևում փողոցներով անցու դարձ անող բոլորովին ոչ-մոթիկային դէմքերն ու հագուստները. սիրունատես աիկիւններ և օրիորդներ մօզնի շորերում, հարուստ ծնողների գեղեցիկ հագնված երեսաները ծծմայրերի հետ, նահանգական առիւծները, օֆիցիւրները և գեներալները սպիտակ համազգեստում, պոլիցիական աստիճանաւորներն ու զինուորները, և այնտեղ նրանց շարքում և մօլօ-

կանները իրանց կատարեալ մոսկովեան կապաներում և կարմիր շապիկներում, մօլօկանուհիները մաքուր շորերում սպիտակ գոգնոցներով, մաքուր, անապարծ հագնված: Այնտեղ են և հայերը, և թուրքերը և թուրքերի կնիկները կարմիր շալվարներով և ֆէսերով, նոյն իսկ այն թուրքերի կնիկները, որոնք այնպիսի վայելուչ կերպով իրանցով զարդարում են իրանց սեփական, իսկական քոչատեղիքը չաղիւրների և միւս վայրերի, բայց գեղանկար շրջանի հետ:

Մանելով Գարաշիչագը և բարձրանալով մինչև փողոցի կէտը, իմ սայլապանը կանգնեցրեց ձիաներին:

- Ինչո՞ւ դու կանգնեցիր, հարցնում եմ ես:
- Ձիւ պիտի մի քիչ հանգստանայ, պատասխանեց նա.— շատ զառիվեր (ԷՐՄՄՏՕ) է այս փողոցը, ինչպէս Ալազեազը (Արագած):

- Միթէ Արագածը շա՞տ զառիվեր է:
- Ուհ, ինչպէս զառիվեր է:
- Եւ բարձր է:
- Ուհ, բարձր է:
- Արարատից բարձր չէ:
- Իմ թուրքը մինչև անգամ նայեց ինձ վրա:
- Բարձր է, ինչպէս բարձր է: Արարատը բոլորովին բարձր սար է, ուհ որքան բարձր է, իսկ Ալազեազը բոլորովին փոքր սար է:
- Իսկ կարելի՞ է բարձրանալ Ալազեազի զլուխը:
- Կարելի է:
- Իսկ Արարատի դը՞նիւր:
- Օհ, Արարատի զլուխը բոլորովին չի կարելի:

Ես դիտակցարար էի հարցնում նրան Արարատի մասին: Ես իմանում էի, թէ ինչպէս տեղային մահմետական թուրքերի, նոյնպէս և հայերի մէջ խոր արմատացած է այն համազմունքը, թէ Արարատ բարձրանալը անկարելի է, թէ զա մարդկանց արգելած են քրիստոնէի Աստուածն էլ, Ալլահն էլ, թէ

այն յանդուգն մարդիկ, որոնք համարձակվում են չը լսել Աստուծոյ պատուիրանքին և փորձում են բարձրանալ սրբազան սարը, կորչում են ամենասարսափելի կերպով:

— Ինչո՞ւ չի կարելի Արարատը բարձրանալ, հարցնում եմ ես:

— Ալլահը չի հրամայել:

— Ե՛հ, ինչ անենք թէ Աստուած չի հրամայում, իսկ մարդիկ էլի անում են:

— Ա՛յ, բոլորովին չի կարելի: Մի անգլիացի կար—նա մեքենայի վրա գնաց Արարատ: Գնաց, գնաց, հասաւ սարի կէսին, իսկ այնտեղ Աստուած ուղարկեց քամի, այնպիսի մեծ քամի, որ նա միանգամից վեր առաւ անգլիացուն. նա նրան վեր առաւ և յայտնի չէ թէ որտեղ է դրել. այնպէս էլ նա կորաւ:

— Օ՛հ, ինչ սարսափելի է:

— Այո՛. . . իսկ մի Ֆրանսիացի կար—նա էլ շինեց մի անասկ պարկ, և այս պարկի հետ թռաւ Արարատի գլուխը: Այնտեղ նրան բռնեց մեծ քամի իր պարկի հետ և յայտնի չէ, թէ որտեղ է դրել. Ֆրանսիացին էլ կորաւ:

Թէ ինչ էր հասկանում նա պարկ բառով—եւ չեմ իմանում: Բայց, երևի, նա մի բան լսած է օդապարիկի մասին և այստեղից դուրս է բերել պարկը և Ֆրանսիացու անբախտ օդագնացութիւնը:

Դարաչիչագում ես մնացի այնտեղից այսպէս անուանված «հիւրանոցում»: Դա մի օտարոտի, կիսաարևելեան բնակարան էր, ծածկուած յարով, և այնպիսի սենեակներով, որոնց համար անկարելի է մի անուն ձարել. դրանք աւելի նկուղներ էին, քան թէ սենեակներ. ընդ ամենը կային երկու միջով անցնելի նկուղներ և մի կիսանցնելի նկուղ և այդ վերջին նկուղը նշանակեցին ինձ համար: Ես հրամայեցի պատրաստել ձուածեղ. երեկոյեան մի բան պատրաստել ուշ էր, և ես կերայ այդ շքեղ կերակուրը, նստելով պատուհանում, որովհետև սեղանի վրա ձաշիլ բոլորովին անյարմար էր:

Խնդրեցին տալ իմ անցաթուղթը պօլիցիյմէյստերին (նրան էլ էին անհրաժեշտ համարել քոչատեղի բերել) ցոյց տալու համար:

Ես կատարեցի որէնքի պահանջը, իսկ առաւօտեան ինքս գնացի պօլիցիայի գլխաւորի մօտ (որ մի շաա սիրելի և ըստ երևոյթին կակուղ մարդ էր), որ նրա հետ միասին գնանք նահանգապետի մօտ: Այդպէս էլ արինք:

Նահանգապետն ընդունեց ինձ այնպէս, ինչպէս ես մասամբ սպասում էի, որովհետև դրանից առաջ ես լսել էի նրա մասին շաա լաւ բաներ, ինչպէս նահանգապետի և ինչպէս մարդու մասին:

Լաւ ընդունելութեան կարող էին, իհարկէ, նպաստել և ինձ հետ բերած նամակները, բայց և առանց դրան, ես դաի նրա մէջ շատ ախորժելի, հասարակ և համակրելի մի անձնուէրութիւն:

Ինչք խօսեցինք, իհարկէ, իմ ձանապարհորդութեան նըպատակի մասին: Ամենաբարի գեներալը յայտնեց, իհարկէ, իր ամենակատարեալ պատրաստականութիւնը անել ինձ համար այն ամենը, ինչ կարող էր իրանից կախած լինել, ինչպէս այդ երկրի գլխաւորից, այսինքն յանձնել ինձ Արարատի մտերքում եղող իշխանութիւններին ցոյց տալու ինձ օգնութիւն այն ամենում, ինչից կարող էր կախած լինել իմ էկզպեդիցիայի աջողութիւնը, տալ ինձ փորձված ուղեցոյցներ և պահպաններ, ցոյց տալ ծեր մարդկանց, որոնք կարող լինէին յիշել, թէ ինչ կերպ է կատարել Արարատ բարձրանալը 1850 թւականին պ. Խօզզիօ պ. պ. Խանիօզի, Ալէքսանդրովի, Մօրիցի, Ուսլարի, Շարօեանի և 60 հատ զինուորների և կօզակների հետ:

— Ահա այն ամենը, ինչ ունեմ ես իմ կարգադրութեան մէջ, վերջացրեց նա.— իսկ էկզպեդիցիայի աւելի մօտիկ կարգաւորութիւնը կախած կլինի ձեզանից:

— Իհարկէ. . . Ծնորհակալ եմ ձեզանից. . . Ես յոյս ունիմ, թէ կարելի է իրա՛ Արարատի մօտ կը դանվին ցանկացողներ

ինձ հետ բախտ փորձելու, թէպէտ և այդ բախտին, ինչպէս
ասոււ էն, հասնում է ոչ առանց երկիրզի:

— Ո՞ւմ վրա էք դուք վստահ:

— Ես էլ նամակ ունեմ գեներայ Նովիցիուց նրա լաւ ծանօթ
և զինուորական ակադեմիայի ընկերակից պօլկովնիկ Նեվէրով-
սկու վրան:

— Ու մանեան կօզակների զնդի հրամանատարի՞ն, որ գարն-
վում է Արալիսում:

— Այո՛, հէնց նրա վրան:

— Բայց նա այժմս ձեր գծբախտութիւնից չը կայ Արալիս
գիւղում:

— Իսկ որտե՞ղ է նա:

— Արձակուրդում է— Պետրիգորսկի հանքային ջրերում:

— Ափսո՛ս, ես նրա վրան մեծ յոյսեր էի դրել:

— Բայց և այդպէս, դուք կարող էք զիմել պօլկովնիկ
Առաքելովին, որ այժմ Նեվէրովսկու տեղ ժամանակաւոր կա-
ռավարում է զօրագունդը. նա մի շատ լաւ և ամենքից յարգ-
ված ծերունի է և չափազանց պարտաւորացնող մարդ է. նա ձեզ
համար ամեն կարելի բան կանէ: Բարեւեցէք նրան իմ կողմից:

— Ընտրհակայ եմ, ես կօգտուիմ ձեր խորհուրդով և կը յու-
սամ, որ . . . :

— Ա՛խ, հա՛, — տեղը եկաւ: Ես քիչ էր մնացել մոռա-
նայի, ընդհատեց Միխայիլ Նակովնիկը. — այստեղ, Գարաչի-
չագում այժմեան բայէում գտնվում է Սուրմալուի գաւառապետ
պ. Կօկչանով. նա եկել է այստեղ իր բարեկամների մօտ մի
քանի օրուայ ժամանակով: Նա ձեզ համար ամենաօգտակար
մարդը կլինի: Արարատը գտնվում է նրա գաւառում. նրա
ձեռքին տակ էլ գտնվում են բոլոր միջոցները ձեզ առաջնոր-
դելու համար: Ես այս ժամին կը զրկեմ նրա ետեից և մենք
պայմաններ կը գնենք ինչ կերպ օգնել ձեր գործին:

Գա ինձ համար մի զիւտ էր. զրանից լաւ բան էլ չէր
հարկաւոր իմ նպատակների համար:

Գեներայը իսկոյն հրամայեց խնդրել իրա մօտ այս ինձ
համար ցանկալի անձը, և մի քանի րոպէից յետոյ Սուրմալուի
գաւառապետն արդէն մեզ հետ էր: Նա երեւաց ինչպէս իմ
պահապան հրեշտակը, թէպէտ ոչ նա, ոչ էլ ես իհարկէ չէինք
կարող նախատեսնել, թէ ինչ է սպասում մեզ առաջներիս. իսկ
իմ առջև սպասում էր ինձ խորին զարմացք և մի այնպիսի
գծբախտ ելք, որին ես ամբողջ կեանքումս չեմ մոռանայ:

Բայց ինչո՞ւ համար անցնել ապագայի սահմաններից:

Նահանգապետի կանչելուն վրա երեւացած Սուրմալուի
գաւառապետը, Նիկօլայ Պետրովիչ Կօկչանովը, ինձ վրա շատ
լաւ տպաւորութիւն գործեց: Գա հարաւային մարդու մի մա-
քուր, առհասարակ տիպ էր. զեղեցկատես, սևորակ աչքերի կեն-
դանի, պոյծառ փայլե հետ:

Խմանալով թէ ինչ բան կայ. նա ըստ երևոյթին հրձու-
անքով ընդունեց նահանգապետի առաջարկութիւնը: Նա ինքն
էլ վաղուց ուզեցել է փորձել իր բախտը— բարձրանալ Աստուա-
ծաշնչի սարը, բայց միջոց չէ պատահել, և հէնց մէկը չի
գտնվել որ իրա հետը գնայ, թէպէտ Արարատը միշտ նայում
է նրան նրա առանձնատեսետի պատահանով Նզդիրում, որ
գտնվում է սրբազան սարի օտի տակ, ուր և գտնվում է նրա
բնակարանը: Նա խոստացաւ ինձ հետ միասին բարձրանալ այդ
պատմական սրբութեան գլուխը, որի մասին միտքը, ինչպէս
idée fixe, խոր արմատներ էր գցել իմ հոգու մէջ, տիրել էր
իմ երեւակայութեանս, խլել էր իմ քունս:

— Այո՛, ես ինքս իմ ձեռքերով կը գնեմ Գանիէլ Նուկիլին
Արարատի զագաթի վրան:

Ահա պ. Կօկչանովի սեփական խօսքերը:

Յետոյ նահանգապետը հրամայեց պատրաստել ինձ համար
բաց հրամանագիր, որի մէջ ասվում էր. «Հրամանագրվում է
քաղաքական պահապանների իջևանների կառավարիչներին Գա-
րաչիչագ աւանից մինչև Երևանեան նահանգի զանազան տե-
ղերը սրան ցոյց տուողին (այս էնչ մարդուն, այսինքն ինձ) տալ

անյապաղ ամեն պատերից ապահով կանվոյ քաղաքական ձիա-
ւոր պահապաններից և առհասարակ ցոյց տալ ամեն կերպ օ-
րին սւոր ոգնութիւն»:

Ժամը երկուսին նահանգապետը հրաւիրեց ինձ և պ.
Կոչչանվին իրա մօտ ճաշել, որպէս զի վերջնականապէս վը-
ճուդին մեր էկսպերիցիտայի պոյմանները:

Առ ժամանակ մնաք բարեաւ տեսլով իմ սիրելի տանտիրոջ,
ես դնացի թափառել Գարաշիչագում և տեսնել այս հետաքը-
քիր տեղի նշանաւոր հնութիւնների մնացորդները, որոնք
հէնց նահանգապետի տան առաջին են գտնվում:

Ամենից առաջ աչքի է ընկնում մի կիսաւեր աշտարակ,
որից մնացել են միայն հաստ պատերի, դռան և պատուհանի
մասը: Ես ներս մտայ դռնով. դա դուռ էր, այլ մի ահագին
ձողքուած, որ կարծես բացվել էր թնդանոթի կամ մանդղե-
նի հարուածով, թէպէտ և այդ աւերիչ մանդղինը կարելի է մի
ժամանակ է եղել, որ իր ծանր ձեռքը դրել էր մի ժամանակ
ծաղկած և փառաւոր Հայաստանի պատմական հնութիւնների
վրան, Հայաստանի որ մի անկախ թագաւորութիւն է եղել, որ
քաջութեամբ կռվում էր մի ժամանակ պարսիկների և տաճիկ-
ների հետ: Գժուարութեամբ անցնելով քարերի և աղբի վրա-
յով այդ դռան միջով, որ վաղուց է զրկվել իր ծանր քարէ
սիւներից, ես երկար դնում էի քանդուած շէնքսի տխուր
ներքին կողմը. դռան երկու կողմին, անկիւնների մօտ, ամբողջ
մնացել էին փոքր խորշերը, որոնք շրջապատուած էին տաշած
քարերով և այդ խորշերից դէպի պատի մէջը տարված էին մի
տեսակ ծակեր, որոնք կամ գողտնարաններ էին կամ խողովակ-
ներ: Կիսաւեր պատուհանները պատերի միջից այնպէս էին
նայում, որ կարծես դրանք մեռած մարդու կռուտի սև աչ-
քատեղերն են: Նրանք պատած են կարծր քարով, գեղեցիկ
կերպով տաշած, բայց շատ կերված ժամանակի և օդի գործո-
ղութիւնից: Ամբողջ պահվել է միայն ներքին, փոքր դուռը,
որ գտնվում է ուղիղ դրսի գլխաւոր դռան առաջին. բայց թէ

դէպի որ կողմն է տանում նա—այդ մնում է ժամանակի և կոր-
ծանման գաղտնիք:

Այդ աշտարակից մի քիչ հեռու, մի քիչ բարձր՝ դէպի
սարը գտնվում են եկեղեցիների փառահեղ աւերակները: Այդ
շէնքսերը, չը նայելով նրան, որ սարսափելի կերպով այսպէս
ասած կրծված և ծակոտված են ժամանակով և մինչև կէսը
աւերված են, մինչև այժմս վկայում են զիտութեան այն բարձր
ստու: ճանի մասին, որին հասել էր մի ժամանակ հայկական
թագաւորութեան ճարտարապետութիւնը: Ինչ մաքրութիւն,
չքեղութիւն և նրբութիւն ունին այդ շինութիւնները: Ինչ-
քա՞ն վստմութիւն և գեղեցկութիւն կայ ամբողջի մէջ: Միայն
ձախ կողմի եկեղեցին կամ մատուռը բաւականին լաւ է պահ-
վել, միայն կոնուսաձև դմբէթն ու փոքր աշտարակն են կիսով
չափ քանդվել. բայց և այսպէս այդ շինուածքը շատ գեղեցիկ
է, մանաւանդ պատերի մէջ պատուհանների տեղ թողած բա-
րակ ձեղքերը. միջին, փոքր եկեղեցին նոյնպէս ներկայացնում
է համարեա միայն մի մեռած կմախք, բայց նոյնպէս սովորա-
կանից դուրս շքեղ է: Վերջապէս աջ կողմի շինութիւնը—գըլ-
խուոր եկեղեցին, կամ կարելի է մայր եկեղեցին, ապշեցնում
է իր քանդված դրութեան մէջ իր վստմութեամբ և գեղեց-
կութեամբ: Մանաւանդ փառահեղ է այդ շինութեան գլխաւոր
դմբէթը, որ նոյնպէս կիսով չափ թափուած է:

Երկար ես թափառում էի խորին մտածութեան մէջ այն
հին թագաւորութեան շքնաղ մնացորդների մէջ, որ այժմս նոյն
կերպ քաղաքականապէս մեռած է, ինչպէս և այս աւերակները,
քամու ոյժով վեր ածած խաչերը, կիսաքանդ դմբէթներն ու
պատերը, կիսով չափ կոտրատված գերեզմանաքարերն ու թափ-
ված կարնիղները: Եկեղեցիների շրջակայքում, բակում,
քանդված շրջապարիսպի մէջ, նրանից դուրսում ամեն տեղ
գտնվում են գերեզմաններ, մահարձաններ հայկական ուռած
վերնադրերով, որոնց որդների պէս կրծել են ժամանակը, ան-
ձրկներն ու արևը, իսկ այս բոլորը կեանքի և կործանման

սեպուհ Ֆակտորներ են: Եւ ինչ մի ուրիշ բան է նոյն ինքն կեանքը, եթէ ոչ մշտակն կործանումն: Եւ ինչ բան է այդ կործանումն, եթէ ոչ անվերջանալի յաւիտենական կեանք: Կեանքն ու մահը-դրանք հարազատ քոյրեր են, երկուորեակներ. մահը տալիս է կեանք, միայն ոչ մեռածին, իսկ կեանքը տալիս է մահ, ապրողն համար հետզհետէ մեռնելը:

Աւերակների երեսի կողմին կայ մի ամբողջ շարք կանգնած մահարձանների հին հայկական վերնադրերով, որոնց նոյնպէս կրծել է ժամանակը, կարծես թէ դրանք նոյն իսկ մեռեալներն են կանգնած և բարբառում են իրանց մասին, թէ ովքեր են եղել, ինչպէս են մի ժամանակ զօրեղ և երջանիկ եղել: Հայաթի մէջ նոյնպէս կան մահարձաններ վերնադրերով և խաչերով և այս ամենը խօսում է մահի, յաւիտենական աւերման մասին. շատ անուններ ջնջվել են, նրանց գործքերը մոռացվել են, ինչպէս և մոռացվում է մի ժամանակ փառաւոր և անկախ Հայաստանի յիշատակը: Ամեն ինչը ջնջվում է . . . Իսկ ահա դեռ չէ ջնջվել մի բաւական թարմ վերնադիր պորփուրից շինած մի դերեզմանաքարի վրա. «Այստեղ հանգչում է պօլկովնիկ Իվան Նիկիտովիչ Պապաջանովի փոշին, որ ծնվել է 1801 թւին, վախճանվել է 1875 թւին, յուլիսի 22-ին»: Ներքեում կայ և հայերէն վերնադիր: Իսկ ահա այս քարի վրան քանդված են միայն երկու, բայց շատ սրտառուչ բառեր. «Մեր Նինային»: Նինա—մի շատ սիրելի անուն է ամբողջ Անդրկովկասում:

Ամեն տեղ, ուր կոխում է ոտը, ուր նայում է աչքը, ամեն տեղ մահ է և կործանումն, իսկ նրա մօտ եռ է գալիս կեանքը. պատերի ճեղքերում բուսել է թարմ կանաչկոտ և այն անդերից նայում են ծաղիկները. ամբողջ բակը և հին վերնադրերով զարդարված դերեզմանաքարերը ծածկված են խոտով. բիւրաւոր, իսկապէս բիւրաւոր մողեսներ պտտում են դերեզմանաքարերի վրայով, խայտաճամուկ կարնիղներով, մինչև անգամ հարթ պատերով—այս ամենը ապրում է, տաքանում արեգակի

տակ, թաշնվում է կանաչկոտի մէջ: Գլխաւոր շէնքսի գլխին, բարձր գմբէթի մէջ գտնվում է շահէնի բոյնը, որի մէջ ձվճըվում են ապագայ դիշատողները, այդ կեանքով բերկրող մողեսների փչացնողները, որոնք գերեզմանատան կենդանի բնակիչներն են:

Եկեղեցիների և մահարձանների շրջապարիսպը դարաված է նրանց կոտորներից, խայտաճամուկ, կոտրատված կարնիղներից, քարեայ խաչերից. այդ աւերակները իրանք են իրանց պահպանում, պահպանում են այն, ինչ որ դեռ չի փոշիացել, ինչ որ չի ցրիւ եկել: Իսկ այդ շրջապարիսպից դուրս գտնվող գերեզմանաքարերի կոտրատված և վայր ընկած կարնիղների, քարից շինած խաչերի վրայով արդէն թիւկթիւկում են սարերի սայլերի անիւները:

Որքան հանդարտ է չորս կողմում . . . Միայն երբեմն լեռնային թեթեւ քամին շարժում է չորացած խոտը և կարծես այդ խոտը մի բան է շնջում, այնպէս որ ակամայ նայում ես չորս կողմից՝ կայ արդեօք այդտեղ մի կենդանի արարած: Բայց ոչ ոք չկայ . . . Դա քամին է խօսում չորացած խոտի հետ, կամ արեգակը խաղում է մի որ և է հարթ գերեզմանաքարի վրա, այն արեգակը, որ մի ժամանակ լոյս է տուել անկախ Հայաստանին, այն արեգակը, որ կենդանացնում և բուսուցանում է հէնց նոր բանը և բոլորովին կործանում է ամեն մեռած բան, որ աւելորդ է, որ ոչ ոքին հարկաւոր չէ . . . :

Գառնալով աւերակներից դէպի իմ «հիւրանոցը», ես ընկնում եմ մի ադմիլալից, այլատարազ ամբոխի մէջ, որ փակել էր Գարաչիչազի ամբողջ փողոցը և գոռում, գոչում էր ամեն տեսակ:

Նրիտասարդ մօլոկաններ, կարմիր շապիկներում և սև պիսեայ անդրապարտիքներում կանգնած՝ խմբովին և բարձրաձայն ծիծաղում են մի հարբած ուռսաց մարդու վրան, որ կանգնած է նրանց առաջին ըմբիշի ձեռով և հայհոյում է.

—Անիծեալ մօլոկաններ. անիծեալ ցեղ: Ումի՞ն ես պէտք է

գանգառովիմ:

Մօլօկանները քրքրում են, որով աւելի բարկացնում են հարբածին:

—Քը՛շ, քը՛շ ժողովարան գնացէք, անխճեալ կաթնակերներ. ժողովարան գնացէք:

Լսվում են և խտակ արեւելեան ձայներ. «Ալլահ լեա Ալլահ»:

«Հիւրանոցում» ես իմ նկուղում տեսնում եմ սեւաշեայ հալուհիներին, հիւրանոցի հայ տիրոջ եղբօր աղջկներին: Նըրանք թղթախաղով զբաղուած էին. խաղում էին «ВѢ ДУРАЧѢ» և ես լսում եմ, որ կօղերի թագաւորին անուանում են «կօղերի շահ»: «Շահ» — դա Պարսկաստանին է յիշեցնում: Այսու ամենայնիւ այդ աղջկերքը սովորում էին երևանում տիկին Ստաւրիւկիւհի պանսիօնում, որին շատ յարգում են ոչ միայն ուսաններն ու հայերն, այլ մինչև անգամ մուսուլմանները, որոնք հեշտութեամբ են տալիս իրանց որդկերանց տիկին Ստաւիւկիւհին:

Աղջկները, կամենալով պարծենալ, թէ իմանում են ուսերէն կարգալ, մի դասաղիրք բերին և կրտսերը բաւականին լաւ կարգաց:

Նահանգապետի մօտ ճաշելուց յետոյ ես իսկոյն պատրաստվեցայ ճանապարհ ընկնել: Բայց դուրս գնացի Գարաչիչազից միայն մթնած ժամանակը, որովհետև իրա Գարաչիչազի մէջ փոստային իջևան չկայ և ձիաներ բերել տալու համար հարկաւորվեցաւ մարդ ուղարկել Ախտի:

Երիտասարդ լուսնեակի մանգաղը պայծառ կերպով փայլում էր պարզ երկնքի վրա երեկոյեան աստղի տակ: Ես խորը զգացի, որ իմ շուրջօ է գանվում բանաստեղծական, պատառոտված, պայծառ, չքնաղ և հրապուրիչ, թէպէտ և իր ժանտախաներով, ջերմուղենտերով և ամեն տեսակ հիւանդութիւններով վախեցնող Արևելքը: Անիւները թրխկթրխկում էին քարերի վրայով, կարծես իմ ջղերովս: Նրբեմն պատահում էին անձուռնի սայլեր, անձուռնի գոմէշների հեա:

Մթութեան մէջ լսվում էր սայլասանի զգուշացնող ձայնը «Խարտրդ'ա»:

Ես իջևանը հասայ կատարեալ մթութեան մէջ: Թէ և նահանգապետի տուած բաց հրամանագրի համաձայն իրաւունք ունէի պահանջել ինձ համար պաշտպանութիւն — զինուորված կանվոյ, բայց ես վձուեցի համբերել իջևանում, մինչև կանցնի հարաւային զիշերուայ խաւարը, որպէս զի առաւօտը, լոյսով լաւ տեսնեմ այն ճանապարհը, որով ես շտապում էի դէպի իմ նպատակը:

—Օ՛հ, դու երէկ ինձ հետ Գարաչիչազ գնացիր, լսում եմ յանկարծ մի ձայն իմ քամակիս:

Նայում եմ խաւարի մէջ — բահ, դա ինձ ծանօթ, բարեհոգի դունչն է: Գա նոյն ընտանեցրած թափառականն է, որ երէկ ինձ պատմում էր, թէ ինչպէս մի անգլիացի «մեքենայով» և մի Ֆրանսիացի «պարկով» գնացել են Արարատի զլուխը, իսկ քամին նրանց յայտնի չէ ուր է տարել:

— Այո, այո, դա ես եմ, բարեկամ, ուրախացի ես իմ ծանօթ վայրենու դէմքով. երբ մենակ թափառում ես քո տեղերից հեռու, ամեն մի բարի դունչ ուրախացնում է քեզ:

—Օ՛հ, դա գոմէշ է, լսում եմ յանկարծ խաւարի մէջ մի ուրիշ ձայն:

—Գոմէշ է, ես գոմէշ եմ, խոնարհութեամբ պատասխանում է իմ ծանօթ վայրենին:

Խաւարի մէջ իջևանի տան սրահում ես նշմարում եմ մի սև գծազրութիւն և վերարկուի տակից նայող մի սպիտակ համազրեստ: Խօսակցութեան ձևից ես ճանաչում եմ որ նա ուսու է:

—Գէ՛հ, գոմէշ, բեր այստեղ արկղները:

Գոմէշը խոնարհութեամբ վեր է առնում սայլակից արկղը և լուութեամբ տանում է դէպի սանդուղքը:

—Իմ իրերս էլ տարէք, բարեկամներ, ասում եմ ես:

—Ի՞նչ է սղայ, ուզում ես զիշերել, հարցնում է մի հսկայ՝

Իսահակի *) զմբէթի մեծութեամբ մի գլխակ գրած:

— Ա՛՛՛՛՛, զիշերում եմ:

— Շնորհակալ եմ, աղայ. ձին ոչինչ չի կերել:

— Ուրեմն մի տեղ կը զիշերենք, ասում է սպիտակ համազգեստը:

— Շատ գեղեցիկ:

— Ուր կը բարեհաճիք գնալ:

— Երևանի վրա:

— Իսկ ես Երևանից, Իզգիրից եմ գալիս:

Յայտնվում է, որ դա Իզգիրի նամակատան զլխաւորն էր, որ նոյն պաշտօնով փոխվել էր Ղարաքլիսա:

Սենեակն է մտնում մի ուրիշն էլ:

— Օ՛հ, կնքաւոր, ուր կը գնաք:

— Ղարաքլիսա:

Գրանք երկու հին ծանօթներ էին. եկողը տեղական անգղոհնդկական կամ հնդիկ—եւրօպական հեռագրական զծի կառավարիչն էր, իսկ սպիտակ համազգեստը ծառայել էր այդտեղ առաջ. խօսակցութիւն բաց արին: Սկսեցին ինձ էլ հարցնել թէ ուր եւ ինչո՞ւ եմ ես գնում: Պէտք էր պատմել: Խորին վարմացք! . . .

— Դա անդիականի պէս է, նկատեց զծի կառավարիչը. մօտ ժամանակներումն այստեղով Արարատի վրա գնաց մի յայտնի անգլիացի ճանապարհորդ:

— Ո՞րը:

— Լորդ Նլշեստեր . . . Մայիսումնա Հնդկաստանից գնում էր Թավրիզով և ինձ հեռագրեց այդ մասին: Գեռ երիտասարդ էր—երևի շատ հարուստ էր—ուղիղ Լօնդօնից էր գնացել: Իսկ յուշխում ահա այս տեղով յետ էր դառնում մի ուրիշ լորդի հետ, որ բոլորովին ջահիլ էր, բեխեր էլ չուներ:

Շուտով ծանօթներս գնացին և ես պառկեցի քնել: Արարատի մասին ունեցած մտքերի հետ էլ քնեցի: Ախր էգուց վաղ առաւօտեան ես կանանեմ նրան! . . .

*) Պետերբուրգի հայր էկեղեցին է: Ծ. Թ.

VII.

ԱՐԱՐԱՏԻ ԴԻՄԱՑ

Գիշեր է թէ առաւօտ: Ես չեմ կարողանում ինձ հաշիւ տալ: Կարծեմ առաւօտ է:

Ուր եմ ես այժմ: Օ՛հ, յիշում եմ. ես Գարաչիչագումն եմ: Ամբողջ գիշերը ինձ չի թողեց իմ ուղեղի և ջղերի մէջ նստած մի չքնաղ ոտանաւորի այս անմոռանալի մէլօղիան.

Նրանց աները քամին ցրվեց

Նրանց շերիմները քանդեցին արօրները

Եւ ժանդի բոցը լափեց

Նրանց սաղաւարաներն ու սրերը:

Դա Գարաչիչագի աւերակների մոզիկան է— դա մահուան մէլօղիան է:

Ո՛չ, ես Գարաչիչագումն չեմ: Ես դեռ երէկ եմ թողել նըրան, իսկ այժմ զիշերում եմ Ախտի իջնանում և հէնց այսօր կը տեսնեմ այն, դէպի որը ձգվում էր իմ միտքս:

«Գէպի Արարատն ունեցած ընդհանուր կրօնական յարգանքը հնութիւնով մարդկային ցեղի պատմութիւնից յետ չի մնայ: Նա հիմնաւորված է այնպիսի աւանդութիւնների վրա, որոնք ունին անհերքելի խորին նշանակութիւն, մի բանի ձայների վրա, որոնք մեզ են հասել վաղուց անցած մարդկային կեանքից և որոնք պատմում են մեզ այդ կեանքի մասին, ինչպէս մանկութեան անորոշ յիշողութիւններ մեր զոյւթեան սկզբի մասին. այս պատճառով դիպչել նրանց—կը նշանակէ վրդովել այն, ինչ մարդը անուանում է սրբութիւն: Հաւասար կերպով մենք աւերուք ենք համարում լուծել ունի՞ր արդեօք թէ չունի մի հիմք այն կրօնական համոզմունքը, որ տիրում է Հայաստանի մէջ սրբազան սարի գազաթը հասնելու անկարելի լինելու մասին»:

Այսպէս է առում հռչակաւոր զիսնական Աբիս, որ երեք անգամ փորձել է բարձրանալ այդ սոսկալի սարը և չի կարողացել հասնել նրա խորհրդաւոր գլխին, կամ նրա վրա եղած կատաղի փոթորիկների պատճառով (չա Ա. շահն էր ուղարկում յանդուգն մահկանացուի վրան իր մրրկալից շունչը, կամ բարկացած Նհովան էր շանթեր արձակում և դողացնում երկրի Տիմուհները), կամ թէ այն պատճառով, որ խոր ձիւները, որոնք կախված էին ժայռերի և անդունդների վրայից, սպառնում էին թաղել իրանց տակին այդ համարձակ մարդուն:

Բայց չորրորդ անգամում, 1845 թւի յուլիսի 29-ին, նրան վերջապէս յաջողվեցաւ հասնել այն տեղին, որ անհասանելի էր համարվում:

Արդեօք ես է՞լ կը հասնեմ:

Նրանց աները քամին ցրվեց

Նրանց շերիմները քանդեցին արօրները. . .

Ումի՞ «աները», ումի՞ «շերիմները». իհարկէ նրանց, որոնց մասին ես այդքան շատ մտածում էի այդ օրերում—երկու՝ այժմ դայութիւն չունեցող պետութիւնների—Հայոց և Արաց թագաւորութիւնների տները, որոնց յիշատակարաններով լիքն են այս տեղերը: Ա՛խ, այս պատմական յիշողութիւններն էլ վրդովեցնում են իմ քունս, գրգռում են ջղերս:

Ժամանակ է գնալ—շուտով լոյսը կը բացուի:

Ես դուրս եմ գալիս սրահը: Հարաւային գիշերը նայում է ինձ վրա իր բոլոր աչքերով, իր բոլոր աստղերով: Բայց արշալոյսը քիչ քիչ ծագում է:

Վրասութեան մէջ, սրահում մի փափուկ, կենդանի բան ընկնում է ոտերիս տակը: Մի բան համեստութեամբ, երկիւղածութեամբ ճշաց, ճնշվելով իմ ոտի տակ: Դա մի շնիկ էր, որ պահպանում էր իմ քունը: «Ա՛խ, շնիկ, ներիր—չեմ տեսել»: Նա փայլալուծ է—իմանում է իր գործը. անցորդ է, նոյնն է, ինչպէս և իր տէրը: «Դէ՛հ, խելօք, վազիր, վերկացրու սայլապաններին»: Նա գնաց պտտեց մի տեղ, և չիմա-

նալով թէ այլ ևս ինչ անէ, սկսեց քորել զինքը:

Բայց ահա և սայլապանները: Մի բան մօտեցաւ սրահին: Կսօքի միջից դուրս են գալիս փաթաթված մարդիկ, մօտեցնում են ինձ և ողջունում են: Խօսակցութեան ձևով իմանում եմ, որ դրանք օրինատալիսաներ, իսկ հասարակօրէն ասած—արևելեան մարդիկ են: Սկսում են հարց ու փորձը:

—Դուք ո՞ւր էք գնում:

—Երևան:

—Իսկ ո՞րտեղից էք դալիս, թոյլ տուէք հարցնել:

Ես սասցի: Նրանք ըստ երևոյթին զարմացին, որ այդքան հեռու տեղից մարդ է գնում Երևան:

—Իսկ թիֆլիսից երկաթուղիներով՞ եկաք, հետաքրքրվում են նրանք:

—Ո՛չ, փոստային սայլով:

Նոր զարմացք: Ես բացատրում եմ, որ դէպի այս կողմը երկաթուղի չկայ:

—Ի՞նչպէս չկայ: Ախր մինչև փոթի և Բագու կան:

Պարզ էր, որ նրանց համար Նիլայի նման, դժուար էր իմանալ, թէ Ռուսաստանը որտեղ է: Նրանք ուժով ուզում են իմանալ, ինչու համար եմ գնում: Չուզենալով նրանց տանջել, ես վճռում եմ շփոթացնել իմ օրինատալիսաներին և ասում եմ, թէ գնում եմ Արարատի վրա: Եւ իրաւ շփոթացրի նրանց:

—Ախր Արարատի գլուխը չի կարելի բարձրանալ, հաւատացնում են ինձ:

—Ահա ես ուզում եմ փորձել բախտս:

—Ախր այնտեղ ոչ ոք չէ բարձրացել:

—Ո՛չ, բարձրացել են Պարրօտը, Բերկնար, Ավտօնօձով-Սպասակին և Աբիխը:

—Դրանց մասին մենք չենք լսել: Բայց Արարատը բարձրացել են Էնգելբարդ և Աբովիանց և երկուսն էլ բոլորովին կորել են:

Իմ ձիւնքը պատրաստ են: Թիգնապահ ձիաւորը նոյնպէս պատրաստ է ձիու վրա: Ես մնաք բարեաւ եմ ասում անձանթ

օրինատարներին և ճանապարհ եմ ընկնում:

Շքեղ երկնքի վրա մի կտոր թուղպ, մի շուաք էլ չկայ. երկինքը կուսական, մաքուր է: Աստղերը ծանր, բայց նկատելի կերպով հանդուսեն. ինձանից վերև չորս կողմում տիրում է հիանալի կապուտակու թիւն, որ նման է մութ-փիրուզայի գոյնին, և միայն հօրիզոնի մօտ կայ մի աւելի քիչ կապոյտ շերտ. երևի դա երկրի մթնոլորտն է, որ չի հասնում յայտնի բարձրութեան:

Եւ յանկարծ հօրիզոնի այդ մթին—կապոյտ շերտի վրա մի պայծառ, օտարոտի, անբնական սպիտակ բան կարծես թէ փայլեց: Դա ի՞նչ է:

Դա նա ինքն է—Արարատն է: Մի բան ճշնչեց իմ սիրտը: Ես նայում եմ դէպի աջ—այնտեղ էլ է բարձրացել մի հըսկայ ձիւնային գագաթով: Դա Արագածն է: Բայց նա ոչնչութիւն է Արարատի առաջին: Սրանից ես չեմ կարողանում անցնել իմ ապշած, աւելի քան ապշած—վախեցած հայացքս: Դա մի անհասանելի բան է: Մի ամբողջ սար, ձիւների մի ամբողջ վիճակ կանգնում է ձեր առաջին 100 վերստից աւելի հ. ու աւորութեան վրա, այնքան մեծ է այդ հողի և քարերի մասան, որ հասնում է երկնքին և ծածկուած է ձիւնով: Եւ դուք նայում էք այդ միտքն ու հողին վախեցնող տեսարանին 6000 ոտնաչափ բարձրութիւնից, ուրեմն Չաղիրդաղեցն էլ բարձր տեղից: Մի չը տեսված, համարեա չեղած պատկեր է դա:

Այնտեղ, որտեղից ես նայում եմ այդ պատկերին—դեռ կիսամթութիւնը պատում է շրջակայքը, արեգակի նշանն էլ չկայ, իսկ այնտեղ նա արդէն ոսկիացրել է սարի ձիւնապատ գագաթը և իր առաջին ճառագայթները ուղարկում է Արագածի սրածայր, նոյնպէս ձիւնապատ կատարներին:

«Առջևում երկու ամեհի սարեր դուրս են գալիս հօրիզոնի վրա», ասում է պ. Պօլեակով իր հնագիտական գրուածքի մէջ այն մասին, թէ ինչ տպաւորութիւն է արել նրա վրա Արարատի տեսքը, երբ նա առաջին անգամ տեսել է այդ սարը այնտեղից, որտեղից ես առաջին անգամ տեսել եմ նրան: «Թէ ստորտոր և թէ միջին մասը կրում են իրանց վրա միւս ամեն

սարերին յատուկ դեղին—մոխրագոյն ներկ, բայց նրանց ձիւնապատ գագաթները, հասնելով բարձրութեան, ընդունում են կապոյտ գոյն, այնպէս որ վերջապէս համարեա անկարելի է լինում ջոկել սահմանները, որտեղից սկսվում է ել կ'իջի կապուտակութիւնը և որտեղ վերջանում են սարերի գագաթները: Դրանք երկու գագաթներ են. Մեծ և Փոքր Արարատ և տեղական բնակիչները շատ հիմք ունին տեղաւորել նրանց գլխին ոչ թէ երկրային, այլ երկնային զօրութիւններ: Մեծ Արարատը, ծովի մակերևոյթից բարձրանալով 16,919 ոտնաչափ և հինգ հազար ոտնաչափով գերազանցելով նրան չըջապատող ամենաբարձր սարերից, կատարելապէս տիրում է ոչ թէ միայն մօտիկ շրջակայքում, այլ և հեռու, այն սարերի վրա, որոնք ձգվում են նրանից ամեն ուղղութեամբ—դէպի հիւսիս, դէպի հարաւ և աշխարհի միւս երկրներով: Արարատը տեսնվում է մինչև երկինքը բարձրացած ոչ միայն Գոկչա լիճից ցած բերող ձանապարհից, այլ էլ աւելի հեռու տեղերից, Սև ծովի ափերից մինչև Տիգրիսի և Եփրատի հովիտները: Այս մասին յասկանալի է նրա դերը, ինչպէս մի սրբազան սարի, բոլոր պատմական ազգերի մէջ արեւմտեան Ասիայում: Բայց աւելի պարզ կերպով երևում է Արարատը Արաքսի հովիտի ձախ կողմից: Հսկանակ ասիական միւս լեռնային շղթաների շատ ամենաբարձր սարերի գագաթներին, Արարատը չունի կողմնակի սարեր Արաքսի կողմից. այս պատճառով այդ կողմից նա երևում է իր ամենամեծ փառահեղութեան մէջ: Սկսվելով մի մասսիվով չափազանց լայն հիւքի վրա, մի քանի հազար ոտնաչափ բարձրութեան վրա նա բաժանվում է երկու գագաթների, որոնցից բարձրը ծածկված է յաւիտենական ձիւնով, իսկ ցածրը ամառը մի քանի ժամանակ կորցնում է իր ձիւնային ծածկոցը (այդ պատճառով տեղական բնակիչները Մեծ Արարատը նմանեցնում են գլխաւոր հրամանատարի, իսկ Փոքրը նրա աղիւտանդին, որովհետեւ սա էլի մի առ ժամանակ վերցնում է իր ձիւնային դրակը իր հրամայողի առջև):

Սուխոյ-Ֆոնտան իջևանում ես տեսայ մի շատ սկզբնական նախաձաշիկ, որ սարքել էին բակում վայրենի թափառակոնները, որոնց ուռսաց քաղաքակրթութիւնը շինել է սայլապաններ և քաղաքական ձիաւոր պահապաններ:

Նստած են վայրենիները տեղական ցորենի գետնի վրա ցրված մի քանի խուրձերի մօտ. այդ ցորենը մի քիչ նման չէ մեր՝ ուռսաց ցորենին, ինչպէս իր հատիկներով և յարդով, նոյնպէս և համով: Տեսնում եմ—ցրված ցորենի մօտ նստածներից մի քանիները զանազան կողմերից կրակ են տալիս նրա յարդը, որ և սկսում է այրվել, կրակն անցնում է բոլոր խուրձերով և փունջերով, համարեա բոլորովին այրում է յարդը իսկ հասկերը խորովում է: Վայրենիները մի բուռը այդ խորոված հասկերից վեր են առնում իրանց ձեռքերի ափի մէջ, շփում են, յետոյ փչում են, որ կեղևները վեր կենան (ահա ինչ տեսակ է հնադարեան կախելու եղանակը) և մաքրած հատիկները շուտափոյթ կերպով գցում են բերանները և երևելի զմայլմամբ ծամում են այդ արագ պատրաստած անհնարագէտ ուտելիքը:

Ես նստում եմ նրանց մօտ: Ի՞նչ ձեռքի ափեր ունին տղամարդիկը. կարծես երկանաքարեր լինեն, այնքան կարծր են:

— Ի՞նչ է, աղայ, լա՞ւ նախաձաշիկ է, դառնում է դէպի ինձ մի պնտակազմ ծերուկ, շփելով հասկերը իր երկանաքարերով:

— Պէտք է լաւ լինի—պատասխանում եմ ես—երբ այդպէս ուտում էք. ցանկանում եմ ձեզ լաւ ակորժակ:

Ամենքը մտերմութեամբ ծիծաղելով, ցոյց են տալիս իրանց շան ատամների պէս սպիտակ ատամները և ջանքով փշրում են նրանցով խորոված հատիկները:

— Ա՛, աղայ, դու էլ կեր—ասում է պնտակազմ ծերունին իր երկանաքարի նման ձեռքերով ամելով մաքրած հատիկները իմ նիհար ափի մէջ:

- Ես կերայ—ճշմարիտ որ ակորժահամ է:
- Ել վեր առ, աղայ— շնորհակալ ենք, որ մեզ հետ ուտում ես:
- Ես էլ շնորհակալ եմ:

— Ես ծեր եմ, ո՛հ, ո՛հ, որքան ծեր եմ:

— Իսկ նայում ես քաջ մարդի պէս:

— Ա՛յ՛ո, այ՛ո, աղայ, ես քաջ մարդ եմ, ես եղիլ եմ Մոսկվայում, Կազանում, Նրկուտսկում, Կուսգուրում, ամբողջ Սիբիրում:

— Ի՞նչպէս ես եղիլ:

— Մի աղայ վեր է առել ինձ իրա հետ . . . Օհ ես պառաւ եմ:

— Քանի՞ տարեկան ես:

— Ես քառասուն տարեկան եմ: Պատկեվիչը երևան առնելիս ես երկու տասը տարեկան էի:

— Քսա՞ն տարեկան:

— Ո՛չ, տաս մին էլ երկու:

— Տասներկո՞ւ:

— Ա՛յ՛ո, տասներկու:

— Է՛հ, եղբայր, դու ուրեմն ոչ թէ քառասուն, այլ վաթսունից էլ աւել ես:

— Օ՛հ, վաթսուն, ես պառաւ եմ:

Գէպի ինձ մեկնվեցան և ուրիշ ձեռքեր մաքրած հատիկներով—սիրալիր հիւրասիրում էին: Ես չեմ մերժում, չուզենալով վիրաւորել արևելեան հիւրասիրութեան զգացմունքը և ինքս էլ շփում եմ այրված հասկերը:

«Հէնց կասես առաքեալները լինին», միտս է գալիս աւետարանական այն ատանդութիւնը, թէ ինչպէս քաղցած սուաքեալները, անցնելով ցորենի արտերի մօտով, քաղում էին հասկեր, շփում էին ափերի մէջ այս վայրենիների նման և ուտում էին:

«Եւ եղև ի շաբաթու յերկրորդում առաջնոյն՝ անցանել նմա ընդ արտորայսն. և աշակերտքն նորա կորդէին հասկ ջըփէին ընդ ափ և ուտէին: Եւ ոմանք ՚ի փարիսեցւոցն ասենցնոսա. Զինչ գործէք՝ զոր չէ օրէն ի շաբաթու: Պատասխանի ետ նոցա Յիսուս և ասէ. Զիցէ՞ ընթերցեալ ձեր զոր արարն Գաւիթ յորժամ քաղցեաւ ինքն և որ ընդ նմայն էին: Զիարդ

եմուտ նա ի տունն Աստուծոյ և զհացն զառաջաւորութեան
եկեր, և ետ այնոցիկ՝ որ ընդ նմայն էին. զոր ոչ էր օրէն ու-
մեք ուտել, բայց միայն քահանայապետիցն: Եւ սաէ ցնոսա.
Տէր է Որդի մարդոյ և շաբաթու: (Աւետարան Ղուկ. Զ. 1—5):

Եւ իմ վայրենիներն էլ էին նոյնը գործում սօն օրում,
այն էլ մի մեծ սօն օր. դա էր այլակերպութեան տօնը, Օգոս-
տոսի 6-ին, երբ ես առաջին անգամ տեսի Արարատը:

Մի տեսակ նախապաշարմունքով լի երկիւղ մտաւ իմ հո-
գու մէջ. այս իսկ օրը, Օգոստոսի 6-ին, աւանդութեան հա-
մեմատ, Քրիստոս սարի վրան էր, ուր կատարվեցաւ նրա այլա-
կերպութիւնը: Իսկ ինձ ի՞նչ է սպասում այն սարի գլխին, ո-
րին ես մօտենում եմ:

Այդ ըրպէից յետոյ Արարատը չէր հեռանում այն ազգու-
պատկերի միջից, որ տարածված էր իմ առաջիս:

VIII.

«ԿԱԻԵՂԷՆ ԿԱԹՍԱՆ» ԴՆՈՑԻ ՄԵՋ:

Առաւօտեան ժամը 11-ից մտ ես արդէն Երևանում էի, կա-
ուր մտայ տանջվելով այնպիսի դժոխային քրքումութիւնից, որի
նմանը ես եզրագատում և Պալեստինայում եղած ժամանակն ան-
գամ չեմ տեսել այնտեղ:

«Ձրиванъ» բառը—ասում է Ս. Պ. Զելինսկի, Անդրկով-
սին նշանաւոր ծանօթը և անխոնջ քննողը—հայերն արտասանում
են Երեան, որ նշանակում է Կրեում է, տեսնվում է: Այդ խօս-
քի ծնունդը աւանդութիւնը հասցնում է Նոյի ժամանակներին:
Երբ Նոյը որպէս թէ նայել է Արարատ սարի գլխից շրջապա-
տող տեղերին, այն ժամանակ առաջ նրա աչքին են ընկել Ե-
րևանի հիւսիսային և հիւսիս-արևելեան բարձրութիւնները,
որոնք ուրիշ տեղերից վաղ են երևացել ջրի տակից (համաշ-
խարհական ջրհեղեղից յետոյ), այս մասին նա ասել է Երեան

է (եթէ միայն Նոյը հայերէն է եղել խօսելիս. կարելի է խօ-
սելիս էլ է եղել):

Իսկ իմ կարծիքով Երեան բառը աւելի լաւ պիտի նշանա-
կէ Դժոխքի, Կնոյի, Դժոխային Կողմի նման մի բան: Կա ճիշտ որ
դժոխային քաղաք է, և այս ես կարող եմ հաստատել փաստե-
րով, նոյն ինքն մեծարգոյ Ստեփան Պավլովիչ Զելինսկու խօս-
քերով:

Մի ժամանակ այդ քաղաքը կազմում էր Հայոց Թագաւո-
րութեան քաղաքների և հողերի մի մասը, բայց 1441 թաւ-
կանից գառնում է, նոյն հեղինակի վկայութեան համեմատ,
«մի խաղալիք պարսիկների և թիւրքերի ձեռքերում», մինչև
որ վերջապէս չի ընկնում Ռուսաստանի իշխանութեան տակ:
Ռուսոց ղինուորների այդ քաղաքը ստանելով նրանց զօրապետ
Պասկևիչի տոհմանունի վրա աւելացաւ «Երևանեան» մակա-
նունը:

«Պարսիկների մէջ Երևանի վերաբերութեամբ կազմվել է
մի առած. «Երևան—երջանիկ փոս»: Եւ ճշմարիտ, այդ քաղա-
քի շրջակայ բարձրութիւններից նա երևում է մի ամենաշքեղ
փոսի պէս, որ ընկղմված է այգիների պայծառ կանաչեղէնի
մէջ: «Բայց կայսր Նիկօլայ Պավլովիչը—ասում է պ. Զելինսկի,
իր 1837 թւին Երևանում եղած ժամանակն անուանել է նը-
րան «Կաւէ կաւսայ» (մի և նոյն ժամանակ բոցեղէն հնոցի մէջ)
կաւեղացները մենք մեր կողմից): Պարսիկները սխալվել են, տ-
նուանելով նրան երջանիկ, բայց Նիկօլայ I վերև յիշած երկու
բառերով բողբոլին ուղիղ կերպով է նկարագրել Երևանի դու-
սը»: Կաւեղէն տներ կաւեղէն տափարակ կտուրներով, կաւեղէն
փողոցներ, կաւեղէն հրապարակներ, վերջապէս կաւեղէն շրջա-
կայքը—ամեն տեղ կաւ և կաւ, եթէ միայն չը պէսպէսացներ
և չը գեղեցկացներ այդ միատեսակ կաւը կանաչեղէնի կախար-
գել շքեղութիւնը, որ և շինում է այդ կաւեղէն բոցեղէն հնո-
ցը շքեղ, կախարդական, իստակ—ասիական մի բան, բայց մի-
այն հեռուից, բարձրութիւնից, թռչունների թռիչքի տեղից:

Իսկ ներսն ից, կրկնում եմ, դա մի կատարեալ դժոխք է, չը նայած կանաչեղէնի ամբողջ շքեղութեան և մզկիթների փիրուզանման գմբէթներին:

Օլի միջին բարեխառնութիւնը այդ բոցեղէն հնոցի մէջ ամառը հաւասարվում է Սան-Վալի, Սափաննա, Սանտա-Կրուցա, Ալժիր քաղաքների բարեխառնութեան: Արեգակի տակ նա հասնում է 50 աստիճանի—մի անհնարին դժոխք է ! . . .

Բայց դա գեռ ցաւ չէ: Տաքութիւնից կարելի է մի կերպ ազատվել: Բայց ազատվել մահաբեր կլիմայից, այն տարափոխիկ ցաւերի բոլոր արհաւիրքներից, որոնք լողում են օդի, ջրի մէջ, բոյն են գնում գետնի մէջ, նոյն իսկ բոյսերի և շքեղ կանաչեղէնի մէջ—այդ արհաւիրքներից ազատվել անկարելի է:

«Ընդհանուր վիսյութիւնների համեմատ—ասում է այդ դժոխքին լաւ ճանաչող պ. Զելինսկի,—Երևանի կլիման անպայման փնասակար է մարդու առողջութեան համար, և շատերը կարծում են, թէ դրա պատճառն ամառնային տաքերն են: Բայց չի կարելի երկմտութիւն չը յայտնել, որ միայն տաքն ունենար այստեղ փնասակար ներգործութիւն մարդկային օրգանիզմի վերա, առանց այն փնասակար խառնուրդների, որոնցով լըուած է օդը: Այստեղ օդը նոյնպէս կիզող է ամառը, ինչպէս Անդրկովկասեան երկրի միւս շատ տեղերում: Բայց նա, բացի զրանից նշմարվում է մի ուրիշ տեսակ խեղդող յատկութեամբ, որ առաջ է գալիս նրա վարակուած գրութիւնից, որի պատճառը ծածկվում է գլխաւորապէս Երևանի առասպելական փանմաքութեան մէջ: Որպէս զի աւելի պարզ կերպով երևակայել երևանեան մթնոլորտի վատութիւնը, հարկաւոր է առաջ մտաբերել որ Երևանի «հին բազարը» իսկապէս դարձրած է մի ահագին կեղտոտութիւնների փոս. ահագին տարածութեան վրա ընկած են հարիւրաւոր խանութների աւերակները և այդ աւերակների մէջ, նմանապէս և բաց տեղերում գտնվում են հրէշաւոր կոյտեր աղբի, ցխի, փտած բաների, մարդկային արդատութիւնների, կաշուի, բրթի, սեխի և ձմերուկի կեղևների, ա-

մեն տեսակ չթերի պատառների (այսինքն փայտաների), ամեն տեսակ կենդանիների ոսկորների և այլն և այլն: Այդ օրգանական իրերը մի քանի տեղերում բարձրանում են ահագին թումբերի պէս, ունենալով գոյութիւն Պարսից կառավարութեան ժամանակներից և հետեւաբար մեծանալով ամեն օր, կարծես այստեղ անդադար գործում է մի առանձին ոյժ: Հասկանալի է, որ այդ իրերը միշտ փթում են և լցնում են օդը այնպիսի գարշահոտութեամբ, որին չէ կարող անպատիժ կերպով համբերել մինչև անգամ տեղացիների սովորած օրգանիզմը: Գլուխ շուռ տալ և մի ծանր զազրութիւն զգալու համար պէտք է միայն մտանալ հին բազարին: Աւելացրէք այդ գարշահոտութեան օջախի վրան հին և նոր գերեզմանատները, փոռների և իջևանների բազմութիւնը իրանց աղբի կոյտերով, կարվանսարները, որոնց բակերը ախտների են դարձրել, իսկ փոքրիկ սենեակներն ու խուցերն արտաքնոցների, երևանեան կարգից հանած ամբողջ բազմութիւ փլատակների հետ, որոնք մնում են առանց խնամքի և որոնց հասարակ գինուորները շինել են արտաքնոցներ, նոյնպէս և փողոցների վատ պահելը, հոտող ցեխը ջրի խողովակների մէջ, որոնք ցանցի պէս անցնում են ամեն կողմերով և ներկայացնում են ճահիճներ, այս բառի բուն նշանակութեամբ,—այն ժամանակը հասկանալի կլինի, թէ ինչու Երևանի օդը ծառայում է ինչպէս թոյն այստեղի մարդու համար: Մինչև անգամ չի կարելի առողջապահական կողմանէ փնասակար տեղերի շարքից դուրս դցել զքոսնելու այգիները քաղաքի կենդրոնում, բնակիչների բակերը ու տները, որովհետեւ վերելի այգու մէջ ջուրը հոտում է աւազանների մէջ, իսկ ներքևի, «անգլիական» այգու մէջ գոյութիւն ունի մի ճահիճ, որ ծառայում է ինչպէս, այսպէս ասած, Զերմուտեղի արմատ: Ինչ վերաբերվում է բակերին, նրանք ունեն մի քանի արտաքնոցներ, որովհետեւ այստեղ գոյութիւն ունի սովորութիւն մարդկային արդատութիւնները չը դուրս տանել, այլ թաղել նրանց գտնված տեղը, բակի մի անկիւնում և ծածկելով հին տեղը

նրա փոխարէն բաց են անում նորերը: Եթէ մտաբերել, որ այդ սովորութիւնը գոյութիւն ունի ամենահին ժամանակներից, օրինակ կատարեալ համոզմունքով կարելի է ենթադրել, թէ Երևանի հողի տակ գոյութիւն ունի մի մեծ արտաքնոց: Սրանով բաւականին բացատրվում է, թէ ինչու Երևանի բնակիչներն այնպիսի հիւանդոտ, թուլակազմ են և նրանց թիւը չի աւելանում:

Բայց սա դեռ բոլորը չէ. ոչ միայն Երևանի մթնոլորտն է բերում իրա հետ մահացանոց ամեն մի ապրողի համար. Երևանի ջուրն էլ աւելի մահացուցիչ է քան մթնոլորտը:

Սրանք էին մտամբ նրա պատճառը, որ յետոյ Արարատը բարձրանալիս՝ դժոխային Երևանում մնալուց յետոյ, ես արդէն կրում էի իմ մէջ վարակիչ հիւանդութիւն, իսկ մնացածն՝ Արարատը դրստացրուց: Ես միայն հրաշքով խուսափեցի մահից, իսկ նրա սերմերը մինչև այժմ կրում եմ իմ այն ժամանակից դէսը ցաւոյ կրճքի մէջ:

Ահա ինչ է ասում Երևանի վարակող ջրի մասին՝ պ. Ջելինսկի. «Երևանում չորս տեսակ ջուր է գործ ածվում: «Ջանգիի ջուրը» — Ջանգի գետից, և նրանից վեր առած առուներից. «Սեղիւտուղի» — Ճահճային աղբիւրներից. «Արխ-Բուլաղի» — այդ անուն գետակից, վերջապէս աղբիւրի ջուրը: Ջանգի գետը սկսվում է Գոկչա լճից և հոսում է 100 վերստ չափազանց ճահճային տեղերով, և այդ պատճառով նրա մէջ զանվում է ինֆուզորիների և զանազան ջրային բոյսերի ամենամանր մասերից գոյացած զանազան մասսակար խառնակութիւնների բազմութիւն: Պարզ է, որ այդպիսի ջուրը չէ կարող չը թուլաւորել: Այդ թոյնի հետ կապված է և բնակիչների մշտական մահուամբ սպառելը այն թաղերում, ուր խմում են այդ ջուրը: «Սեղիւտուղի» ջուրը նոյնպէս ճահճային է, զանազան մասսակար աղբիւրի խառնակութեամբ: Նոյն իսկ տեղական բնակիչներն անուանում են այդ ջուրը կարտու (սև ջուր կամ ուռ-

սերէն «Мертвая вода»): նրա գործ ածելը որովայնի մէջ ծակոց է պատճառում — այդպէս է այդ խմիչքը: «Արխ-Բուլաղի» կամ «քառասուն աղբիւրների» ջուրը հուսաբովում է քաղաքային ջրամբարի մէջ: Բայց սա ինչ ջրամբար է և նրա ջուրը ի՞նչ տեսակ է: Նա կեղտոտ է և պղտոր: «Ջրամբարի պատերը, ուր թափվում է այդ ջուրը, միշտ պատած են կեղտոտ խճային հիւթերի հաստ շերտով և նրա մակերևոյթի վրա լողում են ջրային բոյսեր, ձարպի կաթիլներ և արիւն այստեղ լուացվելիս մտից (գա ջրամբարումն է — և այդ ջուրը խրմում էլ են) . . . Այսպէս այս ջրամբարը զառնում է մի աղբանոց և գորտային թաղաւորութեան ամառնային բնակութեան տեղ, որ տալիս է Երևանին ճրի անլուռ երաժշտական հանդէսներ:

Այս ամենով է բացատրվում աշկարայ փաստը — տեղական բնակչութեան մահաճարակ լինելուն փաստը կլիմայի մահարեք պայմանների պատճառով:

Ել ի՞նչն է հարկադրում մարդկանց ապրել այստեղ, այս սպանիչ կլիմայի մէջ: Այն, որ այստեղի բնութիւնը, այստեղի հողը և այս կիզող արևը տալիս են մարդուն այնքան երկրային բարիքներ, որքան նա կարողութիւն ունի վեր առնել: Երևանի ձորը և Արաքսի ընդարձակ հովիտը մինչ Արարատի ստորոտը մի այնպիսի երկրային դրախտ է, որին հազիւ է կարող նկարել ամենաառաջ երևակայութիւնը: Ես խօսում եմ փոքր Ասիայի այս քիչերին յայտնի անկիւնի բուսական հարստութիւնների մասին, երկրային պտուղների առատութեան մասին:

Միայն խաղողն ունի այստեղ հազար տեսակներ: Գժուար է հաշվել և միայն գլխաւոր տեսակները. «խաջի», «ասկեարի», «ոխի-բաբո», «մխալի», «քիարիմ-պանդի», «թաբարդա», «խալիլ», «քիլմիշի», «հաչա-բաշ», «եզանդարի», «չերչիրաս-ղարի», «պլ-խակկի», «շանի», «չափէի», «խալաչի»:

„խալիքն,, չքնաղ, ամենից համեղ խաղոյն է, բոլորովին առանց կորիպի:

Մրգի այգիներում գուք կը գտնէք. ծիրան, խնձոր և ասնձ բազմաթիւ տեսակների, սերգեիլ, զանազան տեսակ սալոր, սլուշա, բալ, կեռաս, նուշ, ընկոյզ, թուզ, նուռ, գեղձ և այլն և այլն: Մենակ դեղձերը բաժանվում են 50 տեսակների և էլ աւելի: Այսպիսի մրգի այգիներ մենակ երևանում հաշվում են մինչև 700:

Երևանեան անտառներում գտնվում են շլացնող բարձրութեան բրդաձև սօսի ծառեր, իսկ կարաղաջը հասնում է այնպիսի ահագին չափերի, որ նրա գնտաձև թագի շուքում կարող են ազատ տեղաւորվել մինչև 60 մարդ և այնտեղ էլ ծածկվել անձրեից, որովհետև նա այնքան տերևախիտ է, որ նրա միջով չի անցնի մինչև անգամ առատ անձրևի կաթիլներից մէկը:

Զմերուկների և սեխերի հարստութիւնն ապշեցնող է: Կայ վերջիններիս մի առանձին տեսակ, որի մասին չի կարելի լռել: Դա „դութմա,, սելին է: Նրա մէջ նշանաւոր է այն, որ նա բնում է ոչ թէ արեգակի տակ, այլ ինչպէս սոխ կամ գեանաւ լընձոր—գետնի տակ: Երբ „դութմի,, պտուղը օդի մէջ հասնում է աղաւնիի ձուի մեծութեան, այն ժամանակ նրան վերելից ծածկում են նոյն այդ „դութմի,, կեռացրած տերևով և յետոյ հող են ածում, թողնելով մի պստիկ ծակ օդի համար, „դութման,, այնպէս արագ է բնում, որ երբեմն հարկաւոր է լինում օրեկան երկու անգամ ծածկել նրան հողով, այլապէս նրա մէջ որդներ կը գոյանան: Երբ հողէ ծածկոցի տակ „դութման,, լցնվում է մինչև հարկաւոր մեծութիւնը, սկսում է դեղնել և նրա հետ դադարում է մեծանալ, այն ժամանակ նրան բաց են անում և հարաւային արեգակի կիող ճառագայթերի տակ նա բոլորովին հասունանում է:

Եւ կերայ այդ „դութման,, (Ս. Պ. Զելինսկին հիւրասի-

րեց ինձ բօստանային թագաւորութեան այդ հազուագիւտ բանով) և գտնում եմ, որ նրա համը կախարչիչ է, նոյնպէս և անուշահոտութիւնը:

Երևանում կայ ևս լոբիաների մի տեսակ—„բակլա,,: Այդ զարմանալի լոբիայի կերակրի մէջ շատ գործ ածելուց, ինչպէս ասում են, մարդիկ յիմարանում են, և այս պատճառով այդ սարսափելի „բակլա,,—ին ես մինչև անգամ ձեռ չը տուի իմ Երևանում եղած ժամանակը:

Նրա մասին Հայաստանում գոյութիւն ունի մի այսպիսի աւանդութիւն. մի եղիպտացի փարաւօնի յիմար գլուխը, երևի բակլայի շատ գործ ածելուց, միտք ընկաւ— ինչ խորամանկութիւն բանեցնել աստուած լինելու համար, կամ գոնէ որ ժողովուրդը իրան աստուծու տեղ պաշտէ: Սրա համար նա հրաման տուեց, որ նրա հպատակներն եօթը տարուայ միջոցում հացի բոյսերի տեղ միայն բակլա վարեն և միայն նրանով կերակրվեն. եղիպտացիք, իհարկէ, կատարեցին թագաւորի այդ իմաստուն հրամանը: Եօթը տարուց յետոյ բակլայի գործածութիւնից նըրանք այնքան յիմարացին, որ ճշմարիտ իրանց խելօք պետի առաջին հրամանով, միաձայն նրան աստուած ընդունեցին: Եւ ի՞նչու չընդունէին: Ախր Ապիս—եզը իհարկէ, քիչ բանով էր խելօք փարաւօնից, և նրան ախր եզիպտոսում աստուած էին հաշվում: Ինչու համար աստուծոյ տեղ չընդունել և մի ուրիշ յիմարին, որ թէպէտ և եղջիւրներ չունէր, բայց եզան պէս մենչալ լսօ գիտէր:

Ահա ինչ բան է այս զարմանալի բակլան: Խօսելով նրա մասին իր երևանի նկարագրութեան մէջ, պ. Զելինսկի մեծ սրամտութեամբ բացատրում է. „նշանաւոր է այն հանգամանքը, որ բողկն ու բակլան, որոնք առաջուայ ժամանակներում կազմում էին հայերի համարեա մշտական պասկան կերակուրը, այժմ բոլորովին գործածութիւնից դուրս են եկել,,:

Բայց շարունակում եմ իմ պատմութիւնը:

Գալով Երևան և իջնելով Կովկաս հիւրանոցում, ես մի թեթե ճաշելուց յետոյ, իսկոյն գնացի քաղաքը տեսնելու:

Ամեն մէկը, որ շատ ճանապարհորդել է աշխարհում, ի հարկէ շատ լաւ է իմանում, թէ ինչ բերկրանք է անծանօթ քաղաքում առաջին անգամ թափառելը, շրջելը անծանօթ փողոցներով, շինանալով թէ ուր է տանում այդ փողոցը, մտախոհ լինել անծանօթ, առանձնատեսակ կեանքի, անծանօթ մարդկանց մասին: Բայց ճանապարհորդի համար ամենամեծ հիացմունք է կազմում այդպիսի թափառելը Արևելքի քաղաքներում. կախարդիչ — անկանոն, աչքերը ցաւեցնելու շափ փայլուն, կեղտոտ և մի և նոյն ժամանակ կոպիտ — շքեղ կեանքը արևելեան քաղաքներում կատարելագոյնս յափշտակում է մարդուն, փոխադրում է նրան Փանտալիսի, պօէզիսի և առասպելական աշխարհը:

Այդպիսի զմայլեցուցիչ անձօնութեան դուք պատահում էք և Երևանում:

Այսպէս, դէ աջու պատճառելու չափ թափառելով քաղաքի մէջ, անցնելով նրա ծուռումուռ, կեղտոտ և հոտած փողոցներով և բազարներով, ես յետոյ ուղևորվեցայ դէպի հայերի խանութները մի քանի իրեր գնելու համար: Ամենից առաջ ինձ հարկաւոր էր առնել մի հովանոց, առանց որի դժոխային ջերմութիւնը իսկապէս կիզում էր իմ գլուխն ու ուսերը: Ինձ մօտ ձյնարիտ, կար մի հովանոց, սայլակով ճանապարհորդելու համար, բայց Թիֆլիսից մինչև Երևան գնալը նա այնքան քայքայվել էր, այնքան էր քայլել ծակոտոյ չոր խոտին (սխր սայլակների երերանքը սարսափելի է և հազիւ դուք գնում էք մի քանի լոպէ օյդ երերող սայլակի մէջ ձեր հովանոցը և նա իսկոյն պատառոտվում է և քայքայվում) — այնպէս որ Թիֆլիսում գնած հովանոցս այնքան էր քայքայվել, որ նրա միջով արեգակն անխնայ կերպով կիզում էր ինձ: Յետոյ ես պիտի գնէի ճանապարհաքսակ, որովհետև Պետերբուրգում առած իմ ճանապարհի սնուկը նոյնպէս փշուր փշուր էր դարձել, և ես ձգեցի նրան Երևանում: Վերջապէս ես պիտի առնէի և բարձր որսորդական կօշիկներ Արարատի վրա բարձրանալու համար, նրա

յաւիտենական ձիւների համար, և տաք ձևնոցներ այդ նպատակի համար, որին, աւաղ, ես չը հասայ:

Գնելով այդ իրերը և մի քիչ սպասելով, որ դժոխային ջերմութիւնը հէնց մի քիչ մեղմանայ, ես գնացի որոնել շատ տեղերում յիշած Ս. Պ. Ջելինսկուն, որի վրա նամակ ունէի Կովկասեան ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձու Կ. Պ. Եսմովսկուց: Ջելինսկուն ես չի գտայ տանը, բայց իմանալով իմ գալուստս՝ նա շուտով այցելեց ինձ հիւրանոցում և անասելի կերպով ուրախացաւ, յայտնելով պատրաստակաճու թիւն ուղեկցել ինձ իմ յանուգին, բայց խաբուսիկ ճանապարհորդութեան մէջ: Ինձ համար իհարկէ շատ ախորժելի էր ունենալ ճանապարհի ընկեր երկրին այդպիսի քոջածանօթ մարդուն և Անդրկովկասի մէջ անխոնջ ճանապարհորդոյին, այնպէս որ ես բոլորովին քաջալերվեցի Թիֆլիսի անաջողութիւններից յետոյ:

Ստեփան Պավլովիչ Ջելինսկի Երևանեան զիմնագիտի ուսուցիչ և դիրեկտորի պաշտօնակատար է: Չը նայելով իր ըստ երևոյթին լեհական կամ մալթրօսիական սոհամանունին, նա շատ ցաստանի հարազատ որդին է և այնտեղ է ծնվել: Համակրութիւնն ու անկեղծութիւնը առաջին անգամից ձեզ կապում են այդ մարդու հետ: Նա խոր կերպով կապված է իր հայրենիքի հողեկան շահերի հետ, ճանաչում է նրան աջ ու ձախ, լուսաւորելով ամբողջ Անդրկովկասը իր տոհմագրական և հնազիտական էկզոկուրսիաներով և ունի տեղեկութիւնների ահագին պաշար այն ամենի մասին, ինչ վերաբերվում է Անդրկովկասեան երկրին:

Պ. Ջելինսկուց ես շատ հետաքրքիր բաներ իմացայ, որոնց չես կարողալ ոչ մի գրքում: Մենք երկար խօսեցինք նրա հետ:

*) Ելէ Երևանի Ինժեայրան պոյմաններն ու օտի և ջրի յարկու-լիւններն իրաւունք են պաշխ հեղինակին անուանել նրան գժոխ, ուրեմն նոյն պոյմաններն ու յարկու-լիւններն նայած իրաւայի Իլինը Մեր Երան զին դրախտ անուանել: Մ. Թ.

Արարատ բարձրանալը նրա վաղեմի ցանկութիւնն է եղած և նա այնպիսի ոյժգին սիրով, այնպիսի եռանդով վերաբերվեցաւ դէպի մեր առջևի վասնդալի էկսկուրսիան, որ պատրաստ էր ամեն ինչի, ամեն դժուարութիւնների և զրկանքների:

— Եթէ որ հիւանդանամ էլ այդ խորհրդաւոր սարի վրան, մեռնեմ, թողնեմ իմ ոսկերքը անհասանելի բարձրութիւնների գլխին, բայց էլի կաշխատեմ դնել իմ յանդուգն ոտը հսկայի ձիւնապատ գագաթի վրան, ողևորված կերպով ասաց նա:— Ցանկանում եմ կանգնել այնտեղ, ուր կանգնած է եղել տասպանը:

— Իհարկէ, իհարկէ . . . Եթէ ծերունի Նոյը կարողացել է այնտեղից ցած իջնել և իրա հետ բերել երկրի երեսը իր ամեն պանսիօներներին, սկսած կատուից և հաւից և վերջացրած առիւծով և արծիւով, ուրեմն դուք էլ անպատճառ կը բարձրանաք այնտեղ:

— Կը բարձրանամ, ինչպէս որ լինի:

— Իսկ ահա և ես, լավեցաւ իմ սենեակի դռներում մի ծանօթ ձայն:

Դա Ն. Պ. Կոկչանին էր, որ հէնց այդ րոպէին էր վերադարձել Գարաշիչագից:

— Ուրեմն էգուց գնում ենք:

— Անպատճառ . . . Ահա և Ստեփան Պաւլովիչն էլ է գալիս մեզ հետ:

— Շատ լաւ: Որքան մենք շատ լինինք, այնքան էլ ախորժելի կը լինի մեր ճանապարհորդութիւնը:

Իսկոյն մենք սկսեցինք մտածել և խորհուրդ անել մեր ուղեգնացութեան պլանի մասին: Հարկաւոր էր դատել և նախատեսնել ամեն ինչը— թէ ինչ պաշար կամ խմիչք պէտք է վերցնել ճանապարհին, և հանգստանալու ու գիշերելու համար ինչ տեսակ կատարելագործութիւն անել առաջ հարկաւոր էր գնել թէյ և կօֆէ պատրաստ (կօնսերվ), որովհետեւ 10000 ոտնաչափ բարձրութեան ձիւնների մէջ կարելի չէր օգտվիլ կոֆէով անային կերպով ամեն տեսակ շքեղութեամբ. ղեղատուից պէտք

էր վեր առնել ղեղորայք սարի վրա հիւանդանալու, մրսելու, գլուխ պատելու, նսարացած օդում ստամոքսը խառնելու դէմ և այլն և այլն, պատրաստել ճանապարհի վրաններ, կաթսայ և պղնձե աման թէյ և կօֆէ պատրաստելու համար: Պ. Յօն-Կօշկուլ գեռ թիֆլիսումն էր ինձ խորհուրդ տուել անպատճառ վեր առնել հաստ թօկեր, 60 սաժէն երկայնութեամբ. իսկ ամենից լաւ էր առնել Արալիխում, ուր կենում է ումանեան կօզակների զօրագունդը, ձիաների ոտնակապեր, նրա համար, որ եթէ մէկը վայր ընկնէր զառիվայրից, կամ ընկնէր խորխորատի մէջ՝ կարելի լինէր նրան օղնութիւն տալ: Միրելի Կօշկուլը տուեց ինձ այս բանի համար իր լեռնային ցուպը. դանրա պատուիրով գեղեցիկ շինված մի երկար գաւազան էր, նիզակի նման երկաթեայ ծայրով գեանին կամ քարերին դէմ տալու համար, իսկ վերեւի կողմում կային երկու կեռ ձիւղեր՝ դիտակ, ջրի կամ օդի մասն կախ տալու համար, կամ թէ մի որ և է սիգնալի համար փոքրիկ դրօշակ կախելու համար: Երբ Բերնես Արարատն էր բարձրանում, այն ժամանակ քայի այսպիսի ցուպից և երկու հաս թօկերից, նա վեր է առել իր հետ մի մուրճ ժայռերի և սառուցների մէջ աստիճաններ շինելու համար, իսկ ձեռքերի և ոտերի համար պատուիրել էր պատրաստել առանձին երկաթեայ կեռեր, որ քարերի վրայով սողալը հեշտ լինի:

Այս խորհուրդում վճռված էր, որ մենք պ. Կոկչանի հետ էգուց առաւօտեան զնանք Խզդիր—գաւառապետի բնակութեան տեղը, իսկ պ. Չելինսկի, կարգի դնելով զիմնադիպի մի քանի գործեր, գայ այնտեղ մեր ետեւից:

Այս գիշեր ես համարեա բողորովին չի քնեցի: Մնալով մենակ իմ սենեակում, ես երեկոյից պատրաստում էի ամեն ինչը ճանապարհ ընկնելու համար և անհամբեր սպասում էի առաւօտին: Արդովեցուցիչ մտածողութիւններն ու շփոթուած հոգու անհանգստութիւնը չը թողեցին ինձ քնել: Հէնց միշտ մտածում էի. ի՞նչ կ'լինի էգուց, ի՞նչ կ'բերեն ինձ համար հետագայ օրերը: Կարծես վրդովված հոգիս նախազգում էր այն դառն

անաջողութիւնն և այն ամեն տխուր հետեանքները, որոնք հապիւ ինձ գերեզման չի տարին:

Եւ այնտեղ էլ, քաղաքում, այն վայրենի ձայներն են լըսվում, կարծես մէկին խեղդում են: Գա ո՞վ է բղաւում: Ի՞նչ են ուզում նրանք: Եւ ինչո՞ւ համար են այդ վայրենի բղաւոցները:

Յայտնվեցաւ, որ դրանք գիշերապահների ձայներն էին:

Իսկ այստեղ կեղեքում են այս սարսափելի մտնչները, որոնք ձեր անկողինը դարձնում են սաստիկ չորհարանաց տեղի: Գուք նրանց չէք տեսնում, մինչև անգամ չէք լսում, թէ ինչպէս են նրանք մտնում ձեզ մօտ վերմակի սակ, բայց միայն զգում էք, որ ձեզ մի բան անտանելի կերպով այրում է: Առաւօտը դուք տեսնում էք, որ ձեր մարմինը ամբողջապէս ծածկված է փշտիկներով, կարծես վարդախտով էք հիւանդացել և դուք յետոյ երկար ժամանակ զգում էք անտանելի քորոց ամեն կծած տեղերում:

Հազիւ էր սկսել լուսանալ, երբ ես դուրս եկայ տանից՝ դառն գիշերից յետոյ հովանալու համար: Խուլ խառն աղմուկը ցոյց էր տալիս, որ քաղաքը զարթնում էր:

Շուտով Արարատի և Արագածի գլուխները ոսկիացին արեգակի առաջին ճառագայթներից: Արքան անհասանելի բարձր դէպի երկինք են գնացել այդ ձիւնապատ դազաթները . . .

X

ԱՐԱՐԱՏԻ ԱՅՈՐՈՏԻ ՄՕՑ:

Օգոստոսի 7-ին, հազիւ էր արեգակը հօրիզոնից երևացել, Փոքր Արարատի ձախ կողմից, երբ մենք պ. Կոկչատվի հետ արդէն դուրս էինք գալիս Երևանից, յարմարութեամբ տեղաւորվելով հանգիստ չորս տեղանի ֆայէտօնում, որին լծված էին շարքով չորս ձիանք: Անցնելով բազարով, որ բոլորովին լիքն էր

արևելեան մարդկութիւնով, ձիաներով, գոմէշներով, էշերով, այծերով, ուխարներով՝ օդի մէջ կանգնած աղմուկի, գոռոցների, բառաչոցի, մայումի հետ,—ես կարծում էի, թէ կը խրանամ այդ արևելեան մուզիկայից:

Գրանից յետոյ ամբողջ ճանապարհին, 50—60 վերստ տարածութեան վրա, Արարատը չէր ծածկվում այն պատկերի յետին կողմից, որ գերել էր իրանով իմ հայացքը: Մեր ճանապարհն ընկած էր Արաքսի հովիտով, որ անտվոր կերպով հարթ է: Նա ամբողջապէս — Արագածի ստորոտից մինչև Արարատի ստորոտը—կտրտված է առուններով կամ արխերով գաշտերը ջրերը համար, և ցանած լինելով կանանչի մէջ ընկղմված գիւղերով, ներկայացնում է մի գեղանկար պատկեր: Մանաւանդ գեղեցկացնում են նրան բրգաձև կաղամախենիների խումբերը, որոնք անտվոր բարձր և վայելչատես են, այնպէս որ Արաքսի հովիտի այդ մասը յիշեցնում է իրանով մի ահագին ծաղկափթիթ այգի:

Չորս ուժեղ, պնդակազմ անդրկովկասեան ձիաները տանում էին մեզ արագութեամբ, հանդիսով, մի տեսակ ստիական վսեմութեամբ. ձիանքը տանում էին ոչ թէ մի հասարակ մահկանացուի, այլ համարեա նոյն իսկ սարդարին—այդ երկրի գլխաւորին, իսկ նրա հետ մի ոչ ոքին յայտնի ալեւոր միրուք՝ սպիտակ զինուորական գլխարկով: Աւրեմն գնում էին որ և է շատ մեծ մարդիկ: Իսկ ստիացին սիրում է, որ իշխանութիւնը երևայ մի անմեղ ձոնալի բանի ձևով, հանդիսաւորութեան բարձր աստիճանում, որպէս զի ամեն ինչը նրա առաջին խոնարհվի և դողայ: Մենք այդպէս էլ երևայինք: Մեր առջևից և յետևից ձիարշաւում էին բեխերաւոր դէերը, որոնք ներկայացնում էին պատուաւոր կանվոյ: Հազիւ էր հեռուից երևում պահապանների կառնզն աշտարակը, որի նմանները պահպանում են Եափֆայից Երուսաղէմ տանող ճանապարհը, և ահա մեր գեւերից մէկը, կարծես կատաղած լինի, գլուխը կտրատելով առաջ էր թռչում, որ յայտնէ, թէ ով է զալիս և աշտարակից բաժանվում էր գիւնուորված ստիացին, որ յայտարարում էր յարգելի Նիկոլայ Պետ-

րովելին, թէ սահմանադրւի մօտ և ճանապարհի փրան ամեն ինչը իր կարգին է, այսինքն թէ, զարմանալի է, որ այսօր ոչ ոքին չեն մորթել և եթէ սպանել էլ են, բայց՝ ազանդները անցել են պարսից սահմանը և այլն: Պ. Կօկչանովը հանդարտութեամբ լսում էր ասիական զեկուցումը, հանդարտութեամբ տալիս էր հրամաններ և մենք գնում էինք առաջ նոյն ազդող հանդիսաւորութեամբ: Պատկերը ճիշտ որ ասիական է: Այսօտեղ և այնտեղ թափառում են ուղտերի խումբերը—գրանք են խոր Ասիայի և Աֆրիկայի համբաւաբերերը: Ուռզող արխերով անց կենալիս ժամանակ ջրի մէջ են թրմփում վախեցած կրիաները, շողշողալով արեգակի տակ իրանց սև, հարթացրած մէջքերով: Այդ արխերի ափերով գանդալ կերպով երևան են դալիս արագիլները և փոխադրում են ձեր երևակայութիւնը դէպի Նիգոսի ափերը, հեռու և կախարդական Եղեպոտք: Կապոյտ օղի մէջ, հովիտից շատ և շատ բարձր թռչում են պտոյաներ գործելով արծիւները:

Իսկ Արարատը հէնց մեր առաջին է:

— Դուք հէնց նրանով էք զուարճանում:

— Այ՛ո, Նիկօլայ Պետրովիչ, և զուարճանում եմ և վրդովմունքով գննում եմ:

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ էք նկատում:

— Հէնց միշտ նայում եմ, արդեօք չի՞ երևալ նրա վրա մի փոքրիկ ամպ: Այժմ նա այնպէս պարզ է, մաքուր է, իսկ յանկարծ կը ծածկուի ամպերի մէջ— ահա այդ սարսափելի կլինի:

— Այ՛ո, դա ուղիղ է: Ես ինքս էլ չեմ աչքերս կտրում նրանից. գննում եմ— ծերունի Մասիսը (Արարատի տեղական անունն է) գեռ իրան լաւ է վարում, ողորմածութեամբ, մի ամենափոքրիկ ամպ էլ չկայ:

— Աստուած տայ:

— Իսկ հրէ՛ն երևաց մի պսակ ամպ. կարծես սպիտակ ծուխ լինի:

— Այ՛ո, քթի աղլուխի պէս մի բան:

— Ծերունին խնում է, — հանաքներ է անում պ. Կօկչանով: Իսկ իմ սիրտը կատուններ են ծուստում: Ես մինչև անգամ պ. Կօկչանովին վախում եմ հաւատալ իմ վրդովված մտքերը: Հրէն մի քթի աղլուխ էլ բաժանվեց սարից և հալվեցաւ օղի մէջ, կապոյտ եթերի (թՅՈՒՐԵ) մէջ: Հրէն միւսը, երրորդը . . .

Ես հասկանում եմ թէ դա ինչ ամպ է քթի աղլուխի նրման. դրանք ձիւնակոյտեր են, որոնք թափվելով, դուրս են բերում իրանց միջից հրացանի ծուխի պէս մի բան:

Այս երևոյթը նկատել է և պ. Պոլեակով, առաջին անգամ մօտիկանալով Արարատին: Յետոյ արդէն նա հասկացել է, թէ դա ինչ է:

«Չեր աչքերի առջև», ասում է նա — «անցնում է երևոյթների մի շարք, որոնք այնքան ահռելի և դողացնող են, որքան վսեմասեփ են: Դա ձիւնային և սառուցային կոյտերի թափվելն է մեծ արարատեան սառուցանեղեց. նրանց ուղեկցում են սարսափելի աղմուկ և սպիտակ փոշի ամբողջ ամպեր. սովորաբար ցած թափվող ձիւնի մասսաները փոշի են դառնում: Կեռ գրանից առաջ, գանվելով Արալիից Ակուսի տանող ճանապարհում, սառուցանեղեց 20 վերստ հեռու, ես ապշեցայ Ակուսի կիրճի գլխին մի ամբողջ ամպի յանկարծ երևալովը: Նրա երևալը ինձ համար նրանով էր աւելի զարմանալի, որ Արարատի ամբողջ մարմինը դժագրվում էր կատարեալ պարզ կերպով բուրրովին անամպ երկնային կապուտակութեան մէջ: Ամպը յանկարծ երևալով բարձրութիւնների վրա, արագութեամբ քաշացաւ ներքև, ուր և նոյնպէս արագ կերպով ցրվեցաւ»:

Մեր աչքերի առջև էլ կատարվում էին այդ ահռելի երևոյթները: Ահա թէ ինչն էր վրդովմունքի պէս մտել իմ հոգու մէջ:— «Ինչպէս կլինի ընկներ այդ կոյտերի տակ» . . .

Բայց ես այս չէի ասում պ. Կօկչանովին:

Ահա մենք անցնում ենք և Էջմիածնի վանքի մօտով, որ նշանաւոր սրբութիւնն է Հայաստանի, և ծայրագոյն պատրիարքի, ամենայն Հայոց կաթուղեկոս Գէորգ IV-ի բնակութեան տեղն է:

Կա մի ամբողջ քաղաք է, հայկական հոգևոր ակադեմիայով, գառառական իշխանութիւնների ամբողջ ինստիտուտով (հաշտարար դատարան և այլն) և առանձին վանքերի մի ամբողջ գաղթականութիւնով, որոնք ունին ամբողջների ձև, բարձր կուլտուրան. պարսկական պարիսպներով և հին աշտարակներով:

Յետոյ գալիս են կրկին գիւղերը: Գոքա խրճիթների և կաւից շինած պատերի շարքեր ու խմբեր են, աւերակների նման մի բան, որ ոչինչ ընդհանրութիւն չունի մարդկային այն բնակարանի հետ, որի տեսքին սովորել է եւրոպացու աչքը, մինչև անգամ ռուսի աչքը: Եւ այս ամենը լրացնելու համար, խրճիթների պատերի վրան պսակում է աղբից շինած քմապաշտ յախճապակի: Կա աթարներն են, պանդոկային ահագին կոպտաների նման, կպցրած պատերին չորացնելու համար: Կա աթար չորացնելու մի զարմանալի առանձնատեսակ կերպ է:

Գիւղից գիւղ գնալով, զուք տեսնում էք, ինչպէս է բըսնում բամբակի ծառը, որ շատ հարաւային բոյս է և քունձութ, որով ցանած են ամբողջ արտեր:

Այրվելով սարսափելի տաքութիւնից, մենք անցել էինք 60 վերստաչափ, չը փոխելով ձիաները և յագեցնելով ծարաւներս պատուական «խալիլ» հիւթալի սղկոյգներով: Մեզ ուղեկցում էր նոյն ասիական հանդիսաւորութիւնը: Մի քանի արխերով մենք անցնում էինք գետանցքերով, որովհետև փոքրիկ կամուրջները խանգարուած էին և այստեղ ես տեսնում էի, ինչ ջանքով տփացիք, որոնցից ոմանք բոլորովին մերկ էին, քաշքշվում էին արխերի ցխի մէջ ինքնուս շինողների և ինժեներների նման:

Վերջապէս մենք իգգիրումն ենք, ուր արդէն, կարելի էր ասել, աշխարհի վերջն է, գոնէ քաղաքակրթութեան նշանների վերջը: Մինչև երևան, ճանապարհի աջ կամ ձախ կողմերին ցցված էին հեռագրական սիւները երկու կամ երեք թերթի հետ, իսկ երևանից մինչև իգգիր ձգված էր միայն մի թերթ, որը իգգիրում կտրվում էր. այլ ևս նրա համար գնալու տեղ չկայ. առջևում կանգնած է Արարատը քրդերի քոչասեղերի

հետ և Պարսից ու Թիւրքաց սահմանները կողակների սահմանական պատերով:

Իգգիրի դրսի կողմը նկարել կարող է միայն նկարչի վրձինը, իսկ զրիչը կարողութիւն չունի յայտնել նրա այն ամբողջ վայրենի առանձնայատկութիւնը, որ աւելի ապշեցնում է աչքը այն պատճառով, որ այս բոլոր առանձնատեսակ վայրենութիւնը գրված է մի գեղեցիկ շքանակի մէջ՝ շինած վիթխարի բրգաձև կազմանիւնիւններից և ուրիշ փարթամ կանաչկոտից:

Իսկոյն մեր իգգիր գալուց յետոյ, պ. Կոկչանվի, ինչպէս երկրի գլխաւորի մօտ եկին տեղական ասիացի տանուաէրերը:

Նրանցից առաջինը, տեսքով շատ յարգելի մի մարդ, խորին կերպով խախտել էր իմ մէջ հաւատը Արարատը բարձրանալու կարելի լինելու մասին: Նմանալով իմ դնալու նպատակը և այն մասին, թէ նահանգապետի թոյլութեամբ նոյն ինքն տեղական գլխաւորը ուզում է ուղեկցել ինձ իմ յանդու գն փորձի մէջ, նա արեւելեան ձևով, յարգանքով բայց խորին սկեպտիքական կերպով վերաբերվեցաւ դէպի մեր ինչպէս խաղը: Նա նայում էր սրան, ինչպէս մարդու մի անխելքութեան, մի քմահաճութեան վրա, մարդու, որ Աստուած գիտէ թէ որտեղից է եկել, որ հասնէ նրան, ինչ անհաստնելի է և իրանց համար, որոնք ահա քանի դարերի ընթացքում ծնվում են և մեռնում այն սրբութեան ոտերի մօտ, որ մատչելի է միայն Ալլահին:

- Ախր բարձրացել են այնտեղ ուրիշները—ասում էի ես: Նա միայն գլուխը շարժեց:
- Միթէ՞ դուք չը գիտէք, որ յիսուններորդ թւականում բարձրացել է խոլը:
- Գիտեմ . . . Բարձրացել է, բայց գագաթին չի հասել:
- Ի՞նչպէս չի հասել: Ախր Սիմօնին, որ նրա առաջնորդողն է եղել, այդ մասին պարզեւած է մեղալ:
- Այո, մեղալ տված է, բայց նրանք էլ չեն հասել:
- Ինչպէ՞ս, դա չէ կարող լինել:
- Ես հարցրիւ եմ նոյն իսկ Սիմօնից. նա ասում է—չը հասանք

գազաթին:

— Իսկ նա դեռ կենդանի՞ է:

— Կենդանի է. լինում է Ալի-Ալիյիլում:

Բայց էլ յամառ ասիացին ասում էր, թէ ահա յիսուն տարի է ինքը միշտ նայում է Արարատին, տեսնում է նրան ամեն օր, և որքան կարողանում է նրա յիշողութիւնը մտաբերել, երբէք Մասիսի գլխին այնքան քիչ ձիւն չի եղել, ինչպէս այժմեան ամառը. թէ եթէ միայն կարելի լինի մարդուն բարձրանալ այնտեղ, դա հէնց հիմիկ է կարելի, այս ձիւնի սակաւութեան ժամանակ մի այսպիսի աջող եղանակով:

— Ես հէնց մտք էի անում, շարունակեց նա, թէ ինչու հիմա ոչ ոք չի գալիս, որ փորձէ բարձրանալ և ահա դուք եկիք:

Միւս ամսուտէրը, ամենասիրելի «միբաբ» *) խալֆա-կուլի բէկ օղլի, ընդհակառակն ինձ բողբոլին հանգստացրեց: Նա մինչև անգամ ցանկացաւ գնալ մեզ հետ և Ալլահի ձեռով կտարոված սարը բարձրանալու անկարելի լինելու մասին խօսում էր ծաղրական կերպով: Հոգեպէս նա ինքն ի հարկէ համոզուած էր այդ բարձրանալու անկարելիութեան մասին, բայց հեգնօրէն խօսում էր այն մտքով, թէ «եթէ իշխանութիւնը հրամայէ, ինչպէս կարելի է չը բարձրանալ»:

— Ինքը մեր գլխաւորն էլ կը բարձրանայ, ես ինչու չէ:

— Եւ կը հասնենք գազաթին, հարցնում էր պ. Զելինսկի, որ իրիկնասպահին նոյնպէս Իգլիբումն էր:

— Աը հասնենք. գազաթիցն էլ խօ բարձր չինք գնայ. իսկ գազաթը— ա՛յ հրէն:

— Մենք նստած էինք պ. Կօկչաեփի առանձնասենեակում: Արարատը պատահանի միջով նայում էր նրան: Այդ պատճառով էլ ուրախ խալֆա-կուլի-բէկ Գօլուխան-բէկ օղլին ցոյց էր տալիս սարի մօտիկ գազաթը. «ա՛յ հրէն»:

Պ. Կօկչաեփի և պ. Զելինսկու հետ նա խօսում էր թուր-

*) Միրաբ նշ. Ղրբի նատուարիչ, Ղար բաժանող:

քերէն և միշտ հանաքներ էր անում, իսկ նրանք թարգմանում էին ինձ նրա սրախօսութիւնները: Ինձ հետ նա խօսում էր ուսերէն, բայց այնպիսի լեզուով, որ նրա գեղեցկութիւնը կատարելապէս անըմբռնելի էր: Նա հանաքներ էր անում և այն մասին, թէ Արարատի վրա քիչ ձիւն կայ:

— Մինչև գազաթին հասնելը նա էլ կը հալվի:

— Իսկ քանի՞ օր, ձեր կարծիքով, մենք կը բարձրանանք:

— Քիչ:

— Քանի՞:

— Մենք բամբակները հաւաքած կլինենք մինչև ձեր վերադառնալը:

— Խօսելով տանուտէրերի հետ, մենք իմացանք նրանցից, որ թիւրքիայի, Բայազէտի կողմից ամենից լաւ կլինէր սկսել սարը բարձրանալ: Գա կարծեմ նոյն տեղն է, որտեղից 1845 թ. ա-կանին բարձրացել է Սբիխը: Բայց սրա համար մեր առջևում կար մի շատ երկար լեռնային ճանապարհ: Իսկ Երևանի կամ Իգլիբի կողմից բարձրանալը բողբոլին անկարելի է, որովհետև այդ կողմից Արարատի վերևի մասը բողբոլին ուղղաձիգ է երևում: Այն ժամանակ վճռեցինք սկսել բարձրանալը Ալի-Ալիյիլի գիւղի կողմից, ուր ապրում էր աւագ ուղեցոյց Միմնը, իսկ յետոյ շարունակել բարձրանալը Մեծ Արարատի Փոքր Արարատի հետ խառնված տեղից:

Որովհետև այդ օրը, Օդոստոսի 7-ին, ուշ էր Իգլիբից Ալի-Ալիյիլ գնալու համար, մինչև ուր հաշվում է 60 վերստից ոչ պակաս և այն էլ համարեա անանցնելի ճանապարհով, այդ պատճառով մենք անց կացրինք այդ զիշերը Իգլիբում: Տանտէրը հիւրասիրեց մեզ գեղեցիկ ընթրիքով— շատ առանձնատեսակ կերակուրներով, որոնք յիշեցնում էին ինձ, թէ ես գտնվում եմ Կիւրոսի և Կամբիւսի երբեմնեան թագաւորութեան սահմաններում:

Օդոստոսի 8-ի առաւօտը հիանալի լաւ էր: Ես վերկացայ ժամի 4-ին, երբ դեռ նոր էր լուսանում: Ես գուրս գնացի խա-

ղողի այգին, որ դանվում է այն տան մտ, ուր բնակվում է պ. Կոկչանով: Խաղողի որթերի մէջ կախված էին արդէն հասած ողկոյցները:

Քանի որ պատրաստում էին մեզ համար Փուրգօն (նրա պատմական ձևի մասին ես առաջ եմ խօսել), մենք գալերէի մէջ թէյ էինք խմում և ուտում էինք հէնց այնտեղի որթերից կտրած խաղողը:

Արեգակը ծագելուն պէս մենք դուրս եկանք Խզլերից:

Մենք այժմն էլ գնում էինք արևելեան շքեղութեամբ: Մեր առաջին ձիարշառում է տեղական պետը ճանապարհը զընտելու համար, որ մի քանի տեղերում, քանդված լինելով ոռոգող ջրանցքներից դուրս եկած առուններով, մեծ գժուարութիւններ էր ներկայացնում ծանրաշարժ Փուրգօնը անցնելու համար: Գեռ երէկ երեկոյեան ուղարկված էին Ալի-Կիզիլ երկու կողակներ պ. Կոկչանովի հեծնելու ձիու հետ, որի վրա նա պէտք է կատարէր սարի վրա բարձրանալը մինչև այն սահմանը, որ մատչելի է ձիու ոյժին, և այս իսկ կողակները աղմուկ բարրացրին ամբողջ ճանապարհին՝ պատմելով նրա մասին, թէ գալիս է ինքը՝ երկրի գլխաւորը և նրա հետ երկու մարդիկ—մկը ծերունի՝ սպիտակ երկայն միրուքով, որ եկել է շատ հեռու տեղեց, այն տեղեց, ուր բնակվում է նոյն ինքը ոռոսաց շահը, իսկ միւսը սև է, հայի նման: Հասկանալի է, որ բնակչութիւնը դուրս էր թափվում, որ ուղղացնէ ճանապարհը երկրի գլխաւորի անցնելու համար: Ինչպէս և առաջ, մեզ ուղեկցում էին զննուորված Ռինալդո—Ռինալդիններ:

Մեր ճանապարհն ընկած էր Արարատի ստորոտովը, մինչև այն քարեայ սարաւանդը, որի վրա տեղաւորված է Տաշ-Բուրուն կամ Դաշ-Բուրուն գիւղը, որ նշանակում է քարեայ քիթ, մի անուն, որ տուած է այդ գիւղին այն պատճառով, որ նա ընկած է այն սև սարաւանդի ծայրի վրան, որ ահագին սրածայր լիւնային ձիւղի պէս գալիս է Արարատից և խրվում է Արաքսի հովտի մէջ:

Մեր Փուրգօնի անիւները թխկթխկում էին Արարատի հիւսքը կազմող սև, այրվածի պէս քարեայ դաշտով:

Տաշ-Բուրունում ամբողջ գիւղը դուրս է սողում քարեայ և կաւեղէն խրճիթներից, չը տեսնված հիւրերին թամաշա անելու համար: Հէնց այնտեղ էլ մի անցք էր պատահել, որին պիտի քննէր պ. Կոկչանով. գիշերը մէկի վրա էին յարձակուել պարսկական քուրդերը, մէկին մորթել էին և սահմանից անց էին կացրել անասունները: Արովհետև մենք վճռել էինք այստեղ մի քիչ հանդստանալ, այդ պատճառով ամենից հարուստ տաշ-բուրունցին սիրալիր կերպով հրաւիրեց մեզ իրա տունը, որպէս զի արևելեան սովորութեան պէս մեզ համար զաններ մորթէ, հիւրասիրէ մեզ խորովածով և ամեն տեսակ արևելեան քաղցրեղէններով: Այդ տունը մանկու համար—հէնց կարծես հրեհի ժամանակ լինի—մենք բարձրանում ենք կտուրը պատին դէմ առած սանդուխքով և քարեայ պատշգամբով մանում ենք սենեակը: Այստեղ չը նայած սարքերի կատարեալ ասիականութեան, ես նկատեցի սեղանի վրա շատ հայերէն գրքեր, իսկ պատերի վրա «Нива» և «Газета А. Гатцуга» շաբաթաթերթերի պատկերներ և հէնց այդ տեղեց էլ կտրած այս կենդանագրերը. անխուսափելի Բիսմարկը, Պարսից շահը, Կոմս Լօրիս-Մելլեքովը և այլն: Այնտեղ էլ շղթայից կապած շուռ է գալիս գեղեցիկ սևաչեայ կզնաքիսը, որ բռնված է Արարատի ժայռերից մէկի վրան:

Հագիւ էինք կարողացել չորս կողմերին լաւ մտիկ տալ, երբ դռների մէջ յայտնվում է մեզ ուղեկցող թուրք գեղեցկատես ձիաւորը և զեկուցանում է, թէ մեզ ուզում է տեսնել Տաշ-Բուրունի սահմանագլխի մի վիճակի գլխաւորը: Նրան ինչպէս են շնորհ բերել և սենեակն է մանում Կուբանեան զօրքի կողակների մի օֆիցեր՝ Գեորգիի առաջին ասիւնի ոսկէ շահնշահով լայն կրծքի վրա: «Է՛հ, մտածում եմ ես, — այդ հսկայական կուրծքը քիչ բան չի տեսել, որ ստացել է այնպիսի շքանշան, որ տասը մահ արժէ»: Եւ ես ակամայ նայում եմ այդ անձի վրա,

Ճիննալով, թէ նա կը թողէ խորին հետք իմ կեանքի մէջ. ես չէի իմանում, թէ նրան պարտական կլինեմ նրանով, որ այժմն էլ ապրում եմ, որ կարող եմ գրել այս յիշողութիւնները իմ գեղեցիկ անցեալի մասին: Աս չէի իմանում թէ այդ սենեակը մտած ինձ անծանօթ մարդը, որ ունէր կրծքի վրա Գեորգիի առաջին աստիճանը, հէնց այսօր կազատէ ինձ ուզիլ մահից՝ ամենասարսափելի հանգամանքների մէջ:

Նա իրան անուանեց Սիվօլթօփ:

Սիվօլթօփ—իստակ ուռսական, ինձ ծանօթ տոհմանուն է: Միտս եմ բերում վերջին ուռս-թիւրքական պատերազմը, Փոքր Ասիայի մէջ եղած երկեղն դժուար դարձքերը, Բայազէտի պաշարելը, մի ծայրահեղ քաջ տղամարդ, որ թիւրքերի գնտակների կարկառի տակով գիշերը Բայազէտից գնում է Տէր-Ղուկասովի զորաբաժինը, տանելով իր հետ սարսափելի համբաւ:

Այ՛ո, յիշում եմ այդ կատարի գլուխն եղել է կոզակ Սիվօլթօփը:

—Դո՛ւք չէք այն Սիվօլթօփը, որ Բայազէտից . . .

Ես չը վերջացրի. ես տեսայ, թէ ինչպէս մի խորին զգացմունքի կամ թանկագին (կարելի է ծանր) յիշողութեան բոց այրվեցաւ և հանգաւ այդ մարդու աչքերում և ամբողջ երեսը լուսաւորվեցաւ այդ զգացմունքով:

—Այ՛ո, ես այն Սիվօլթօփն եմ:

—Եւ այդ շքանշանը այն քաջագործութեան համար է:

—Այ՛ո, այն ամենի համար է, որ ես արել եմ:

—Շքանշանը մեծ է, բայց դա էլ քիչ է այն բանի համար, որ ձեզ վրա տասը կեանքից էլ աւել է նստել:

—Ես չեմ գանգատվում . . . ինձ օֆիցեր են շինել, ես ուրիշների նման չեմ:

—Եւ հէնց ձեր արածը ուրիշ բանը չէր:

Դա նոյն Սիվօլթօփն էր, որի անունը 1877 թւականին մի քանի օր չէր իջնում ուռսաց լրագիրների էջերից: Նրա անունն է իվան Ֆեդօրովիչ:

Պ. Սիվօլթօփ այնքան սիրելի էր, որ մինչև մեզ համար գառը պատրաստելը, հրաւիրեց մեզ իրա մօտ թէյի այն վրանը, որ գրված էր Տաշ-Բուրունի մուտքում ծառերի շուաքների տակ: Մենք սիրով օգուտ քաղեցինք պ. Սիվօլթօփի հիւրասիրութիւնից և մի քանի բոսպէից յետոյ արդէն նստած էինք ծառերի տակ, խոտերի վրա փռած գորգի վրան, ծաղելով, ով ինչպէս կարող էր, ոտները արեւելեան ձեով, իսկ երիտասարդ սահմանապահ կոզակը, իր գլխաւորի՝ ամենասիրելի իվան Ֆեդօրովիչի հրամանով բաժանում էր մեզ բոժակ բոժակի ետեից, չքնաղ շինական խմիչքը: Ծրը անտովոր տաք էր, և մենք սիրով զմայլվում էինք թէյով, ակամայ նայելով Աստուածաշնչի սարին, որ փայլում էր մեր առջև իր յաւիտենական ձիւններով, որոնք այն աստիճան են յաւիտենական, որ այդ անսկիզբն ու անվերջանալի մշտնջենաւորութեամբ կարող են մըրցել նոյն իսկ երկրագնդի յաւիտենականութեան հետ, որովչեաւ նրանք նոյնքան հին են, որքան և մեր մոլորակը, բայց աւելի կուսական են նրանից իրանց անմատչելի լինելովը:

Մի և նոյն ժամանակ պատուաւոր տաշ-բուրունցիք բերին և սիրալիր հիւրասիրութեան նշաններով դրին մեր առաջին խորոված գառը, մի ահագին ձմերուկ, որ մեծութեամբ համարեա Փոքր Արարատի չափ էր, մի նոյն տեսակ սելս և զինի: Գառը դրած էր մի մեծ բոլորակ մետաղեայ մատուցարանի վրա, որի տրամագիծը, երևի, մի արշինից աւել կլինէր, և որի վրա փորագրած էին զանազան զարդեր: Այսպիսի մատուցարաններ ես յետոյ տեսայ և թափառական քուրերի վրաններում: Այդ աւոթը կազմում է նրանց ընտանեկան հարստութիւնը և մի ցեղից անցնում է միւսին. նրա վրա քուրըը հիւրասիրում է իր մօտ եկած օտարականին կամ իր եղբայր քուրդին, թէպէտ և սա լինէր նրա արիւնարբու թշնամին: Մատուցարանի վրա գառան հետ ընկած էր ծալած անձեռոցիկների (сапфетка) պէս մի բան: Բայց թող չը կարծէ ընթերցողը, թէ դրանք իսկապէս անձեռոցիկներ էին—այդ աւելորդութիւնը Արևելքում

չկայ. ոչ անձեռոցիկներ, ոչ դանակներ, ոչ պատառաքաղներ այստեղ չկան, որովհետեւ պատառաքաղի փոխարէն Աստուած տուել է մեզ մատներ, դանակն էլ կախած է ամեն մի կարգաւոր արեւեան մարդու գօտիից, իսկ անձեռոցիկների տեղ ծառայում են «լաւաշները»: «Լաւաշ» — դա համ անձեռոցիկ է, համ էլ հաց: Խօսքերով դժուար է հասկացնել թէ ինչ է լաւաշը: Կա կոպիտ տեղաշորի կամ աղլուխի պէս մի բան է, շինած խմորից և այնպէս բարակ է և շատ ժամանակ ահագին չափս ունի, որ աղլուխի կամ անձեռոցիկի պէս ծալվում է. նրան ուտում են հացի փոխարէն և նրանով էլ անձեռոցիկի տեղ մաքրում են շրթունքներն ու ձեռքերը:

Նոյն ժամանակ, երբ մենք ճաշում էինք, երևում է հերթապահ կօզակը և յայտնում է իր գլխաւորին, պ. Սիվօլթօփին, թէ եկել է պօլկօփնիկ Առաքելովը: Պօլկօփնիկ Նեվերօփսկու տեղ, նրա բացակայութեան պատճառով՝ կառավարելով Ումանեան զօրագունըր, պ. Առաքելովը քննում էր իրան յանձնած սահմանակից պօստերը, որոնցից մէկն էլ գտնվում էր Տաշ-Բուբունի մէջ և որի գլխաւորն էր, ինչպէս ես արդէն ասացի, [սօրունժիյ*] Սիվօլթօփը: Այս վերջինս իսկոյն գնաց յարգելի պօլկօփնիկի առաջը, որ յայտնէ նրան իր պօստի դրութեան մասին և հրաւիրէ նրան մեզ մօտ ճաշելու: Ետևով եկաւ և պ. Առաքելովը: Նա համարեա մի հարիւր տարեկան ծերունի էր, բայց մինչև այժմ ամենաեռանդուն կերպով կատարում էր ծառայութեան պարտականութիւնները: Նա մի վերին աստիճանի բարի, համակրելի մարդ էր: Ես առաջ իմանում էի, որ բոլորը նրան այստեղ սիրում են և յարգում են. երբ ինքս ծանօթացայ նրա հետ, այն ժամանակ տեսայ, որ այդ յարգելի ծերունին ճշմարիտ որ արժանի է ամեն տեսակ յարգանքի: Զը յուսալով երես առ երես տեսնվիլ պ. Նեվերօփսկու հետ, ես խնդրեցի պ. Առաքելովին տալ նրան այն նամակը, որ բերել էի ինձ հետ Պետերբուրգից՝

*) Առաջին օգիցերական աստիճանի օգլովների մէջ: Մ. Թ.

Ն. Գ. Նովիցկուց և իր կարգադրութիւններովը օգնել ինձ իմ զիտաւորութիւնը կատարելու համար: Պ. Առաքելօփն այնքան պարտաւորացնող էր, որ առաջարկեց ինձ այն ամենը, ինչ որ կար նրա կարգադրութեան տակ, վեր առնել պօստից որքան ինձ հարկաւոր է կօզակներ և այլն:

Երբ խօսակցութիւններ էին լինում սարը բարձրանալու մասին, ես նկատեցի, որ Սիվօլթօփի զգայուն երեսով անցաւ մի անհանգստացնող միտք. երևի նրան մի բան շփոթեցնում էր, խառնում էր նրա բնական քաջասրտութիւնն ու ժրութիւնը: Վերջապէս նա չը համբերեց:

— Ի՞նչ կ'լինէր, եթէ ես խնդրէի ձեզ հետ միասին Արարատ գնալ. վե՞ր կ'առնէք ձեզ հետ, — արձաւ նա դէպի ինձ անվրձնական կերպով:

— Ինչպէս չէ, ձեզ պէս յուսալի մարդուն ամենքն էլ վեր կ'առնեն, ձեռքերով-ոտքերով:

— Հա . . . ուրեմն կ'արե՞լի՞ է:

— Իհարկէ: Զեզ հետ ես ոչինչից չեմ վախենայ:

— Ենորհակալ եմ ձեզանից, սրտանց շնորհակալ եմ: Իսկ ինչ կասէ պ. պօլկօփնիկը: Արդեօք բաց կը թողնէ՞ ինձ իմ պօստից: Ես յայտնեցի պօլկօփնիկին Սիվօլթօփի ցանկութիւնը: Բարի ծերունին մինչև անգամ ուրախացաւ. այդ դէպքով, որ հէնց մի ախորժելի բան անէ ինձ համար:

— Ես ոչ միայն թոյլ եմ տալիս — ես խնդրում եմ պարոն Սիվօլթօփին ուղեկցել ձեզ. ես ինքս այս մասին նրանից շնորհակալ կ'լինեմ:

Բայց դէպի հերոսը փայլեց ուրախութիւնից:

— Գիտէ՞ք, ինչու համար եմ ես ուզում գնալ ձեզ հետ, հարցրեց նա ինձանից:

— Պատճառն որ ձեր մէջ խօսում է ձեզ ներշնչած քաջասրտութիւնը:

— Ո՛չ, դա չէ:

— Ուրեմն նրա համար, ինչու ես եմ գնում: Ուզում եք խիստ

զգացմունքներ զգալ:

— Ա, յ՛ո, գրեթէ այդպէս . . . Ամենքն ասում են, թէ Արարատը բարձրանալ չի կարելի, թէ այդ ձիւնապատ դազաթի վրա դեռ մի մարդ էլ չի եղել . . . Կեանքի մէջ ես շատ բաներ եմ փորձել: Ես յիշում եմ, թէ ինչ եմ ես կրել, երբ դուրս էի դալն Բայազէտից: Ասում են դա անկարելի է, բոլորովին անկարելի . . . Բայց ահա ես ցանկանում եմ անել նոյն իսկ այն, ինչ որ անկարելի է: Ես ցանկանում եմ ցոյց տալ բոլորին, որ ամեն ինչը կարելի է . . .

— Ա, յ՛ո, դա ձեզ յարմար է:

— Ուրեմն ձեզ հե՛տ:

— Մեզ հետ, մեզ հետ:

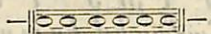
— Շնորհակալ եմ . . . Ինչ որ պատահի ինձ, ես դուրս կը գամ ա՛յ անտեղ:

Եւ նա իսկոյն, հրամայելով մի կօզակի անմիջապէս պատրաստվել նրա հետ ճանապարհի համար մի քանի օրուայ ժամանակով, իր պօստի մէջ հարկաւոր կարգադրութիւններ արեց և հազաւ իր ճանապարհի համազգեստը:

Արեգակը մայր մտնելու վրա մենք արդէն Ալի-Կիզիլումն էինք, որտեղից և պէտք է սկսվէր մեր թշուառ բարձրանալը դէպի սարը:

XI.

ՍՈՍԿԱՆԻ ԳԻԾԵՐ:

«Nunc veteres, o regina, jubes renovare dolorem!» *) կարող եմ ես բացականչել այժմ էնէ՛յի նման, որ պատրաստվում էր պատմել Գիլգոնային իր արկածների մասին—Տրօեայի աւերման և անյայտ ու արևկոծեալ ծովերի վրայով իր թափառմունք-

*) Ա, յ՛ժ, ո՞վ լեռփռահի, դու կրտսերս եմ ես նորոգել վիշապ!»:

ների մասին:

«КАВКАЗЪ» լրագրի մէջ նկարագրելով մեր արկածները՝ պ. Կօկչաեվ ասում է. «Ալի-Կիզիլում մենք իջանք այնտեղի բնակիչ մի Մարգարի տանը: Իմանալով Արարատը բարձրանալու մտադրութեան մասին՝ մեր շուրջը հաւաքվել էին պատուաւոր զիւղայիք և զարմացքով հարց ու փորձ էին անում իմ ընկերներից իրանց այդպիսի աստուածընդդէմ մտքի մասին: Ա, յ՛դ ժամանակ իմ հրատիրելուն պէս երևաց և ծերունի Սիմօնը, պ. Խօզզկօի նշանաւոր առաջնորդը: Ինչպէս նա պատմեց, նրանց ճանապարհորդութիւնը կապված էր ահագին արգելանքների և դժուարութիւնների հետ, որոնցից յետոյ նրանց հաղիւ յաջողվեցաւ հասնել սարի բարձրութեան՝ զանազան գործիքների միջոցով — «և այնու ամենայնիւ, ասում էր նա, Տէր Աստուծուն հաճոյ չեղաւ թոյլ տալ մեզ հասնել մինչև դազաթի կատարը, որ մահկանացուների համար անմատչելի է»: Տեսքով Սիմօնը շատ ծեր է: Իր խօսքերով, նա 100 տարեկան է տուանց 6-ի, այսինքն 94 տարեկան: Իր պատմութիւնների մէջ շատ յաճախ խստնվում էր և հակաճառում էր իրան, երբեմն ցոյց էր տալիս մանկական ցանկութիւն մեզ հետ այժմն էլ սարը բարձրանալու համար, բայց հէնց նոյն րոպէին նրա թուլութիւնն ու ուժաթափութիւնը իրանց յայտնում էին: Երևի դեռ երկար մենք հարկադրված կը լինէինք լսել նրա պատմութիւնները Արարատ բարձրանալու, սարի հրաբուխի, Ակուռի կործանման մասին» և այլն:

Ա, յ՛դ Սիմօնը, Սարգիսով առհմանունով, իսկապէս ներկայացնում է խորին հնութեան մի փշրանք: Նա ծնվել է 1788 թւականին. 1840 թւի սարսափելի երկրաշարժութեան ժամանակ, երբ Արարատի հիւսիսային մասը խորտակվեցաւ և ծածկեց ս. Յակոբի վանքը և Ակուռի ծաղկած զիւղը, Սիմօն Սարգիսով արդէն 52 տարեկան էր: 1845 թւականին նա առաջնորդել է ակադեմիկ Աբիելին, որ այն ժամանակ կատարում էր Արարատը բարձրանալը: 1850 թւին նա ուղեկցում էր դէպի

գաղաթը պ. Խօղկօին նրա խմբի հետ:

Ամենից շատ պահպանվել է նրա զառամեալ յիշողութեան մէջ երկրաշարժութեան սոսկալի տարին, որին նա «Ջրհեղեղ» է անուանում: Այդ աղետալի անցքը իսկապէս սոսկալի է եղել: Արաքսի ծաղկաթիթ հովիտի մի մասը՝ նա դարձրել էր, ինչպէս ասում է պ. Պօլեակօվ, «մի դաժան և քարքարոտ տեղի, թափառականների բնակութեան վայրեր», որովհետև ամեն ինչը թաղել էր այն ժայռերի և քարերի տակ, որոնք գլորվում էին Արարատի բարձրութիւններից: Ակուռի բոլոր բնակիչներից, որոնք 1000 մարդ էին հաշվում, նա կենդանի թողեց միայն 112 մարդ, և դա էլ այն պատճառով, որ նրանք առաջուց էին հեռացել իրանց զիւղից: Ազատվածների թւում էր և Միսն Սարգիսօվը:

Միսնի պատմութեան նայած, որ գրել է պ. Պօլեակօվ, երկրաշարժութեան պատկերը սոսկալի էր: Սարի գաղաթից պոկվում էին սառուցի մեծ կտորներ, ահագին քարերը գլորվում էին բարձրից սոսկալի արագութեամբ. օդի մէջ կանգնած էր ծծմբային խեղդիչ հոտ: Գլըղիւնը, որ ուղեկցում էր երկրաշարժութեան, այնքան սաստիկ է եղել, որ լվելիս է եղել մինչև անգամ խեղդիւմ: Օդի մէջ եղած օարսափելի փոշիից գիշերային խաւարը վրա էր հասել, երբ արեգակը կանգնած էր դեռ հորիզոնի վրա: Միսնը, որ այդ ժամանակը դանկում էր իր գիւղից հեռու, խոտ հնձելու տեղը, տեսնելով փոշին և լսելով սարի վրա անսովոր աղմուկ, վազել է դէպի այնտեղ, բայց նրան ճանապարհին պատահած երկու ակուռեցիք, որոնք սարից փախչելիս են եղել, ահով պատմել են նրան, թէ նրանց գիւղը այլ ևս գոյութիւն չունի, թէ նա ոչնչացրած է «Ջրհեղեղով», թաղուած է գետնի տակ բնակիչների հետ: Սարսափից և ստորերկրեայ գարկերից Միսնը վայր է ընկել և երկար մնացել է առանց շարժողութեան: Երկրաշարժը վերջանալուց յետոյ՝ փորելով իրանց աները սառուցների և քարերի տակից, ազատված ակուռեցիք գտել են միայն զիսկներ, որոնք դեռ չէին փտել:

Սարի ստորտոից սառուցի կտորները ընկել են հեռու, Արաքսի հովիտը, Միսնի տակով «քամու արագութեամբ»: Սառուցի բեկորները հասնում էին մի քանի սոժէն լայնութեան և միշտ այնպիսի քարերի հետ էին, որոնց շրջապատը հասնում էր 60 քայլի: Գիւղի կործանումն, «Ջրհեղեղ» ազատված մի ուրիշ ականատեսի տակով այնքան շուտափոյթ է անցել, որ կարծես ամպրոպի մի հարուած է եղել կամ կայծակի փայլումն:

— Էհնց ասես մի վայրկենաշափ ես աչքս դոցեցի, բայց երբ բացի, գիւղ էլ չկար:

Գէպի այդ իսկ փրուած, քարերի տակ թաղված գիւղը պիտի սկսէինք մեր բարձրանալը: Այդ միջոցին արեգակը արդէն մայր մտաւ. մինչև որ մեզ համար ձիաներ էին թամբում, իսկ միսնների վրա բեռնում էին մեր ծանրոցքը—ճանապարհի ռտելեղէնները և զիշերելու համար վրանները—սկսել էր արդէն բոլորովին մթնել:

Մենք դուրս եկանք ամբողջ կտրաւանով—մենք ամենքս տասն ու մի ձիաւոր էինք, չը հաշվելով առաջնորդը: Ճանապարհն ընկած էր դէպի սարը, աւելի և աւելի բարձրանում էր: Ախալուանի եղջիւրը, որ իջնում էր դէպի Արարատի արեւմտեան կողքը, վերջնականապէս ծածկվեցաւ հորիզոնի ետևում և մեր զիշերային ճանապարհորդութիւնը լուսաւորելու համար մնացին միայն թոյլ կերպով պսպղող աստղերը: Գիշերուայ խաւարը աւելի անթափանցելի էր դառնում:

Արաքսի գեղեցիկ հովիտը, Արագածի և նրա հարևանների սրածայր գաղաթները, երևանը իր կանանչով և քարեայ բարձրութիւններով, ինքն Արարատը—ամեն ինչը ծածկվեցաւ խաւարի մէջ: Մենք գնում էինք մի մի, միմեանց ետևից: Ես հետևում էի ուղիղ Միփօլբովի ետևից, որպէս թէ նախապալով, որ ինձ շուտով հարկաւոր կլինի նրա մեծահոգի օգնութիւնը: Եւ չէր կարելի, որ այդ օգնութիւնը հարկաւոր չը լինէր: Մեր ամբողջ խումբը բաղկացած էր շատ լաւ վարժուած ձիա-

ւորներից, որոնք մանկութիւնից սովորած են վտանգաւոր էկըս-
կուրսիաներ անել սարերի և ժայռերի վրայով:—միայն ես էի
վատ ձիաւոր: Սարերով ճանապարհորդութեան, նա էլ գիշեր-
ւայ խաւարի մէջ, միւս բոլոր անյարմարութիւնները լրացնե-
լու համար—ես ոչինչ չէի տեսնում ոչ ոսներիս տակ, ոչ ա-
ռաջիս, և ոչ էլ չորս կողմում: Գրան իհարկէ օգնում էր և իմ
անբախտ կարճատեսութիւնը և բացի գրանից, ինձ վրա կային
մթին ակնոցներ, որոնց ինձ խորհուրդ էին տուել դնել Արարա-
տը բարձրանալու ժամանակ, որ աչքերս պահպանեմ արեղակի
պայծառ ճառագայթներից (իհարկէ ցերեկով) և մտնուանդ
նրանց ձիւնի վրա ցոլացումից: Այդ նախագգուշութիւնը առ-
հասարակ անհրաժեշտ են համարում, իսկ մի քանիսն խորհուրդ
են տալիս աչքերի տակի և գլխի կաշին թխացնել: Արքան
ինձ յայտնի է, Բերենսը և Սպասակի—Ավստոսմովը քիչ է մնա-
ցել որ աչքից զրկվին Արարատի վրա:

Մի խօսքով—ես ոչինչ չէի տեսնում իմ չորս կողմում: Իմ
առջևում անորոշ գծագրութիւնների մէջ երևում էր միայն
ձիու գլուխը: Եւ այսպիսի խաւարի մէջ ես պիտի բարձրանայի
ձիով սարը: Գա մի և նոյն է, թէ գիշերը ձիով վեր ելնել Խա-
հակի եկեղեցւոյ գլուխը:

Ո՞վ էր մեզ հարկադրում սկսել սար բարձրանալը գի-
շերով: Ո՞չ ոք, միայն մեր անխելքութիւնը—ցանկութիւնը շու-
տով հասնել նրան, ինչ ամենքը անհասանելի են համարում:
Կարծես մենք չէինք կարող սպասել այդ գիշերը սարի ստորտի
մօտ, Ալի-Կիզիլում:

Ինչ և իցէ, մենք գնում էինք մի ինքնիշխան խաւարի
միջով, առանց որ և է շաւիղի նշանի, որ հէնց գոնէ շինած:
Ընէին քարերի միջով լեռնային այծերը: Միայն առաջնորդն էր
իմանում, թէ ուր է նա մեզ տանում, և նա էլ շատ անգամ
կորցնում էր սովորական շաւիղը և մենք հարկադրուած էինք
միմեանց ձայն տալ խաւարի մէջ, որ միմեանց չի կորցնենք և
չընկնենք անգունդների մէջ:

Ահա այդ իսկ դժուար ժամերում էլ յայտնվեցաւ իմ քա-

ջասիրտ, աներկիւզ բարեկամի մեծահոգի հողատարութիւնը իմ
մասին: Սխլօլօթովը մի քայլ ինձանից չէր հեռանում: Նա միշտ
ձայն էր տալիս ինձ մթութեան մէջ, որ տեսնէ գնում եմ ես
իրա ետեւից: Նա ինձ չէր հրամայել մինչև անգամ շարժել ձի-
ուն երասանակով, որ չը սխալեցնեմ նրան ճանապարհից, չը
հարկադրեմ նրան անել մի անարձակ, կարելի է վտանգաւոր
քայլ: Նա խորհուրդ էր տալիս միայն վտահանալ ձիու խելքի,
կամ բնադդումի և նրա սովորական զգուշութեան վրա:

—Իմ ետեւից, իմ ետեւից—գէպի այս կողմը, —միշտ լավում
էր խաւարի մէջ նրա ձայնը:

—Ես այսպեղ եմ.—ձեր ետեւին:
—Ձգուշութիւն, այդտեղ մեր առաջին ձոր կայ:

Բոլորովն ոչինչ չը տեսնելով և սկամայ ջանք անելով
նկատել խաւարի մէջ մի բան, ես գրանով միայն յոգնեցնում էի
ինձ: Փորձեցէք գնալ խաւարի մէջ հէնց գոնէ մի հաւասար
տեղով, երկիւզ կրելով մի բանի զիպչել կամ մի բանով ընկնել
և գուք շուտով, մի քանի թաղեում, կը զգաք յոգնածութիւն:
Բայց մենք գնում էինք ձիով խաւարի մէջ արդէն երեք-չորս
ժամ: Ի նշպէս էրնք գնում—ձիւտ մագլցում էինք այծերի
պէս:

—Աջի ասպանդակը սեղմեցէք—պահպանեցէք ոտդ, այդ տեղ
բարձր քարեր կան, լավում էր իմ մեծահոգի բարեկամի ձայնը:

Բայց ասպանդակը էլի քսվում է քարերին և ցաւեցնելու
չափ ճնշում է իմ ոտը:

—Չախի ասպանդակը սեղմեցէք—ձախ կողմին քարեր կան:
Իմ բերանը չորանում է: Շունչ քաշելը դժուարանում է:

—Իջէք ձիուց, քաշեցէք նրան զգուշութեամբ սանձից բռնած,
այնտեղ գէպի ձորը գտիվայր կայ:

Բայց ես ինչպէս քաշեմ ձին գէպի ձորը, երբ ես ոչինչ
չեմ տեսնում.—չեմ տեսնում ոչ միայն ձորը, այլ և ձին: Բայց
եւ հնազանդվում եմ: Ես իջնում եմ ձիուց և քաշում եմ նրան,
ո՛չ, ոչ թէ քաշում եմ, այլ վայր եմ ընկնում—գեռ լաւ է որ
ձորը չեմ ընկնում: քարերը, որոնց միջով ցերեկը, արեգակի լոյս-

սով ես կարող էի արձակ դնալ և քաշել ետևից ձիուն, միշտ հարկադրում են ինձ սայթաքվել և վայր ընկնել: Ես չեմ իմանում, թե ինչից կպչեմ, որովհետև ոչինչ չեմ տեսնում:

— Գէպի այդտեղ ո՛չ, գէպի ձախ — քարափից վայր կընկնեք, լավում է փրկարար ձայնը:

Եւ ես մտազլցում եմ գէպի ձախ, իսկ ինձ վրա է գալիս ձին և կարող է ինձ մի կողմը դցել: Լաւ կլինէր, եթէ ես կարողանայի տալ իմ ձին կողակին, որ նա տանէ իրանի հետ, ես էլ մի կերպ կանցնէի ձորով. բայց դա էլ չի կարելի — երկու ձի մի շարքում չեն կարող գնալ նեղ շաւիղով քարերի միջով. և ես ինքս քաշում եմ նրան իմ ետևից, քաշում եմ և վայր ընկնում, արխնաթաթախ անելով ձեռքերս, ճնկներս:

Եւ այդ տեսակ ձորեր մի քանիսը կան:

-- Ի՞նչ էք կանգնել: Ի՞նչ կայ, լավում են առջևից ձայներ:

— Ախր առաջիններն էլ կանգնած են:

— Է՛յ, ով կայ այդտեղ: Ի՞նչու էք կանգնել:

— Առաջնորդը ձանապարհը կորցրել է:

— Ա՛յ քեզ բան:

— Գէպի ձախ, գէպի ձախ, շաւիղը ձախ կողմին է:

Փչեց լեռնային ցուրտ քամին: Շնչառութիւնն աւելի հեշտանում է. եթէ դա չլինէր էլ շունչ քաշել չէր կարելի:

Էլի մի ձոր կայ . . . Եւ դրանց վերջ էլ չի լինելու: Արբկին իջեր ձիուց, կրկին զարնվեր քարերին. մի տանջանք է, մի անխելքութիւն է գիշերով Արարատ բարձրանալը: Ինձ արդէն սկսել են երազել խորխորատներ և ժայռեր — երևակայութիւնս հիւանդոտ կերպով էր գործում: Հէնց Ակուռին լինի՝ շուտ տեսնէինք: Այնտեղ կը գիշերենք կը հանգստանանք. իսկ արեգակի երևալուն պէս կը չքանան այս ուրուականները. արեգակի տակ այս խորխորատն էլ սարսափելի չէ:

Հեռուից լավում է շան հաչոց: Ի՞նչ բախտ է, դա կամ կենդանի Ակուռին է կամ քրդերի չադրները — քոչատեղին է:

— Ակուռին մօտի է, պարոններ, քաջասիրտ եղիք:

Շնահաչոցը կատաղի է: Հեռուից լավում են ձայներ, բայց խօսքեր գեռ չի կարելի որոշել:

— Գրանք ի՞նչ ձայներ են:

— Գա մեր ուղեցոյցն է մէկի հետ խօսում:

— Իմ ետևից, իմ ետևից եկէք, էլ հեռու չենք:

Մի զատ իվեր էլ կայ: Ամենքը կանգնում են:

— Մի՞թէ մենք Ակուռիում ենք:

— Ա՛յ՛ո, հասել ենք:

— Բայց ո՞ւր են բնակարանները: Ես ոչինչ չեմ տեսնում:

— Եւ չեք էլ տեսնի — միայն քարեր են:

Վերջապէս առաջներին, խաւարի մէջ, չը նայելով հասցին, ձայները աւելի որոշ են դառնում: Ես լսում եմ, որ մէկը ուսերէն ձայն է տալիս.

— Ո՞վ կայ այդտեղ:

— Գրանք հայեր են, գնում են ուխտ, պատասխանում է վերևից մի ուրիշ ձայն:

Գա կողակների պօստ էր: Մթութեան մէջ պօստի մարդիկ առաջ կարծել են թէ մենք աւաղակ քրդեր ենք, իսկ յետոյ լսելով իմ ուղեկիցների հայերէն և ուսերէն խօսակցութիւնները, կարծել են, թէ հայեր են գնում Ս. Յակոբի վանքի աւերակները ուխտի:

Լսելով պօստի կողակների ձայները, պ. Սիվօլթօօվ, ինչպէս այդտեղի սահմանապահ զօրքի վիճակի գլխաւորը, գոչեց. «պօստի գլխաւոր» — պահանջելով իր մօտ պօստի գլխաւորին:

Կողակները ձանաչեցին Սիվօլթօօվի ձայնը: Մէկը վերևից կանչեց. «այտեղ է, ձերդ աղնութիւն» — և սկսեցան հարց ու պատասխաններ, որոնք մեզ կատարելապէս յուսահատացրին: Յայտնվեցաւ, որ այտեղ մենք չենք կարող գիշերել, որովհետև քրդերը այտեղից քոչել են գէպի բարձր, Թեալս-Սեփօն քոչատեղին, որ նշանակում է որոգայթ սիրող: Եւ ճշմարիտ — դա մի սուկալի որոգայթ էր:

Մենք չենք կարող այտեղ մնալ այն պատճառով, որ այդ

անդ անկարելի էր գտնել մեր ձիանց համար ճարակ, իսկ առանց դրան խեղճ անասունները ոյժ չէին ունենայ տանել մեզ բարձր: Գրութիւնը սոսկալի էր: Պէտք էր մի կերպ վճռել:

Յանկարծ խաւարի մէջ ես լսում եմ ձիաների թրմփթրմփոց, ճիւղն և պ. Զելինսկու հիւանդոտ ձայնը:

—Օ՛հ . . . Զին սպանեց:

Ի՞մ սիրաբ արորվեցաւ: Լսում եմ խեղճ Ստեփան Պավլովիչի հեծեծանքը, բայց չեմ տեսնում, թէ ինչ կայ այնտեղ, ուր է նա:

«Գէ՛հ սկսվեց», տխրութեամբ մտածեցի ես. առաջին անբախտութիւնը սկսվեց . . . Ի՞նչպէս կլինի երկրորդը:

Զիանքը կռվել էին, և նրանցից մէկը յետի ոտքով խփել էր պ. Զելինսկուն:

—Հը, ի՞նչ է, չի՞ սպանել:

—Օ՛հ, ոտիս է խփել անիծեալը:

—Զի՞ կոտորել:

—Կարծեմ ոչ: Օ՛հ. ձեռքով շոշափում եմ, կարծեմ ամբողջ է մնացել:

Բայց պէտք էր վճռել—գնալ քոչատեղին, որոնել քրդերին:

—Զիու վրա կարճ էք պահել ձեզ, հարցնում են վերաւորվածից:

—Կը փորձեմ: Պէտք է գնալ—այստեղ խօ չեմ սատկելու:

Պոստից վեր առինք երկու ուղեցոյց ևս—մի թուրք և մի կողակ, և ճանապարհ ընկանք, բարձրանալով աւելի և աւելի դէպի վեր:

Բայց ի՞նչ սոսկալի ճանապարհ էր դա: Կը մեռնեմ—չեմ մոռանայ այդ սարսափելի դիշերը: Գրանից յետոյ Ռոստովում երբ ես ձգվում էի հիւանդոտ զառանցութեան մէջ, բորբոքման (воспаление) մէջ (ահա ինչի էր հասցրել ինձ Արարատը) և յետոյ Պետերբուրգում տենդային ջերմութեան մէջ ես միայն մի անգամ չեմ անց կացրել այդ սոսկալի դիշերը: Ես ընկնում էի խորխորատը . . . ինձ տանում էր անդունդի մէջ լեռնային

գետակը . . . ես մեռնում էի ինձ ճիշտ սառուցների տակ կամ քրդերի սև չաղրներում: քրդերը պատում էին ինձ, չէին դարձուցանում ինձանից իրանց սև, հրաչէկ աչքերը և նախատական ձեռով շարժում էին իրանց գլուխները. «եարալեան *»), եարալեան. ինչո՞ւ ես եկել դու այստեղ»:

«Кавказъ»—ի 226 № ում պ. Կոկչաեվ ահա ինչ է ասում մեր այդ անբախտ գնացքի մասին, երկրաշարժից կործանված Ակուռից մինչև Թեալա-Սեվոն քոչատեղին. «Կը նայելով յորձաձու թեան, այստեղ (Ակուռիում) յարմար բնակատեղի չը լինելու պատճառով, մենք վճռեցինք շարունակել մեր ճանապարհը մինչև քոչատեղիքը, որի պատճառով, վեր առնելով այստեղից երկու առաջնորդ ևս, մի թուրք և մի կողակ, այստեղ գտնվող սահմանապահ պոստից, շարունակեցինք մեր ճանապարհը առաջնորդների հետքերով, բաց թողնելով մեր ձիաների սանձերը, որովհետև կառավարել նրանց գիշերուայ խաւարի մէջ բոլորովին անկարելի էր: Այդ ճանապարհը երեւոյց մեզ անվերջ և սոսկալի: Ժայռերը, փոսերը և խոր ձորերը պատահում էին մեզ ամեն մի քայլում: Ես ամբողջ ժամանակ գնում էի ամենքի առաջին, օգուտ քաղելով մի կողմից իմ ձիու համարձակութիւնից, իսկ միւս կողմից՝ սովորութիւնից, որովհետև ինձ միայն մի անգամ չէ պատահել մանգալ դիշերուայ ժամանակ լեռնային շաւիղների զառիվայրերով: Իմ ուղեկից Գանիէլ Լուկիչ (ինձ, անբախտիս) համար ամենամեծ դժուարութիւնով, մենք վերջապէս հասանք Թեալա-Սեվոն քոչատեղին: Գեւ ես չէի կարողացել մտնել վրանը, երբ իմ ետեկից մտաւ այդտեղ իմ բարի ուղեկից Գանիէլ Լուկիչը, դառնալով դէպի ինձ հետևեալ խօսքերով. «Նիկոլայ Պետրովիչ, ես իմ հրաշալի ազատութեամբս պարտական եմ պ. Սիվոլոբովին»: Յայտնվեցաւ, որ մի ձորով անցնելիս ժամանակ նրա գլուխը շուռ էր տուել և նա կորցնելով իր իմացականութիւնը, անզայաբար վայր էր

*) Եարալեան—ազատու ված գէներալ Բասան է:

ընկել անդունդի այն ծայրի վրան, որտեղեց մի ամենափոքրիկ շարժումաձք կարող էր գցել նրան լեռնային վտակների խորքը»։ Այ՛ո, գժբախտաբար դա այդպէս էր եղել։ Ուժաթափ լինելով յոգնածութիւնից, փշոված և բարոյապէս շփոթված լինելով պ. Զելինսկու հետ պատահած գժբախտ անցքով, ես պորով էի պահում ինձ ձիու վրան, երբ Ակուռից մենք ընկանք իսկապէս սոսկալի ճանապարհը։ Մինչև անգամ եմ աներկիւղ փրկիչը և ձիով գնալու մէջ այնքան վարժված ձիաւորը, ինչպէս էր պ. Կոկչահով—մինչև անգամ նրանք էլ յետոյ ինձ ասում էին, թէ նրանք ակամայ փակում էին իրանց աչքերը, երբ նրանց ձիաների ամբակները սահում էին սոսկալի անդունդների այսպէս ասած կարնիզներով։ Ես թէպէտ չէի տեսնում, բայց իմ ձիու զգոյշ և ծանր քայլուածքով զգում էի, որ ես հէնց կախ ընկած եմ անդունդի վրայից, որտեղից խուլ կերպով լսում էր միայն լեռնային վտակների աղմուկը։ Բայց ես զգում էի և իմ փրկչի մօտակայութիւնն ու խնամատարութիւնը իմ մասին։ Իմ ձին իսկապէս գնում էր իր գլուխը նրա ձիու քամակին։ «Ի սէր Աստուծոյ, զգոյշ եղէք, այստեղ վտանգաւոր է . . . Թամբի վրա պինդ կացէք . . . Այգտեղ զառիվոյր է։ Այնտեղ քարեր կան . . . Զրեցէք սանձը . . . սանձը մի շարժէք . . .»

Մի ուղղաձիգ գառիվերում, խորխորատի ծայրին, հազիւ էր կարողացել պ. Միվօլբովի ձին առաջի ոտներով քարը վեր ելնել, իմն, չը տեսնելով, երևի, իր առջևը կոխելու տեղ, մի անաջող շարժումաձք գործեց դէպի խորխորատի կողմը և թափեց նրա մէջ մի քանի քարեր։ Մի վայրկեան էլ—և մենք կը թռչէինք անդունդի մէջ։ Բայց Միվօլբով չը կորցրեց իրան։

—Բարձրացրէք ձեր ձիուն ետքի ոտների վրան, դէպի ձախ։ Ես բարձրացրի։ Միվօլբովի ձին յաղթեց արգելքին—իմն էլ նրա ետեից։

—Ու՛՛՛՛՛՛՛՛, փառք Աստուծոյ, ազատված ենք... Եթէ ձեր ձին քիչ ոյժ ունենար—դուք կորած կլինէիք։

Իմ մարմնով անցնում է ցրտութիւն, թէպէտ և ես տաքութիւնից և յոգնածութիւնից չեմ կարողանում շունչ քաշել։

Օղը քիչ է։ Լեղում այնպէս շորացել է, այնպէս փայտացել է, որ ես հազիւ եմ կարողանում մի խօսք ասել—ձայնս կորցնում եմ։

—Ցած իջէ՛ք ձիուց, այդտեղ տեղի վատ է—գնացէ՛ք շօշափելով։

Ես իջնում եմ թամբից և ընկնում եմ քարերի վրան։ Կանդնում եմ, ուղում եմ մի նեցուկ գտնել—ձեռքս ձգում եմ դէպի աջ։

—Դէպի ձախ, այնտեղ խորխորատ կայ, կանդնեցէ՛ք։

Ես ձեռքիցս բաց եմ թողնում սանձը։ Միվօլբովը թողնում է իր ձին և շտապում է ինձ մօտ։

—Գրկեցէ՛ք ինձ—պինդ բռնեցէ՛ք ինձանից, ասում է նա, և ես լսում եմ, որ նրա ձայնն էլ զողում է, կտոր կտոր է լինում իհարկէ իմ պատճառով, տեսնում է, որ մարդ է փչանում։

Ես գրկում եմ նրան և նա բռնելով ինձ տանում է ինչպէս մի երկխայի։ Իսկ այդ անիծեալ քարերը! Հէնց գոնէ ես տեսնէի նրանց—բայց չեմ տեսնում և ընկնում եմ նրանց վրան։

Վերջին ոյժերս վերջապէս թողնում են ինձ։ Ես կորցնում եմ զգայութիւնս։ Ասում են, թէ ես վայր ընկայ անզգայ, թէ ինձ հետ ուշաթափութիւն է պատահել և ամենաբարի Միվօլբովը թափել է իմ գլխին լեռնային վտակի ջուրը, որ այնտեղ էր ճշում, ուր ես վայր էի ընկել։ Գրան ես ինքս չեմ յիշում։ Միայն միտս է գալիս գետակի աղմուկը։ Զերմութիւնը ինձ կիզում էր։ «Հէնց գոնէ մի կրում ջուր տուէք» . . . Նոյն մեծահոգի Միվօլբովը օդնութեամբ ես սողացի գետակի մօտ և մի բուռը ջուր վեր առի։ Ի՛նչ բախտաւորութիւն է. ջուրը սառուցի պէս ցուրտ է։ Այդ ջրի մի կլտումից ես զգացի, որ դա ջուր չէ, այլ ջրի մէջ տրորված լեռնային աւազ։ Գետակն այնքան սրնթաց էր, որ աւազ էր շինում այն քարերը, որոնց վրայով նա վազում էր։

Բախտաւորապէս քոչատեղին չեռու չէր։ Յենով Միվօլբովը և կողակի վրա ես կրկին նստեցի ձիու վրա, որ այլ ևս չիջնեմ նրանից մինչև նոյն իսկ թեպէտ-Միվօլբովը։

Գիշերուայ ժամի մէկի կէսին մենք լսեցինք շների հաչոց: Գրանք քրդերի պահապան շներն էին, որոնք այնքան չար են, որ եթէ քրդերը օգնութեան չի հասնէին, նրանք մեզ ձիաներից ցած կը քարշէին:

Շփոթվելով հիւրերի անակնկալ գայլուստով, որոնց մէջ էր նոյն իսկ «նաչալնիկը», թափառականները տուին մեզ մի լաւ վրան, և մենք տեղաւորվեցինք նրա մէջ գիշերելու համար:

Լեռնային ցուրար թափանցում էր մինչև ուկորները, յայտնելով դրանով, թէ մենք գտնվում ենք արդէն բաւական մեծ բարձրութեան վրա: Շուտափոյթ կերպով պատրաստված թէյը թէպէտ և տաքացրուց մեզ և պնտացրեց մեր ուժերը, այնուամենայնիւ իմ քունս, այդ սոսկալի գիշերուայ խորին յուզմունքների պատճառով, ոչ թէ քուն էր, այլ մի տենդային գառանցումն. ինձ երևում էին խորխորասները և իմ ականջներում չէր լռում լեռնային վաակների աղմուկը. երևում էր, որ ես այլ ևս չեմ կարող ցած իջնել այդ սարսափելի սարից:

XII

ՍԱՐԻ ՎՐԱ ԲԱՐՁՐԱՆԱԼՈՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ՕՐԸ:

Որքան էլ խորտակված էին իմ ոյժերը սոսկալի գիշերի պատահմունքներով, այնուամենայնիւ Սքոտտոսի Գ-ի առաւօտը ես զուարթագին էի և միամիտ: Արեգակի լոյսով, որքան ահարկու էր սարսափելի սարի տեսքը, որքան սարսափելի էին նրա խորխորասները և ժայռերը ձիւնային պատաններով, որոնք փայլում էին ահագին ադամանդի պէս, որքան անհասանելի կերպով կախուած էր աչքերի առջև հսկայի ստուշապատ գագաթը—այնուամենայնիւ ես զգում էի, որ կարող կլինեմ մրցել արգելանքների հետ, որքան էլ նրանք հզօր և սարսափելի լինէին, եթէ միայն նրանց տեսնեմ ցերեկուայ լոյսով: Գա գիշերուայ պէս չէր:

Պատկերը, որ ներկայացաւ իմ աչքերիս, երբ առաւօտը ես զուրս ելայ վրանից, ապշեցնող վսեմ էր: Հէնց միայն նրա խաթեր կարելի էր հաշտվել սոսկալի գիշերի ամեն արհաւիրքների հետ:

Շասերին զարմացնում էր իմ վճնականութիւնը—Արարատ բարձրանալը: Մի քանիսները չէին կարողանում հասկանալ այն հրապուրանքը, որ հարկադրում էր ինձ վստահանալ այդ վտանգաւոր փորձի մասին: Ո՞նչ ցանկութիւն է—ասում են—մադըլցցել այն բարձրութիւնը, որի վրա կարելի էր կտարել շէլերը:

Այ՛ո, դա մի անհասկանալի ցանկութիւն է:

Բայց ով որ եղել է բարձր սարերի վրա, ով բարձրացել է հէնց գոնէ Զագիրդաղի, Բէշտաուի, Մաշուկի կամ Մօնբլանի գլուխը—նա կը հասկանայ ինձ: Զգալ ամեն մի նոր ջանքի ժամանակ, որ դու բարձրանում ես աւելի և աւելի վերև, յայթիկ այն արգելանքներին և վտանգներին, որոնց տեսնելով երբեմն շունչը կտրվում է, յետնայել յետոյ անց կացած տարածութեան վրա, տեսնել, թէ ինչպէս հեռու լայնանում է հորիզոնը և հողով ախրապետել այն ամենի վրան, ինչ խոր և հեռու ընկած է քո առաջիկ, — դա մարդկային հոգու ամենամեծ, հզօր զմայլմունքներից մէկն է: Այդ իսկ հզօր և մաքուր զմայլմունքն էի ես որոնում, ննթարկելով ի՛նչ կեանքը վտանգի: Այս մեծ զգացմունքների համար ես գնացի Եղիպտոս, դէպի բուրգերը, Երուսաղէմ, դէպի Մեռեալ ծովը: Այդ հզօր զգացմունքներն էի ես որոնում և Արարատի վրա, ինչպէս մի քանիսները որոնում են նրանց Մօնտէ-Ապոլոմ, առլետկա խաղի մէջ, և քիչ չեն փչանում, ինչպէս հաղիւ չը փչացի ես:

Թիֆլիսում եղած ժամանակ ես այցելութեան գնացի, ինչպէս կարծեմ յիշել եմ առաջ, Կովկասեան երկրի յայտնի գիտուն և անխնջ գործիչ Ի. Ի. Ստերնիցկու մօտ, որ իմ ճանապարհորդութեան մասին տուած շատ օգտակար խորհուրդների հետ, տուել էր ինձ Արարատը բարձրանալիս ժամանակ առաջնորդելու համար այդ սարի գեղեցիկ տեղադրական քար-

տեղը (մի բթաչափում մի վերստ) և մի ուրիշը փոքրապիւր (բթաչափում 5 վերստ - Երևանեան նահանգի, Թիւրքիայի և Պարսկաստանի Մակուայ խանութեան մասերը, Արարատի հետ), նոյնպէս և Մեծ Արարատի վիճակագրած տեսքը, որ գծել էր 1850 թւականին Բայկով նկարիչը և որի վրա ցոյց էր տուած պ. Խոյզկօի նոյն թւի յուլիսի 31-ի և օգոստոսի 1—12 դրած օդերևոյթական բանակի տեղերը:

Օրոստոսի 9-ի առաւօտեան, նստած Թալա-Սեվօն քոչատեղւոյ առաջին՝ աչապին սև քարերի վրա, մենք զբաղվեցանք այդ քարտէշները լաւ զննելով, որպէս զե լաւ յոյտնենք սարի այն տեղը, որին մենք հասել էինք սոսկալի գիշերը և այն ապագայ ճանապարհը, որով մենք պիտի վերև բարձրանայինք: Առաւօտը գեղեցիկ էր: Արարատի տեսքը, որ համարեա ուղղաձիգ կերպով բարձրանում էր դէպի երկինք ուղիղ մեր աչքերի առաջին, ներկայացնում էր մի աւելի վսեմ և աւելի ահարկու պատկեր, քան որքան ես կարող էի սպասել այն, ինչ որ ես տեսի, չէր գծագրվում մինչև անգամ իմ երևակայութեան մէջ:

Նոյն ժայռկնում, երբ մենք դիտում էինք քարտէշներն ու սարը և Աստուածաշնչի հսկայի ստորոտից ցած ամբողջ տեսանելի և աչքին հաղիւ մատչելի տարածութիւնը, յանկարծ մի անսովոր բան տեղի ունեցաւ սարի բարձրութեան վրա. համարեա նրա գագաթից մօտ, լավեցաւ մի սարսափելի թնդիւն և մենք տեսանք, ինչպէս մի սպիտակ բանի—իհարկէ ձիւնի, սառուցի և ժայռերի բեկորների մասսան սրնթաց կերպով ցած թափվեցաւ բարձրութիւնից և նոյն վայրկնում այդ սարից պոկված մասսայից ջնկվեցաւ մի սպիտակ պտտիկ ամոլոր և յետոյ ցրվեցաւ երկնային կապուտակութեան մէջ: Դա ձիւնակոյտի թափվելն էր, իսկ սպիտակ թուղպը այն թղպերից մէկն էր, որոնց մենք տեսել էինք սարի զլիւն զրանից առաջ, Իգլիլից Ալի-Ալիլի գնալիս ժամանակ:

Ի՞նչ կլինի, եթէ մենք էլ ընկնենք այդ կոյտի տակ, ահամայ մտածում էի ես: Եւ հէնց մենակ ես չէի մտածում այդ:

«Այդ պատկերի զննումն—ասում է պ. Կօկչակի իր յօդուածի մէջ, չէր կարող չը գրգռել մեր մէջ մի տեսակ սարսափ»:

Զննելով յետոյ դիտակով սարի այդ տեղը, ուսկից պոկվել էին սառույցների և քարերի մասսաները, մենք չը կարողացինք չը նկատել, որ կոյտը ահագին էր: Եթէ մենք վերևում զայն վէինք, քոչատեղւոյ աջ կողմին, նա կարող էր հասնել մինչև մեզ մօտ և թաղել մեզ այնտեղ քարտէշների և զիտակի հետ, ինչպէս մի ժամանակ թաղվել էին Ակոււին և նրա բնակիչները: «Չը գիտէ մահկանացուն, թէ որ տեղ է նրա գերեզմանը»...

Թեալա-Սեվօնից դուրս գնալով, մենք ուղեցինք մեր ճանապարհը մի քիչ դէպի ձախ, Արարատի խորխորաններով քանդված և սև ժայռերով ցանած հիւսիս-արևելեան կողքով, այն մտքով, որ անցնելով նրա անմատչելի գաւիվայրերի մօտից՝ հասնենք պարսկական սահմանին, մինչև Մեծ Արարատի փոքրին հետ խառնված տեղը, ուր ճանապարհը աւելի հարթածէ է, իսկ առասպ կողմից վերև բարձրանալը բոլորովին անկարելի էր. դա մի և նոյնը կլինէր, ինչպէս Պետրոպոլիսի բերդի սուր ծայրը բարձրանալը: Գնալով այդ ճանապարհով, մենք պարտաւոր էինք անց կենալ մեզանից ձախ կողմում ընկած ս. Յակոբի վանքի երկրաշարժութեան ժամանակ քարերի տակ թաղուած աւերակների և նոյն անունով աղբիւրի մօտից: Մենք վճռեցինք բարձրանալ մինչև այդ տեղը:

Ս. Յակոբ, Նիլիվիայի եպիսկոպոս և հայկական զրոյ—Գրիգոր Լուսաւորչի բարեկամ—հին աւանդութեան խօսքերով, բարձրացել է Արարատը՝ Նոյի տապանի մնացորդները տեսնելու համար: Իսկ վանքը, Մուրավիեվի ասելուն նայած հիմնել է ՎՊ զարում Անաստաս կաթողիկոսը:

«Ս. Յակոբի վանքը—ասում է պ. Պոլեակով իր «Օրագրի» մէջ,—դա մի սահման է, որի ետևում բարձրութեան վրա ընկած է այն երևոյթների մասսայի գուշակութիւնը, որոնք կատարվել են մի ժամանակ և այժմ կատարվում են ներքևում, Արաքսի հովտի մօտ: Արալիից դէպի բարձր տանող ճանա-

պարհը, կարելի է, ճշմարիտ դժուար է, բայց միայն այն պատճառով, որ հարկաւոր է բարձրանալ այնպիսի բարձրութիւնների վրա, որոնք շատ ուղղաձիգ կերպով են դէպի ցած գնում: Բայց և այնպէս ամեն մի դէպի առաջ գործած շարժողութեան հետ, ամեն մի առաջ տանող քայլի դժուարութեան հետ, աչքի համար բացվում է աւելի և աւելի լայն պօնորամա, զննողութեան համար երևան են դալիս մէկը միւսից հետաքրքիր փաստեր: Վերջապէս այստեղ գործը վերաբերվում է Արարատին, որ հեռուից թւում է այնքան անհասանելի, անմատչելի զննողութեան համար և երևակայութիւնը ճշող հըսկայի պէս: Բայց նրա բարձրութիւնների վրա արած ամեն մի քայլը բաց է անում մի ամբողջ շարք էլ աւելի շտապող և վրասիւմ երևոյթների, որոնք անկիրթ մարդու մէջ նախապաշարված երկիւղ են յարուցանում և որոնք աւելի բարձր են ստանում զննողին:

Ես նոյնն էի զգում, երբ իմ խելքը ձիւ ամեն մի քայլի հետ աւելի և աւելի վերեւ էի բարձրանում: Թւում էր, թէ այդ խորխորասների և ժայռերի սե բաշերի և սուր ծայրերի վրան բուրում էր մի գաղտնի, ոչ երկրային բան: Ես գնում էի ուրախ, զուարթ կերպով, մի քայլ չը հեռանալով Սիօլքբովից: Այժմ այլ ևս մնայլ զիշեր չէր իր աներևոյթ արհաւիրքներով, այլ հրաշալի հարաւային ցերէկ էր, որի ջերմութիւնը մեղմացնում էր այն բարձրութիւնը, որին մենք հասել էինք և որն անգոր է շննում արևին յախտնական ձիւները հալեցնելու: Բայց յախտնական ձիւնը դեռ բաւական հեռի էր: Այստեղ դեռ պատահում էին խոտեր և մացառներ. մի քարափի վրա ես պոկեցի մի սփառնած, հիւանդոտի պէս դաշտային սիսեռի ծաղիկը. կարծես նա զգում էր, որ շատ բարձր է գնացել, շատ է հեռացել իր մայրենի դաշտերից. ինչպէս այդ զգում էի և ես, երբ ինձ վրա տիրում էր մտածողութիւնը հեռու հիւսիսի և նրա հարթ դաշտերի մասին:

Ճամի 1-ին մենք ս. Յակոբի աղբիւրի մօտն էինք: Դա մի ողորմելի աղբիւր է, որ ապացուցանում է, թէ ձիւնապատ Արա-

այլ երկայնաձև են, դէպի մի կողմը զտիվայր, իսկ երկու կից կողմերում ունեն բոլորակ ձև. չորրորդ կողմը բաց է: Վասնի ներսի կողմը բաժանված է երեք և մինչև անգամ չորս մասերի: Այդ մասերը միմեանցից բաժանող անկիւնի տեղ ծառայում են ոչ բարձր գործած շիրմաներ, որոնց տեղ երբեմն պատահում են քրդական գորգեր, որոնք այնպէս են յարմարեցրած, որ նրանց կարելի է մի տեղից միւս տեղ քարշել: Պըլխաւոր նեցուկը, որ պահում է վրանի բրթեայ կտուրը և նրա կապոցները, է մի փայտեայ սիւն, որի վրա կախ է տուած քրդերի ամբողջ զէնքերը—նրանց ընտանեկան թանկագին բաները: Յետին կամ ներքին բաժինը նշանակվում է կանանց և երեխաների համար, նոյնպէս և տնային մանր զարդերի համար: Առաջին բաժինը բոլորովին բաց է, և նրա մէջ քորդը ընդունում և հիւրասիրում է իր հարևան թափառականներին և իրա մօտ եկած հիւրին: Սջախը ծխարտում է ձախ կողմի բաց բաժնում, որ տանում է դէպի կանանց բաժինը, որտեղից նայում են մեզ վրա վայրենուհիներն ու վայրենիները իրանց զարմացած և զարմանալի գեղեցիկ աչքերով: Այսպիսի գեղեցիկ կանանց ես, կարծեմ, ոչ մի տեղ չեմ տեսել: Բոլորովին անհասկանալի է բնութեան այն գազանի ոյժը, որ արտադրում է այս տեսակ կախարդիչ գեղեցկութիւն այս տեսակ շրջանում: Կարելի է բնութեան այդ ստեղծագործութեան գաղտնիքը ծածկված է այդ պարզ, մաքուր լեռնային օդի մէջ, երկնքի կապուտակութեան մէջ, այդ յախտնական ձիւների մէջ, որոնք մինչև անգամ հովիտների սպանիչ ջերմութեան ժամանակ թարմացնում են և մաքրում են այն մթնոլորտը, որի մէջ ստեղծվում է և հասունանում է այդ գեղեցկութիւնը:

Իմ երևակայած՝ Քամի հիւրասէր սերունդները տարին մեզ իրանց վրանների լաւերից մէկը, առաջին շատ լայնարձակ բաժինը: Գեանի վրա փռած էր գորգ, իսկ գորդի վրա դրած էին չորս երկարաձև բարձեր, ամեն մէկին մի մի բարձ, որոնց վրա մենք նստեցինք, քաղաքավարութեամբ հանկույժ մեր կո-

չիկնե՞ր և ծայերով օսներնե՞րս տակերնիս:

Նշյն ժամին մեր վրանի մօտ եկան քոչատեղոյ բոլոր ներկայացուցիչները, և պ. պ. Կոկչակվի ու Զելինսկու և Եկածնելի մէջ ծագեց տաք խօսակցութիւն մեր ճանապարհորդութեան նպատակի մասին, սահմանի միւս կողմից պարսկական բրդերի յարձակման մասին, որոնց հետ մեր հիւրասէր տանտէրերը իհարկէ զազանի կերպով կարծեօք գտնվում էին մեծ բարեկամական յարաբերութիւնների մէջ: Բայց շերմանելի ետևում միայն մի զոյգ աչքեր չէին այրվում. — դա գեղեցիկ սեռն էր հետաքրքրվում նոր եկեղծներով. փոքրիկ, սիրունատես վայրենիները իրանց մայրերից, հորաքրոջներից, տատերից և հասակաւոր քրոջներից աւելի համարձակ էին և մօտեցնում էին մեզ բաւական մօտիկ, բայց ամեն անգամ մեծ մարդիկը դուրս էին անում նրանց շան բակոտների պէս: Մի որ և է տասը կողեկանոցի փայլով հրապուրվելով, փոքրիկ վայրենիները բոլորովին մօտիկ էին գալիս, և ստանալով դրամը, արագութեամբ վազում էին դէպի իրանց մայրերը. իսկ այս վերջինները պատվում էին մեզ իրանց շքնաղ աչքերի աւելի քաղցր կայծակով: Ահագին մետաղական ափսէն խորոված ոչխարի մօի և հացի անձեռոցիկների հետ երևան էր գալիս, գետնի վրան էր դրվում մի տեսակ լամպա և մենք ճաշում էինք, խմելով ոչխարի մօի վրա սառը «այրան» կամ «պրինան», որ ոչխարի մածուն է, ջրով շաղախած:

Այստեղ առաջարկեցին մեզ իրանց ծառայութիւնները երկու առաջնորդներ ևս. քրդեր Մահմուդ Ամօ օղլի և Բարա Մահմէդ օղլի, որոնք ցանկացան մեզ հետ սարը ելնել, և նրանցից առաջինը հաղորդեց մեզ, որ նա վաղ ժամանակներում առաջնորդել է գէպի զագաթը մի «ինգլեզի»:

Մեր կողակները սարքեցին մեր զիշերելու համար մի առանձին վրան, որ բերել էին Նզդիրից և մենք երեքեանս—

Կոկչակով, Զելինսկի և ես — փաթաթվելով վերարկուների և վերմակների մէջ, շատ լաւ անց կացրինք նրա մէջ զիշերը, թէպէտ և սուր քամին խնայնել էր տալիս որ մենք գտնվում ենք արդէն ճանապարհին դէպի յախտնական ձիւնների գէժը:

Պ. Սիօլօբօվ ցանկացաւ մնալ զիշերը քրդական վրանում:

XIII

ԵՐՐՈՐԴ ՕՐԸ: ՔՐԴԵՐԻ ՎՐԱՆՈՒՍ:

Ղետեւալ, ինձ համար սարսափելի օրուայ առաւօտը նոյնպէս գեղեցիկ էր, ինչպէս և նախնիթացը:

Դա Օգոստոսի 10-ն էր, մեր թշուառ բարձրանալու երրորդ օրը:

Արովհետև այդտեղից յետոյ վերջանում էր բուսականութեան զիժը, իսկ բարձրանալ մեզ հարկաւոր էր ձիւնների վրա, այդ մասին նրանց կերակրելու համար քրդերը աւելացրին մեր ձիւնոր խումբը երկու լեռնային եզներով ևս, որոնք բեռնաւորված էին չոր խոտով:

Հագիւ էր արեգակը մի քիչ տաքացրել առաւօտեան ցուրտ օդը, երբ մենք նորից ճանապարհ ընկանք: Այդ ճանապարհը շարունակում էր պտոյտ դալ Արարատի արևելիան և հարաւ — արևելեան կողքերով դէպի Սարգար-Բուլաղը և Փոքր Արարատը. իսկ այդտեղից, պարսկական կողմից, և պէտք էր սկսվէր վերջնական բարձրանալը դէպի կախարդուած սարի գլուխը:

Այդ գնացքն էլ այն դժբախտութիւնների սկիզբն էր, որոնք ինձ քիչ էր մնացել գերեզման տանէին:

Առաւօտեանից ես արդէն զգում էի, որ ոյժերս թոյնում

են ինձ: Մտաւոր դա այն փորձանքների հետեւանքն էր, որոնք պատաստեցին ինձ հետ այն սուկալի գիշերը, երբ ես քիչ էր մնացել փչանայի խորխորատի մէջ. այդ գիշերը խորտակել էր իմ ոյժերը, որոնք արդէն մի քիչ կորուսված էին Պետերբուրգից մինչև թիֆլիս երկար և յոգնեցուցիչ ճանապարհորդութեան ժամանակ և մանաւանդ այդ տեղից մինչև Երևան՝ հոգեսպան փոստային սայլակի մէջ և Կարսեացի անապատի ու Արտքսի հովիտի սպանիչ արևի տակ գնալիս ժամանակ: Իսկ գլխաւորապէս դա նրանից էր, որ ես արդէն կրում էի իմ կրծքի մէջ այն վտանգաւոր հիւանդութեան սկիզբը, որ այնպիսի հեշտութեամբ պարգևում է արևելքը ամեն մի թարմ մարդուն. ես արդէն զգում էի նշանները Կովկասեան կամ ափական ջերմոտենդի, որ ամենասաստիկներից և ամենալտանգաւորներից մէկն է. սա փոխվում է յետոյ ուրիշ հիւանդութեան, որ աւելի սուր և տանջող է լինում, որ և քիչ էր մնացել ինձ գերեզման տանէր և որի շնորհիւ ես այժմն հարկադրված եմ տիրել օտար երկնքի տակ, հեռու Ռուսաստանից:

Մինչև Սարգար-Բուլայ գնալը ես արդէն հիւանդ էի, զօրով նստելով թամբի վրա: Ինձ լափում էր ներքին կրակը: Չը նայելով այն բարձրութեան, որին մենք հասել էինք և ուր արևի ջերմութիւնը, օդի բաւական նօսը լինելու պատճառով չէր կարող զգալի լինել, ես կրում էի այդ ջերմութիւնը իմ մէջ. ծարաւն ինձ այրում էր. ինձ այնպէս թւում, թէ իմ մէջ, արիւնի փոխարէն, եփվում է տաք սնդիկ (РТУТЬ), թէ իմ հրաշէկ ձեռքերից այրվում է իմ ձիւլ բաշը, որից ես երբեմն բռնում էի, որպէս զի պահեմ ինձ թամբի վրան, ուղղաձիգ փոսնգաւոր զառկայրերով բարձրանալիս ժամանակը: Մի ժամանակ ես լսել էի, որ գլխուրները զօրքերի ուղեգնացութեան ժամանակ, երբ նրանց տանջում է անտանելի ծարաւը, ջուր չեղած տեղերում, զնում են բերաններում հրացանի գնտակ և դրանով հար-

րատը, որ կարող էր իր ահագին սառուցներից դուրս թողել ամբողջ գետեր, շատ ժրատ է այդ տեղում, և առհասարակ ամեն կողմերում. ջրի ամբողջ մասան, որ գոյանում է ձիւնային գծի վրա մշտապէս հալվող սառուցներից, կլանում է ինքն Արարատը: Մինչև անգամ այն արագավազ գետակները, որոնց աղմուկը վախեցնում էր մեր երևակայութիւնը գիշերային ճանապարհորդութեան ժամանակ, մինչև անգամ այն ամբողջ գետերը, որոնք վայր էին թափվում ժայռերից և գոռում էին խոր ձորերում—այս ամենը անհետանում է լեռնային ելևէջներում և անդունդներում, չը հասնելով հսկայի ստորոտին: Հազիւ չէ դա աշխարհի մէջ միակ սարը, որ ինքն է կլանում ջրի այն բոլոր քանակութիւնը, որ դուրս են բերում նրա ամբողջ ձիւնային մասի սառուցները: Հէնց դրանից է այդքան ողորմելի և այն աղքատիկ աղբիւրը, որ անուանվում է ս. Յակոբի աղբիւր: Գա երկու փոքրիկ, քարերի մէջ փորած ջրաւազան է, մեծութեամբ մի քառակուսի արշինից քիչ, որոնց մէջ կաթ կաթ ծորում է ժայռից պարզ, ցուրտ ջուրը, որ ունի բարեխառնութիւն Ռէօմիւրի 5⁰ -ից մօտ: Դէպի այդ ջրաւազանները տանում է մի քառակուսի, քարաշէն պատնէշ, որի մէջ թափված են զանազան գունաւոր շորի կտորներ, պտտիկ մոմեղէն ձրագների կիսեր, կոպիտ փայտեայ խաղալու տիկիներ և փոքրիկ ձողեր, մի արշին մեծութեամբ, փաթաթված փալաններով՝ չարմայի նման, այլ և ամենափոքրիկ, նոյնպէս կոպիտ կերպով տաշած մանկական օրօրոցներ, որոնց վրա ընկած են նոյն տեսակ ամենափոքրիկ երեսայական տիկիներ: Քրդուհիների և հայուհիների այդ անսպաշտ նուէրների նշաններից ամենաշատը երևում է մի քիչ բարձր, ուր գտնվում է, ինչպէս ենթադրում են, մարդարէի (ս. Յակոբի) գերեզմանը. միանգամից կարելի է կարծել, թէ դրանք անպէտք փալաններ և մանկական կոպիտ խաղալիքներ են: Բայց ընդհակառակն. «ամեն մի փալաս—ասում է պ. Պոլեակով,— ծառայում է ինչպէս հանգանակ (СНМВОЛЪ) այն ցանկութիւնների, որոնց կատարելը քրդուհին կամ հայուհին սպա-

սում էր մարգարէից»։ Երեւանների ձեւերը այն ամուլ վայրենի կանանց ջերմեռանդ նուէրն է, որոնք խնդրում էին մարգարէի միջնորդութիւնը Ալլահի առաջ նրանց իսկական որդիներ պարգևելու համար տիկիներն փոխարէն։ Իսկ քրդերն ու թուրքերը շինում են այնտեղ երեխայական խաղալիքներ — բակեր, ոչխարների, անասունների և ուղտերի համար — ում ինչ հարկաւոր է. այսպիսի խաղալիքների փոխարէն մարգարէն պիտի խնդրէ Ալլահից ոչխարների, այծերի և ուղտերի ամբողջ յօտեր։

Այդ աղբրի ջուրը, որից մի ժամանակ խմել է ս. Յակոբ, սուրբ, հրաշագործ է համարվում և ոչ միայն քրդերն ու թուրքերն են հաւատում նրա հրաշագործ զօրութեանը, բայց և հայերը, և սրանք կարելի է քրդերից էլ շատ լինեն հաւատալիս։ Այս ջրի համար գալիս են հեռուից ուխտաւորներ, ինչպէս գնում են Յորդանանի ջրի համար։ Իսկ երբ դաշտերում երևում է մորեխ, այն ժամանակ այդ ջուրը փրկում է և մորեխից. բաւական է միայն բերել այդ սրբութեան մի քանի կաթիլները այն արտերը, որոնց լափում է թռչող թռնամին և ահա յայանի չէ որտեղից թռչում գալիս են սարեակիների անհամար երամներ և իրանց կողմից լափում են մորեխը։ Այդ սարեակիներին, որոնք գալիս են որպէս թէ հրաշագործ ջրի զօրութեամբ Արարատից, ինչպէս եւ ինքս համոզվեցայ, հաւատում են ոչ միայն քրդերն ու հայերը, այլ մինչև անգամ հայ երեւելի վարչական անձինք։

Այդ ջրից հարկաւոր եղաւ խմել և ինձ, բայց միայն նա չազատեց ինձ այն ամենից, ինչ սպասում էր առջևում։

Ս. Յակոբի աղբիւրից մենք շարունակեցինք անցնել Արարատի հիւսիս-արևմտեան կողքերով դէպի Փոքր Արարատը։ Ժամը հինգին, կէսօրից յետոյ, մենք կանգնեցինք հանդստանալու համար այն իսկ տեղում, ուր միաւորվում են Արարատի վրա երեք սահմաններ. ուսական, պարսկական և թիւրքական։ Գա քրդական քոչատեղի Գիւմիկն է. նա բաղկացած է քուրդ ջալալիցիների տասը «ծխից» կամ «չաղրներից». քրդերը հեռուում են սուսնու աղանդին. այդ զիւղը ծառայում է ինչպէս մի

պատասպարան պարսկական աւագակ քրդերի խմբերի մեր կողմն անցնելու դէմ։

Մեր յանկարծակի երևալը ջալալիցիների մէջ սարսափելի խառնակութիւն գոյեց։ Հեռուից լափում էին վայրենի և կարծես սպառնացող ձայներ։ Քրդերն ու քրդուհիները դուրս էին վազում վրաններից և յուսահատութեամբ շարժւով իրանց ձեռքերը, անհասկանալի բաներ էին աղաղակում։ Նրանց ետեւից շները վեր կացրին սարսափելի ոտնոց։ Սպասելով մինչև մեր առաջնորդները կը խօսեն վայրենիների հետ, մենք պարտաւոր էինք կանգնել։ Այստեղ ամեն ինչը շուրջում էր ինձ խորին զարմացքով. ինչպէս էին կարողանում մարդիկ ապրել այսպիսի առանձնութեան մէջ, ամբողջ աշխարհից դուրս, այն՝ արիւնը սառնցող բարձրութեան վրա, այնպիսի անբարեհաճ պայմանների մէջ։

Վերջապէս խօսակցութիւնները վերջացան և մենք հանդիտով մտանք քոչատեղոյ մէջ տեղը կատաղի շահաչոցի մէջ։ Մեզ շրջապատած վայրենիները տկամայ հիացնում էին ամեն մէկին իրանց պատերազմական տեսքով և մի և նոյն ժամանակ իրանց մի տեսակ մանկական անկեղծութեամբ։

— Այ, սրանց հետ հանաք անել չի կարելի, բացաարեց ինձ Արիօրով, ցոյց ատով վայրենիների վրա։

— Ինչո՞ւ։

— Քաջ, կատաղի ժողովուրդ է։ Մեզ միայն մի անգամ չէ հարկաւորվել պատահել նրանց հետ. ոչ մի ժամանակ չեն շարժվում։

— Որտեղ էք դուք պատահել նրանց հետ։

— Վերջին պատերազմի ժամանակ։ Ախում էր այնպիսի դէպք, երբ հէնց որ մենք երևում էինք բաց տեղում, թիրաքերը իսկոյն ցրվում էին։ Իսկ այս գեւերը, լինում էր ժամանակ, չէին թող տալիս խելքներս մի տեղ հաւաքելու. մերոնք սրանց առաջին չեն զիմանում։

Աւելի մեծ պարանոցքով եւ շուարած էի, տեսնելով այն

ամենը, ինչ կար իմ առաջիս, երբ ես մօտիկուց նայում էի այդ վայրենիների կեանքի պարագաների վրա. ինձ թուում էր, թէ ես տեսնում եմ իմ առաջիս երկրագնաի ցըրհեղեղեան բնակիչներին, հարազատ սերունդներին այն համարեա առասպելական մարդկանց, որոնք ազատվել են տապանում համաշխարհական ջրհեղեղից: Համարեա նոյն տպաւորութիւնն են գործել նրանք 1835 թւին և ինձանից առաջ Արարատը բարձրացած Ապասսկի—Ավտօնօմօվի վրա: Տեսնելով նրանց վրանները, որոնք կատարեալ սև էին, գործած սև բրթից բարակ սպիտակ գօլերով և որոնք ձևով բոլորովին նման չէին միւս թափառականների վրաններին, — Ապասսկի Ավտօնօմօվ իսկոյն մտաբերել է նոյն տեսակ սև վրաններ, որոնց մասին յիշում է Սողոմոնը «Երգոց երգի» մէջ: Այդտեղ նրա սիրուհին խօսելով իր հարաւային, պաշտօնական գեղեցկութեան մասին, ասում է այսպէս. «ես սև եմ, ինչպէս Աթարի վրանները»: Ինձ այնպէս էր թուում, թէ այդպէս է ասում և քրդուհին. «ես սև եմ, ինչպէս Գիւմիկի վրանները» — այսինքն նոյն իւր այն քոչասեղույ վրանները, որոնց մէջ մենք այժմ իջել էինք հանգրստանալու համար: Պարզ է, որ այդ վրանները, գոնէ նրանց գոյնը, հազարաւոր տարիներ են անցկացրել: Այդպիսի վրանում էր ապրում Սողոմոնի սիրուհին, երբ իր ծնողի և հօտերի հետ գտնվում էր իր քոչատեղում՝ Աղինեան սարի տակ կամ Յորդանանի հովիտում: Այդպիսի վրաններում, ի հարկէ, ապրում էր ինքն նախահայր Նոյը, իսկ յետոյ և նրա որդիքը, յարգող Յաբէթը և նիհիլիստ Քամը: Եւ ինչն էր արգելում Քամին շինել իր վրանները Արարատի կողքերի մէկի վրա, հէնց գոնէ Գիւմիկում կամ Թեալա-Սեփնում և լինել նախահայր այս իւր սևօրակ քամացիներին, որոնք այժմ գայլե կորիւնների պէս նայում էին մեր աչքերին, պսպղելով իրանց սպիտակ, Արարատի սառուցների նման ատամներով և կախարդիչ սևօրակ աչքերով: Դա մի կատարեալ ցըրհեղեղեան ցեղ է: Քրդական վրաններն ունին ոչ կոյր և ոչ ձուր նման ձև,

կապում են դուրս գալ թուքը, որ և թրջում է նրանց չորացած կոկորդը: Ես փորձեցի բերանումս դնել ժամացոյցս, բայց նա ինձ տաքացած երևաց և իմ լեզուն առաջուայ նման մնաց չորացած, ինչպէս զամշա *): Արարատի յաւիտենական ձիւները, որոնք կծպծում էին իրանց կուսական սպիտակութեամբ և որոնք կարող էին հագեցնել իմ ծարաւը, հանգցնել իմ ներքին կրակը, բայց որոնք դեռ ինձ համար անհասանելի էին — ինձ բոլորովին կատարեցնում էին: Կարծում էի, թէ այն պատճառով եմ ես եկել մի քանի հազար վերստ, այն պատճառով եմ ես բարձրանում այս անիծեալ սարի վրան, որ միայն հագեցնեմ իմ ծարաւը յաւիտենական ձիւնով: Խելագարի նման ես կը սկսէի լսփել նրան: Անիծեալ սառուցներ: Ինչո՞ւ չեն նրանք հալվում: Ինչո՞ւ չեն նրանց տակից թափվում լեռնային վտակներ, որ ինձ ջուր խմացնեն: Ամբողջ կուրծքով ես ներս եմ հուսաքում օդը, բայց էլի շնչառութեան համար մի բան պակաս է. օդն աւելի չորացնում է իմ կոկորդը, ներսը, ուղեղը...

Բայց ահա մօտ է Սարդար-Բուլաղը — այնտեղ հրաշալի ջրի մի աղբիւր կայ: Ես տեսնում եմ, ինչպէս ուղեցոյց քուրդը արդէն կուրծքով ընկել է քարերի վրա և ազահութեամբ խմում է փրկարար աղբիւրից: Ես ասպանդակում եմ ձիւս և վազում եմ նոյն տեղը, ուր քուրդը ջուր է խմում:

Ահա ես էլ ընկայ սառը աղբրի վրա չորացած բերանով, մի որ և է կենդանու նման: Ի՞նչ երջանկութիւն է խմելը: Եւ ես խմում եմ, խմում առանց վերջացնելու, մոռանալով ամեն մի զգուշութիւն, մոռանալով ինքս ինձ:

Բայց զբանով էլ չկարողացի դադարեցնել ծարաւը: Ես միայն այն ժամանակ ուշքի եկայ, երբ զօրով բերանս հեռացրի ջրից. ես հասկացայ, որ զբանով փչացնում եմ ինձ. . .

Բայց արդէն ուշ էր. ես ոչ թէ ջուր էի կուլ տալիս, այլ մահաբեր հիւանդութիւն:

Սարդար-Բուլաղ նշանակում է սարդարի կամ փոխար-

*) Այժմայի պարսպած չոր հաշի: Մ. Թ.

քայի սղբեր: Երբ Երևանեան նահանգը դռնվում էր պարսիկ-ներին իշխանութեան տակ, այն ժամանակ նրան կառավարում էին փոխարքաներ, շահեր կամ սարգարներ: Սարգար-Բուլաղը, որ գտնվում է մի այնպիսի բաւականաչափ բարձրութեան վրա, որ մեղմանցում է արևի կիզող ճառագայթների գործողութիւնը, բաղկացնում էր շահի տեղակալների ամառուայ քոչատեղին: Եւ այժմեան ժամանակն էլ փոխարքայի սղբերը գրաւում է դէպի իրան թափառական քրդերին, որոնք ամառը գցում են նրա մօտ իրանց շաղիւրները, քանի որ նրանց հօտերը կերակուր են գտնում «բուլաղի» մօտերքում: Վերջացնելով այստեղի կերակուրը, քրդերը անցնում են ուրիշ տեղեր, մինչև որ ձմեռային ձիւներն ու բուքերը չեն վռնտում նրանց վերջնականապէս Արարատից ներքև:

Երբ մենք Սարգար—բուլաղումն էինք, քրդեր այնտեղ չը կային, միայն տեսանք նրանց շարժական բնակարանների հեռքերը. քարեայ պարիսպներ, որոնք նշանակում էին այն տեղերը, ուր կանգնած են եղել նրանց սև վրանները, օջախների հեռքերը, ոսկրներ, որ նրանք և նրանց շները մաքրել և կըրծել էին, հազուստի անպէտք ցնցոտիներ և ամեն տեսակ մանր կտորներ:

Սարգար-Բուլաղից բարձրանալու տեղը շատ գտտիվեր է և սա վերջնականապէս խորագկեց իմ ոյժերը: Մի քարից միւսը մաղցելով, այն տեղերում, ուր ձիւների վրա բարձրանալը անկարելի էր, և յենյով պ. Ֆօն-Վոշկուլի ցուպի վրան, ես ըզգում էի, որ ոտներս ուրանում են ինձ, իսկ կրծքիս մէջ շնչառութիւնն աւելի և աւելի կարճանում է: Գժոխային ծարաւը շարունակում էր կիզել իմ ներսս, կարծես փոխարքայի սղբերից ես բոլորովին չէի խմել:

Վերջապէս մենք հասանք բարձրութեան այն դագաթնակէտին, ուր կարող էր ապրել մարդը: Դա պարսկական քրդերի «զզլբաշ—ուշաղի» ցեղի քոչատեղին էր, որ շինած էր ահազին սև ժայռերի տակ, ծովի մակերևոյթից 10,000 ոտնաչափ

բարձրութեան վրա:

Ես այլ ևս չէի կարողանում մնալ ոտների վրա, երբ ներս էի մտնում քրդերի մեզ յատկացրած վրանը, և խկապէս վայր ընկայ գորգի վրա, որտեղ արդէն հանգստանում էին իմ ընկերները:

— Մեզ համար պատրաստում են մի հրաշալի գառն իր ամեն համեմութիւններով, սիրտ էր դնում ինձ ամենաբարի խվան Ֆեդօրովիչը:

— Այ տեսնում էք— մորթել են և ոտքից կախ են արել հանաք էին անում Կօկչանով և Զելինսկի:

— Ինքներս գառը կուտանք և ծերունի Ալարատի համար էլ խորոված կը տանենք, սրամտութեամբ խօսում էր միբար Խալֆա—Կուլիլէկը:

— Եւ մի շիշ Կախեթի գինի:

Բայց ես չէի բաժանում նրանց հանաքները: Ես հէնց միայն ասում էի. «Ես ուզում եմ միայն խմել և խմել անվերջ— ես խեղդվում եմ ծարաւից, ես չեմ կարող վերև բարձրանալ»:

— Ար հանգստանաք և կը կազդուրուիք, այն ժամանակ ոչինչ չի լինի:

— Ո՛չ, ես բոլորովին հիւանդ եմ, ես ուշ կորցնում եմ. . . . ես կը պարկեմ. . .

— Մենք ձեզ ձեռքերի վրա կը տանենք:

— Իսկ եթէ մեռած մարմինս տանէք:

Անիծեալ ջիրմուտենդ: Եթէ նա չլինէր, ես, կարելի է, ոյժ կունենայի համեմել դագաթին:

— Ինչ անենք ուրեմն:

— Չը գիտեմ. . . Ես տեղեցն վեր կենալ անգամ չեմ կարողանում— տեսնում էք:

— Այո՛, դուք շատ փոխվել էք— դուք ստատիկ տաքութիւն ունիք:

— Ինչ եւ իցէ, բայց այսօր ես մտածել էլ չեմ կարող բար-

Հաճոյականութիւն է:

—Շնորհակալ եմ:—Ես էլ գնում եմ ձեռքս սրախ և գրլիս:

Բայց իմ աչքերը կրկին ակամայ փակվում են.—ես չեմ ուզում, չեմ կարող տեսնել այդ անիծեալ Արարատը:

Եւ կրկին տանջող ցնորքներ, կրկին զառանցութիւններ: Տէր Աստուած! միթէ պէտք է, որ ես այստեղ մեռնեմ քրդերի մօտ, վրանի մէջ:

—Եարալեան, ա՛յ եարալեան—կրկին լսվում է նոյն մեղմ ձայնը:

Դա նոյն քուրդն է, որ իմ գլխի տակ բարձր ուղղացնում է:

—Եարալեան, իմ սարայրո քո ախոռատունն է:

Դա էլ մեծ Հաճոյականութիւն է կատարեալ աօրական ձաշակով. նա արդէն իր հիւրընկալ վրանը հաւասարեցնում է իմ ախոռատան:

Տեսնում եմ—այն չիւտուած շիրմաների միջով, որոնցով իմ կենալու մասը բաժանուած է կանանց մասից, ինձ վրա հետաքրքրութեամբ և կարեկցութեամբ ուղղված են քրդուհիները՝ գեղեցիկ աչքերը: Ես տեսնում եմ—նրանք ինձ ափսոսում են. ախր նա էլ ունի—հէնց կասես այսպէս են ասում այդ գեղեցիկ վայրենի աչքերը—կին և երեխանք մի հեռու տեղ, իսկ ինքն, ա՛յ, այդտեղ է ընկած, մենակ—ծանր է նրա համար:

Ա՛յ, ծանր է, բարի, գեղեցիկ վայրենուհիներ:

Բայց ահա և արեղակը թաղմանցաւ Արարատի ետքում: Հսկայի շուտքը աւելի և աւելի վեր է բարձրանում փոքր Արարատով և վերջապէս ծածկեց նրան բոլորովին: Լսվում է շների հաչոց, ոչխարների մոյլումն. դա քրդերի հօտերն են դաշտից յետ դառնում, —բայց ինչ դաշտ. անդեղտի մերկ քարերից և սև ժայռերից են դառնում, որոնց մէջ տեղ-տեղ դեռ մնացել է աղքատ խոտ: Աւելի համարձակ ոչխարները մտնում են վրանի կողքով և հոտոտում են իմ գլուխը, շնչում

են իմ երեսիս: Քրդերը նրանց հեռու են քշում և էլի նայում են ինձ վրա:

Վրա է հասնում գիշերը: Իմ տաքութիւնը ցրտութեան է փոխվում: Հողացող տանտէրը ծածկում է ինձ մի քանի վերամակներով, որոնց բերում են իրանց բաժնից զթասիրտ քրդուհիները:

—Իմ աղջիկն է, դա էլ իմ աղջկը քեզ ^{ու} եարալեան, բացատրում է նա, հասկացնելով, թէ նրա սիրունատես, խոշոր աչքերով աղջիկներն են տալիս ինձ իրանց վերամակները:

Ես շնորհակալութիւն եմ յայտնում սիրուն գեղեցկուհիներին ձեռքս սրախ գնելով, իսկ նրանք ցոյց են տալիս ինձ իրանց մարգարտեայ ատամները:

Խինինի ընդունելը, որ ես միշտ ինձ հետ ունէի, կարծես խլացնում է ինձ և ես ննջում եմ իսկական քնով, թէպէտ և նոյն տանջող ցնորքներով. . . Ահա ինչ տեղ եմ ես անց կացրել 1882 թ-ի Օգոստոսի 11-ի գիշերը: Չեմ մոռանայ ես այս գիշերը:

Ես շուտ շուտ զարթնում էի կամ շնահաչոցից, կամ գայլերի ոռնալուց: Նրբեմն գիշերային լուսութեան մէջ լսվում էր հրացանի արձակելը, սոսկալի հաչոցով մթութեան մէջ այստեղ այնտեղ էին ընկնում շները, իհարկէ հալածելով չորքոտանի գիշատիչին և կրկին ամեն ինչը ընկղմվում էր քնի մէջ:

Իսկ ո՞րտեղ են այժմ քնած իմ ընկերները: Արդեօք յաւիտենական ձիւնի գծից դէ՞նն են: Որքան նրանց համար ցուրտ կլինի:

Նրբեմն ես լսում էի, որ մէկն ինձ շոշափում էր գիշերը: Դա տանտէրն էր խնամքով ուղղացնում ինձ վրա գցած վերամակները:

Եւ այդ անում էր մի վայրենի, մի աւազակ, մի կատաղի գլուխ կտրող:

Հասնում է Օգոստոսի 11-ի առաւօտը, որ նոյնպէս պարզ, անամպ է, ինչպէս և միւս նախնթաց օրերում: Ինչ պատեհ

ժամանակ է Արարատը բարձրանալու համար: Ինչպէս բախտաւոր պիտի լինին իմ ընկերները: Գազաթի վրա նրանց չեն պատահի ոչ միրիկներ, ոչ փոթորիկներ և ոչ ամպրոպներ: Այսքան բախտաւոր կերպով դեռ մէկը չի բարձրացել Աստուածաշնչի սարը:

Ես արեգակը ծագելուց շատ վաղ եմ զարթնում: Փոքր Արարատի ձախ կողքերի ետքից նոր է սկսում վարդագոյն դառնալ հորիզոնի արևելեան ծայրը: Քոչատեղին գարթնում է: Տղամարդիկ դեռ քնած են, բայց քուրդ կանայքը գլխների վրայով թոկեր գցելով, որոնցից կապած են ահագին ջրի կժեր, գնում են դէպի մի տեղ ջրի:

Մի՞թէ գնում են Սարգար – Բուլաղի մօտ: Եզիպտոսում և Պալեստինայում կանայքը կրում են իրանց խեցեղէն կժերը գլխըների վրա, իսկ այստեղ քրդուհիները – մէջքերի վրա: Հասկանալի է, որ այստեղ, Արարատի վրա, անկարելի է ման գալ ժայռերի վրայով և ձորերի միջով գլխի վրա կուժ բռնած:

Ես լսում եմ մի ինչ քանի մեղմ օրօրելն ու ճռճուոցը: Երևի դա քրդուհիներն են օրօրում իրանց երեխաներին օրօրոցներում:

Մօտենում է իմ օթեակին քուրդ տանտէրը և ողջունում է ինձ:

- Ես արալեանը լա՞ն է քնել:
- Այո՛, շնորհակալ եմ, այժմն լաւ եմ: Իսկ ու՞ր են մերոնքը. «Նաչալիկը» ու կօզակները:
- Ու՛հ, վերև են գնացել, չեն երևում:

Տանտէրի և ինձ մօտ թողած կօզակներից մէկի օգնութեամբ ես ոյժ եմ փորձում կանգնել ոստերի վրա, դուրս գալ վրանից. բայց հէնց այդ տեղ վայր եմ ընկնում: Ո՛ւր են կորել իմ ոյժերը:

Տեսնում եմ այժմս, թէ ինչ էր նշանակում այն մեղմ, միաձև օրօրանքը: Դա քրդուհիներն են օրօրում թոկերից կախ տուած մի ահագին կաւեղէն աման, որ ձևով նման է ահագին՝

մէջը ուռած սիգարի՝ արչին ու կէս երկօյնութեամբ: Նրանք իւր են հարում ոչխարի կաթնից: Նրանց մօտ շարժվում են կիսամերկ երեխաները: Նրանց մարմինը սև է ինչպէս շագանակի կեղև: Աղջիկները տղաներից լաւ են ծածկված զանազան գունաւոր փաշաններով: Նրանց խաղերն էլ եւրոպացւոց երեխաների խաղերի նման չեն, այս խաղերի մէջ էլ մի տեսակ վայրենութիւն կայ:

Ես ընդունում եմ խինինայի վերջին փոշիները և զեղատան դարդակ շիշը վրանից դուրս եմ շպտաւում: Պէտք էր տեսնել թէ ինչ տպաւորութիւն գործեց այդ դարդակ շիշը փոքրիկ վայրենիների վրա: Նրանք բարակների արագութեամբ ընկնում են որսի ետևից և նրանց մէջ սկսվում է կռիւ: Վերջապէս բախտաւորներից մէկին աջողվում է խլել շիշը և նա հանդիսաւոր կերպով վազում է դէպի վրանը, որ իր գիւտով պարծենայ: Նախանձից այրվում են նրա ընկերների և ընկերուհիների աչքերը և նրանք սկսում են սրտառուչ կերպով մտիկ տալ ինձ: Բայց ինձ մօտ այլ ևս չկան դարդակ շիշեր և ես ցոյց եմ տալիս նրանց ամեն մէկին մի մի արծաթեայ դրամ: Վայրենի կերպով վայլում են այդ աչքերը: Փոքրիկ վայրենիները անվճարաբար մօտենում են ինձ և խլելով դրամը, արագութեամբ յետ են փախչում:

— Դա իմ տղաս է, քաղաքավարի կերպով բացատրում է ինձ տանտէրը:

- Ինչ սիրունատես են: Աղջկերքն էլ քո՞նն են:
- Իմն են . . . Իսկ ես արալեանն էլ տղայ ունի՞:
- Ոչ – միայն մի աղջիկ ունեմ:
- Այ-այ, աղջիկը լաւ չէ:

Ինձ առաջարկում են խորոված պատրաստել, բայց ես բացատրում եմ այդ. ես բողբոջի չեմ կարողանում ուտել: Միայն կէսօրին ես զօրով կարողացի կուլ տալ մի քանի գդալ եփած բրինձ: Իսկ միան ինձ համար անախորժ էր դարձել:

Կէսօրից յետոյ ես ձիաւորների օգնութեամբ դուրս եմ

գալիս վրանից, որ նայեմ սարի գլխին — արդեօք այնտեղ չե՞ն երևում սև շարժուն կէտեր: Բայց բացի սև և մոխրագոյն ժայռերից և անխօս ձիւներից ոչինչ չեմ տեսնում: Ար՛անդ են այժմ մերօնք: Արդեօք կենդանի՞ են:

Քուրդ հովիւներն ասում էին, որ տեսել են սև փոքրիկ կէտեր շատ բարձր, նոյն իսկ ձիւների մօտ . . . Կա նրանք, բախտաւորներն են:

Ձգվում է անվերջանալի օրը: Փոքր Արարատի շուաքը, որ ընկած էր դէպի արևմուտքը, քիչ քիչ տեղափոխվում է դէպի Մեծ Արարատը, շրջան գործելով դէպի արևելք: Իսկ ես պարկած եմ, չը վերցնելով աչքերս կապոյտ երկնքից և Մեծ Արարատից: Ինչպէս է նա տանջում ինձ իր տեսքով ! . . .

Իսկ քրդերը — կամ մէկը, կամ միւսը — մօտենում են իմ վրանին, ձեռքով ողջոյն են տալիս, նստում են դեմնի վրա, լուրթեամբ մտիկ են տալիս ինձ և յետոյ կրկին գնում են դէպի միւս վրանները:

— Եարալեան, աշխատում է զբաղեցնել ինձ խօսակցութեամբ սիրելի տանտէրը. — դու էլ սարայ ունե՞ս:

— Ունեմ, պատասխանում եմ ես:

Թէպէտ և ես սարայ (տուն) չունեմ, բայց չեմ կարող ասել, թէ ես կենում եմ ուրիշի տան մէջ, Յեզար Ալբերգովիչ կափօսի մօտ, Ստոլեարնի փողոցում: Վայրենին այդ չի հասկանայ — ինչպէս կարելի է ուրիշի սարայում ապրել:

— Իսկ քո սարայը հեռո՞ւ է:

— Շատ հեռու է:

— Երևանից էլ հեռու է:

— Երևանից հեռու է:

— Թիֆլիսից էլ հեռու է:

— Թիֆլիսից էլ է հեռու:

Հենց այդ տեղը Թիֆլիսի ետքում, վայրենու համար աշխարհն էլ վերջանում է: Էլ որ՛անդ եմ ես ապրում:

— Եարալեանը կին էլ ունի՞:

— Կին էլ ունեմ:

Խօսակցութեան բոլոր նիւթերը վերջացել են և վայրենին լուում է: Ես տալիս եմ նրան պապիրոս, նա շնորհակալութիւն է յայտնում, գնում է դէպի օջախը ծխելու համար և մի քար է շարտում շանը վրա: Կպցնելով պապիրոսը, նա այնպէս էլ բերում է ինձ մօտ: Ես մերժում եմ ընդունել: Նա շնորհակալութիւն է անում և ծխում է նրան ինքը:

Իսկ տաժանական օրին վերջ կարծեմ էլ չի լինելու: Աշխատասէր քրդուհիները ամբողջ օրը զբաղուած են. կամ ոչխարի ազն են հաւաքում, կամ օջախը վառում են և նրա վրա լուաշներ են թխում, կամ պատրաստում են կերակուր, կամ կարում են քսակներէ նման մի բան շափաւանց գեր ոչխարների դմակները պահելու համար, կապում են մի քանիսնների ոտները, որոնք կտարվել են Արարատի ժայռերի մէջ: Մի տեղ երևում է գայլը, և հրացանի ձայները ազմկում են սարը:

Սրանեղութիւնը սպանող է ! . . . Նրա համար ես քաշքաշվեցայ մի քանի հազար վերստ, որ պարկեմ վայրենիների մօտ, վրանում: Գառն, վիրաւորացնող անաջողութեան խնացականութիւն էր դա:

Արդէն Մեծ Արարատի շուաքը ընկնում է դէպի Սարգարթուլայի կողմը: Ի՛նչ հսկայական շուաք է: Ամբողջ քոչատեղին էլ շուաքով մն է:

Երկրի վրա իջնում է գիշերային խաւարը. վառուած օդախը աղօտ կերպով լուսաւորում է վրանի ներսը և պայծառ գոյներով խաղում է կրակի մօտ պարապփած քրդուհիների սևորակ երեսների և գոյ՛ղգոյն շորերի վրա — իսկ իմ ընկերները դեռ չկան: Ի՛նչ է պատահել նրանց հետ, ու՞ր են նրանք, չե՞ պատահել արդեօք մի որ և է անբախտութիւն:

Գիշերային խաւարն արդէն համարեա բոլոր ովին ծածկում է Փոքր Արարատը: Աստղերն աւելի և աւելի պարզ կերպով դուրս են գալիս երկնքի մթին կապուտակութեան մէջ: Եւ երկրորդ

գիշերն էլ ես պիտի անցուցանեմ քրտական վրանում.—Արարատի վրա անց կացրած չորրորդ գիշերն էր դա:

Լսվում է կատաղի շնահաչոց, քրտերը վազում են տեսնել թնչ կայ այնտեղ: Լսվում է խօսակցութիւն—ինձ ծանօթ ձայներ . . .

Նրանք են—եկին: Իմ սիրար կարծես վայր է ընկնում:

Խարոյկի բոցը լուսաւորում է Կօկչաեզի և Զեյլինսկու սրփառնած, յոզնած, մեռածի նման երեսները: Իսկ ուր է Սիվօլթօրօզի: Նա, երևի, դեռ այնտեղ է առաջնորդների հետ:

Կօկչաեզ և Զեյլինսկի վրանն են մտնում. նրանք տատանվում են, հագիւ են կարողանում գալ:

— Հը, ի՞նչ է, պարոններ, վախեցած բացականչում եմ ես. ինչ է եկել ձեզ:

— Փառք Աստուծոյ—դեռ կենդանի ենք, բայց քիչ էր մնացել մեռնելինք:

— Իսկ բարձրացի՞ք:

— Ուր բարձրանալ: Միայն մեր հերոսը—Իվան Ֆեդօրովը հասաւ բոլորովին գագաթին, իսկ անսէք, թէ նա ինչ է դառել:

Եւ նրանք երկուսն էլ իսկապէս վայր ընկան վրանի գորգի վրա: Ուր է կորել Կօկչաեզի գեղեցկութիւնը:

— Շնորհակալ եղէք Աստուածանից, Գանիէլ Լուկիչ, որ դուք հիւանդացիք, եթէ ոչ ես ձեր կեանքի մասին երաշխասոր չէի լինել . . . Այնտեղ արհաւիրքներով լեքն է . . .

Եւ ճշմարիտ նրանց գէմքերը ցոյց էին տալիս, որ այնտեղ մի սարսափելի բան է եղել:

Մի օրուայ մէջ նրանք ծերացել էին: Երեսները թառամել էին: Աչքերի տակ կային սև փոսեր: Նրանք երկուսն էլ սևացել էին, ունէ՛ն կապտած շրթունքներ, կարծես մեռած մարդիկ էին: Թշերը նիհարացել էին, կարծես երկար հիւանդութիւնից յետոյ են երևացել այստեղ:

— Օ՛խ, ոտերս, ոտերս, հեծեծում էր խեղճ Ստեփան Պավլօվիչը.—կորան իմ ոտերը:

— Եւ իմ ոտերն էլ . . . դա մի սոսկալի փորձ էր . . . Գեռինչպէս մենք վերադարձանք,—դժուարութեամբ ասում էր Կօկչաեզը:

Կօկչաեզը դժուարութեամբ հանեցին նրանց կօշիկները, որովհետև նրանց ոտերը ուռել էին, ջղերը փքվել էին ձրգտուժից:

Վրանը մտաւ վերջապէս և իմ ազտախչը—Սիվօլթօզի:

— Իվան Ֆեդօրովիչ! Այդ դուք էք, ակամայ դուրս պրծաւ իմ բերանից:

Եւ իրաւ, դա առաջուայ Սիվօլթօզի չէր, որ ունէր աշխոյժ հայացք, արագ շարժվածք, ամբողջապէս եռանդ էր. դա այժմ մի հիւանդ, փշրված մարդ էր, ծերացած, թոռումած, աչքերի տակը կապտած, մոխրագոյն երեսով, գունաթամփ կապտած շրթունքներով, թոյլ ձայնով:

— Շնորհաւորում եմ ձեզ, թողէք ինձ համբուրել ձեզ, խեղճ բարեկամ . . . Ասացէ՛ք, ինչ է եղել ձեզ,—վրդովվում էի ես, գրկելով նրան:

— Թոյլ տուէ՛ք հանգստանալ—ես չեմ կարողանում խօսել—ձայնս կորցրել եմ:

Կօզակը հանեց նրա «իչգնիրն» էլ (փափուկ կօշիկների մի տեսակն է), որանցով նա բարձրացել էր սոսկալի սարի վրա:

— Ահա ձեր գուլպաները—շնորհակալ եմ ձեզանից . . . Եթէ ոչ դուք, գոնէ ձեր գուլպաները Արարատի վրա եղել են,—թոյլ ժպիտով տալով ինձ գուլպաները, ասում էր նա:

Մի դառն, կծու հեգնութիւն էր դա: Իմ գուլպաներն եղել են Արարատի վրա, իսկ ես—չեմ եղել:

Երէկ, պատրաստովելով վերջին անգամ բարձրանալու, պ. Սիվօլթօզի խնդրեց ինձ տալ իրան գուլպաներ, որովհետև շտապով դուրս գալով մեզ հետ իր պօստից, նա մոռացել էր վերցնել իրա համար մի կամ երկու ջուխտ գուլպաներ, որովհետև

ամառը նա ման էր գալիս փափուկ սիլիզներով՝ հազած մերկ սունների վրա, իսկ բորբիկ ոտով զբոսնուլ յա իաննական ձիւնի վրայով ձեռնաու չէր և Քայազէտի հերոսին:

— Իսկ ահա ձեզ և հող Արարատի զլեւից, այնտեղ կայ մի փոքրիկ ճեղք առանց ձիւնի. այնտեղից վեր առի ես այդ հողը. և այս բիւրեղն էլ այնտեղից է:

Եւ նա առեց ինձ մի թաշիկնակ, որն մէջ փաթաթած էր սպիտակ, վարդագոյն կրախառն հող և նրա մէջ մի երկար կտոր լեռնային բիւրեղի նման: Այս թափանցիկ կտորն ես վերջերում պարզեցի պ. Ֆոն-Կոչկուչին, որ մի հասկացող երկրաբան է:

— Աւր՞ հետ դուք բարձրացիք գագաթի վրա, իմ ամենափրելի բարեկամ— վերջովս հարցնում էի ես. — մենա՞կ:

— Ա՛յ— Բաբայի և Մահմուդի հետ . . . գագաթի վրա նրանք ծնկաչոզ աղօթում էին իրանց Աստուծուն. — Ալլահին . . . Իսկ ինձ աղաչում էին առաջ չգնալ:

— Աւր՞ են այդ քաջերը:

Պ. Կոչկանովի կանչելուն պէս քրքերի խմբից, որոնք հաւաքվել էին վրանի առաջ, խոնարհութեամբ դուրս եկին Բաբա Մահմուդ-Օղլի և Մահմուդ Ամո-Օղլի: Նրանք, երևում էր, նոյնպէս ասանջվել էին: Ես առի իւր քանիւրքին հինգ հինգ բուրլի: Նրանք ընկան իմ անները համբուրելու. իսկ զ՞ վայրենիներ:

— Իսկ ուր է միրաբը, հարցրեց Ախիօթովը:

Առաջ դուրս եկաւ սրախոս միրաբ Խալիֆա-Կուլի բէկ Գոլուխան բէկ օղլին, բանած ունեւով իր ձեռքերում իմ դիտակը:

— Աւ, աղայ, քո աչքդ . . . Ո՛հ, լաւ է քո աչքդ . . .

— Ի՞նչ է, լաւ է երևում:

— Լաւ, ու՛հ որքան լաւ: Այ եթէ մի այդպիսի աչք էլ լինէր իմ կոյր մատակի համար— կոյրն էլ կը տեսներ:

— Իսկ տեսա՞ր ինձ գագաթի վրա, միրաբ, կրկին հարցրեց Սիւլթոբով:

— Տեսայ, աղայ, քո կարմիր արխարուղէ տեսայ և երկու քրքերին էլ տեսայ, և երբ դու այնտեղ հրացան արձակեցիր— ծուխն էլ տեսայ:

— Ուրեմն այժմ հաւատո՞ւմ ես, որ կարելի է Արարատը բարձրանալ:

— Այժմ հաւատում եմ:

— Իսկ առաջ չէ՞իր հաւատում:

— Առաջ չէի հաւատում:

Իբր Կոչկանով, Սիւլթոբով և Ջելիսկի յախտնական ձիւնի դժի մօտ զիշերելուց յետոյ սկսել են բարձրանալ վերև, այն ժամանակ թողել են այգտեղ միրաբին՝ կողակ Նավրենայի Կուլբիկովի և երկու թուրք ձիաւորների հետ, իսկ իրանց հետ վեր են ասել Բաբին, Մահմուդին և կողակ Պետր Բուրլակովին. բացի զրանից, նրանք թողել են միրաբի մօտ իմ դիտակը, որպէս զի նա, ոնհաւատ Թոմասը, կարողանար ինքն դիտակի օգնութեամբ հաւատախանալ— կը հասնե՞ն արդեօք աներկիւղ մարդիկը գագաթին թէ ոչ:

— Ափսոս, Իվան Ֆեդոտովիչ, որ դուք չէք վերցրել ձեզ հետ մի զրօշակ կամ խաչ, որ անկէիք այնտեղ, ինչպէս յիշատակ ձեր քաջագործութեան. դա պատմական քաջագործութիւն է:

— Այո՛, ես ինքս էլ ափսոսում էի:

— Իսկ Կախիթի զինով լիքը շիշը— ժպտում է Ջելիսկի, շփելով ուռած ոտերը:

— ձջմարիտ է . . . Այնտեղ ինձ մօտ բացի դաւազանից և մի շէշեց ուրիշ բան չկար, և ես խրեցի այդ շէշը ձիւնի մէջ նոյն կսկ գագաթնակէտի վրա: Կարելի է, մէկը մեզանից յետոյ կը գանէ, եթէ հասնէ այն տեղին: Բայց հազիւ թէ . . .

Նա չկարողացաւ շարունակել, նրան արգելեց արիւնը, որ առուի պէս թափվեց քթիցը:

Դա մի վտանգաւոր նշան էր. սարի գագաթի վրա արիւնը

անդադար թափվելիս է եղել նրանից, և նա կանգնեցրել է նրան միայն ձիւնով . . . Բայց աներկիւղ մարդը չէր իմանում, որ մի քանի օրից յետոյ արիւնը կը թափուի նրա կողքով:

Այստեղ, Մենտոնայում, ծանր հիւանդութիւնից յետոյ, որ ինձ պահում էր մահուան և կեանքի մէջ տեղը, ես սասցի կրեանից և Իդրիբից նամակներ, Արարատի վրա դժբաղդ բարձրանալու ընկերներիցս. Ջելինսկուց և Կօկչահվից: Նրանցից առաջինն ի միջի այլոց գրում էր մեզ խեղճ՝ հերոսի մասին այս. «14 օրից յետոյ (բարձրանալուց) եկաւ ինձ մօտ մեր յարգոյապատիւ ուղեկից Սիվօլթով ձեր կենդանադիր պատկերը ստանալու համար: Նա հազիւ էր կարողանում պատշգամբը բարձրանալ (դա Արարատից յետոյ էր!.), որովհետեւ խիստ տկար է: Նրա կուրծքից և բերանից այն ժամանակից սկսած արիւն է հոսում՝ անբախտը երեւի բարակացաւ (УАХОТКА) կը ըստանայ:

Իսկ պ. Կօկչահվ գրում է ինձ նոյնպէս նրա մասին. «Մեր բարձրանալու ժամանակից սկսած մեր հերոսի մէկը — Սիվօլթովը — թառամել է. նա հիւանդ է ծանր կոկորդային արիւնահոսութեամբ»:

Այսպէս են մեր անխելք ձեռնարկութեան հետեանքները: Բայց ինչո՞ւ առաջ վազել:

XIV

ԱՐԱՐԱՏԻ ԳԼԽԻՆ — ՄԻԱՅՆ ՈՉ ԹԷ ԵՍ:

Որպէս զի ընթերցողն ունենայ հէնց գոնէ մի թոյլ հասկացողութիւն այն մասին, թէ ինչի են ենթարկվել իմ համարձակ ընկերները սարը բարձրանալիս՝ նրանից յետոյ, երբ թո-

ղել են ինձ հի անդ զգլբաշ-ուշաղների վրանում, ես թոյլ եմ տալիս ինձ առաջ բերել „КАВКАЗЪ“ լրագրից պ. Կօկչահվի խօսքերը.

«Թողնելով այստեղ Գանիէլ Լուկիչին մի կօզակի, երկու ձիաւորների և ծառաների հետ, մենք առաջ գնացինք հարաւից դէպի հիւսիս, աստիճանաբար բարձրանալով սարի վրա, և հասնելով վերջին կէտին, որտեղից անկարելի էր ձիով շարունակել գնալը, կանգնեցինք և վճռեցինք գնալ հետիոտն: Մենք բոլորս 10 մարդ էինք: Նրանցից չորսին թողնելով այդտեղ, միւսները, այսինքն Սիվօլթովը, Ջելինսկին, կօզակը երկու քըրդերը և ես առաջ գնացինք, աստիճանաբար անցնելով ահագին ձորի զառիվայրերով, անհամար քանակութեամբ քարերի կոյտերով: Անց կենալով երկու երեք այդպիսի ձորերից և մի քանի ձիւնապատ զառիվայրերից, մենք վերջապէս դուրս եկինք մի փոքրիկ հրապարակ, շրջապատուած ձիւնապատ հողակոյտով, որի վրա, երեկոյեան կիսամթութեան վրահասնելու պատճառով, մենք վայր իջանք: Մեր ետեւից գալիս էին երկու պարսկական քրդեր, որոնք բերում էին գիշերելու համար մի քանի հարկաւոր պարագայք: Նրանց տեղ հասնելուն պէս անմիջապէս օջախ վառվեցաւ և թէյ պատրաստվեցաւ: Մեզ հետ մի փոքրիկ կաթսա կար, որ պարունակում էր իր մէջ միայն երկու կամ երեք բաժակ ջուր, և այս պատճառով մեր թէյախմութիւնը շարունակվեցաւ շատ երկար. պէտք էր ամեն բոլորակները կաթսան ջրով: Եղանակը ցրտանում էր: Ռէօմիւրի ջերմաչափը ցոյց էր տալիս 8³/₄⁰: Հարկաւոր էր նախազգուշութեան միջոցներ ընդունել ցրտի դէմ: Կօզակը մեզ համար անկողիններ շինեց. իմն այս անգամ բաղկացած էր մի ներքնակից, որ փռած էր մերկ գետնի վրա և մի տաք վերմակից. իսկ իմ ընկերներն այդ էլ չունէին. սակայն օդի բարեխառնութիւնը աւելի ցածրանում էր: Փաթաթվելով տաք վերարկուի մէջ և ծածկվելով վերմակներով, մենք բոլորս, գողալով, սպասում էինք թէյին, բայց քմահաճ կաթսան, չը նայած թունդ այլով

կրակին, ամեն մի ջուր լցնելիս, գեռ երկար փորձում էր մեր համբերութիւնը: Աերջապէս թէյը հերթով խմվեցաւ մինչև բաժակի վերջին կաթիլը, ասում եմ—հերթով, որովհետև մեզ հետ անյայտ պատճառով կային միայն երկու բաժակներ: Օչի մէջ այդ ժամանակ տիրում էր հանդարտութիւն և երկինքն այնքան պարզ և թափանչի՛լ էր, որ կարծես ամբողջ աստղային աշխարհը ցոլում էր բոցերով: Արբեմն ես քնով էի անցնում, բայց սարսափելի ցնորայից երազները զարթեցնում էին ինձ: Ես վեր էի կենում անկողնից, կիսով չափ բարձրանում էի և ականջ դնելով ինձ անյայտ կեանքի զիշերային հնչիւններին, երբեմն ոտնում էի բարձրութիւններից պոկվող քարերի սարսափելի թնդիւնից: Գժուար է պատմել իմ անց կացրո՞ւմ դիշի տպաւորութիւնները: Մի միտք այն մտախն, որ ես ընկած եմ Նոյի ասպանի մօտ, ամեն մի բողբ փոխադրում էր ինձ այն հրաշալի աւանդութիւնների վիճակը, որոնցով այնքան հարուստ է մեր հին կեանքը:

«Հազիւ էր լոյսը բացվել էրք մենք ամենքս արդէն վեր կացած էինք և հետևում էինք հորիւննի վրա բացված արշալոյսի փայլուն ճառագայթների ետևից: Զերմաչափը այդ ժամանակ ցոյց էր տալիս 4⁰ տաքութիւն: Մենք արդէն դէպի առաջին բարձրութիւնը տանող ճանապարհի վրա էինք, երբ ծագող արեգակի առաջին ճառագայթները լուսաւորեցին սարի հարաւարեւելեան մակերևոյթը: Այստեղից երևում էր, թէ ինչ հսկայական ճանապարհ կար մեր առջևում: Արքան աւել ինք մենք առաջ բարձրանում, այնքան ինչ էինք մօտենում նայասալին, որովհետև վերև տանող ճանապարհը աւելի և աւելի դստիվեր էր դառնում, իսկ զագաթը ծածկվում էր երկնային բարձրութեան մէջ: Մենք մագլցում էինք ամենատեսակ գառիվ յրբով և լեռնային աստիճանաւոր տափարակներով և լը նոյա՞ծ եռանդուն ջանքի ին, ամեն մի բողբ յոգնածութիւնից և շնորհելութիւնից թափվում էինք քարերի վրա և հանդատանում էինք, հազիւ կարողանալով շունչ քաշել: Մենք զը-

նում էինք մի ճանապարհով, որ ձիւնից մերկացած էր, շափաղանց դժուար, տեղ տեղ բոլորովին ուղղաձիգ էր և տեղ տեղ ընկած էր ճեղքուածների և թափված քարերի կոյտերի միջով: Մեղանից արեւելեան կողմում փռուած էր մի զառիվայր տափարակի վրա սառուցային կեղևի մի ահալին մակերևոյթ, որի վրայով ձիւնների հալելուց ընկնում էին զաղաթից կայծակի արագութեամբ ցրվող քարերի կոյտերը:

«Այդ տափարակ տեղը աջ կողքով յենում էր կոնուսանման սարաւանդի վրա, որ անուանվում է Գուժիկ-Գաղ, որ ծառայում է ինչպէս արեւելեան առաջնակարգ սարի շղթայի շարունակութիւն: Ժամը 10-ին մօտ մենք կանգնած էինք մի տեղ, որ բաւական զերպանցում էր փոքր Աբարասի բարձրութիւնից: Այստեղից ամբողջ հովիտը մեր աչքերի առջև երևում էր կարծես մի սնդունդի մէջ: Մեղ շրջապատողը, կարծես, ընկչմով էր աշխարհների անչափելի տարածութեան մէջ և հովիտի ամբողջ մակերևոյթը ծածկված էր մառախուղով: Նկատելի էր, թէ ինչպէս զագաթը սկսեց հեռահեռ ծածկվել սպիտակ պատանով և կողմնակի ծակերը սկսեցին դուրս թափել գորրչիւնն ի մոխրագոյն ամպեր: Այստեղ մենք զգայինք և առաջին ցուրտ քամին, որի պատճառով ես պարկեցի քարերի ճեղքում և արևն ընկած կողմին տաքացնում էի իմ քրտինքի շողիացումից սառած մէջքը: Սակայն ես զգում էի, որ հեռուց հեռէ տիրում է թուլութիւնը, աչքերիս ամեն ինչը ադօտ էր երևում, արիւնս թափվում էր գլուխս. գրութիւնը ծանր էր դառնում, բայց և այնպէս ուրիշ մի բան չէր մնում անել, եթէ ոչ միայն շարունակել կրկին ճանապարհը, որովհետև յետ դառնալ այստեղից, այսպիսի բարձրութիւնից և այսքան ծանր աշխատանքներից յետոյ, որ գործ էի գրել բարձրանալու համար, ամօթալի էր ընկերների առաջ և լաւ չէր ինձ համար: Ես անհաստալի դժուարութեամբ շարունակում էի ճանապարհը: Սարսափելի ջանքերից յետոյ ես յանկարծ ընկայ մի յիշատակարանի մօտ, որի վրա աշխատում էր պ. Զելինսկի, փո-

րելով իր անուան տառերը: Դա մի խաչ էր առանց ընդմիջող ձողակի, որ դրած էին անկասկած մեր նախորդները: Ես ձողակի վրա քանդեցի նոյնպէս իմ անուան տառերը և պնտացրի խաչը: Միջով գցած ձողակը անկասկած ենթարկվել է ահարկու ծերունու տարերքների ներգործութեան և պոկ դարձավ շրջանակից, երևի հանգստանաւ է մի տեղ քարերի կոյտերի մէջ: Մի քիչ հանգստանալով այստեղ, մենք քարշ ընկանք դէպի առաջ. ասում եմ—քարշ ընկանք, որովհետև ես արդէն չէի գընում, այլ մի քայլից միւսն էի ընկնում և մի վիհից միւսն էի ձգվում: Մեզանից հարիւր քայլ հեռաւորութեան վրա նստած էր մեր երրորդ ընկերը, Սիվօլբօմը, բռնելով ձեռքերում միւս յիշատակարանի մնացորդը, որ բաւականին մեծ էր առաջինից և նոյնպէս միջով գցած ձողակ չունէր, որ երևի ենթարկվել է առաջինի հետ մի վիճակի: Բարձրանալով այս կամ ուրիշ կերպով, ես զգացի, որ իմ ոյժերն ինձ թողում են. անելով մի քանի քայլ ևս, չը նայած իմ ծայրահեղ ջանքերին, ես կանգնեցի և փովեցայ քարի վրա, բոլորովին կորցնելով եռանդս: Դրութիւնը կրիտիկական էր դառնում և հէնց այստեղ խոհեմութիւնը յաղթեց. ես վերջնականապէս կանգնեցի, որ դրանով վերջացնեմ իմ բարձրանալը: Իմ ոյժերը բոլորովին կորել էին. շնչառութիւնս յաճախացել էր. կուրծքս փակվում էր օդի նօսրութիւնից: Մինչև գազաթը քիչ էր մնացել—միայն մի վերջին լեռնային աստիճան և ընդ ամենը երևի 900 ոտնաչափից ոչ աւելի, բայց այդ 900 ոտնաչափն ինձ համար անհասանելի էր. քաջագործութիւնն իմ ոյժովս չէր:

«Խոնարհ ողջոյն տալով ընկերներին և գցելով վերջին հրաժարական բարև Մասիսի կարծես ինձ վրա ծիծաղող գազաթին, ես շուռ եկայ և դէպի յետ քայլեցի: Այդտեղ ես նստեցի մի քիչ հանգստանալու և անակնկալ կերպով խորասուզվեցայ ծանր մտածողութիւնների մէջ այն մասին, թէ ինչպէս է այստեղ մարդկային ազգը առաջին անգամ հիմնել իր օրօրոցը և որքան սրբազնութիւն կայ կապված այս սարի մասին ունեցած

մտքի հետ: Մի քիչ ուշքի գալով, ես վերջապէս վեր կացայ և վերջին անգամ գոչեցի իմ ընկերներին. «ցտեսութիւն, պարոններ»:

«Ցած իջնելով երկրորդ լեռնային բարձրութիւնից, ես յանկարծ տեսայ իմ ետեից 200 քայլ հեռու եկող պ. Զելինսկուն: Կանգնելով և սպասելով նրա մօտենալուն, ես իմացի, որ նա նոյնպէս յետ է դարձել իմ հետքերով: չը կարողանալով շարունակել առաջ գնալ սաստիկ գլխի պտտելու և սիրտը խառնելու պատճառով:

«Քառորդ ժամ անցած երկու անգամ հրացանի արձակելը մեզ յայտնեց, որ Սիվօլբօմը ու քրդերը գազաթի վրա են: Տեսնվում էր, ինչպէս սև կէտեր շարժվում էին ձիւնի գազաթի վրա: Դրանք մեր ընկերներն էին»:

Պ. Զելինսկու պատմութիւնը նրա մասին, թէ ինչ յուսահատ դրութեան մէջ է ընկել նա, երբ Արարատի ձիւնային գլխարկի համարեա մօտին նա աչքից կորցրել է պ. Սիվօլբօմը և քրդերին և մոլորվել է միւս ընկերներից, գործեց ինձ վրա էլ աւելի խորին տպաւորութիւն: Սիւսացած ժայռերի վրա բարձրանալը այնքան է նրան յոգնեցրել, իսկ նօսրացած օդն ու մթնոլորտը, լցուած խեղդող ծծմբային գոլորշիներով, այն աստիճան նեղել է նրա թոքերը, որ նա չի կարողացել շնչել և համարեա ուշաթափ է եղել: Դրա հետ միասին նա զգացել է և փսխում և վախեցել է մի գուցէ արիւնախառն փսխում և կարծել է, թէ այլ ևս յետ չի դառնայ, որով պատահէ: Նա կարծել է, թէ այլ ևս յետ չի դառնայ, որով պատահէ, մոլորվելով ժայռերի և խորխորատների մէջ, նա դադարել է անգամ մտաբերել, թէ ինչ կողմով է նրա յետ դառնալու ճանապարհը: Նա միայն զգացել է, որ կորցնում է շարժելու կարողութիւնը: Նրան ցանկալի է եղել վայր ընկնել և քնել հէնց մինչև հետևեալ օրը, բայց նրան վախեցրել է այն, որ ամեն տեղ պատահել է արջերի մտադայութեան նշանները— մէկը միւսից լաւ չի եղել: Ինչպէս վերջապէս նրան աջողվել է յսած իջնել այդ սոսկալի բարձրութիւններից, դա միայն Աստ-

Ճուն է յայանի: «Ես արդէն կարծում էի, թէ հարկաւոր է մնաս բարեաւ տակ կեանքին, բայց ո՛չ, միայն ամբողջ կուրծքս էր փշրվել, կարծես մաւրձով ինձ ծեծել էին, և իմ խեղճ ոտերը ուռել էին. . . Ինչպէ՞ս պիտի էգուց հագնեմ կոշիկներս» . . .

Բայց ինչ է տարել այն, որ եղել է այդ սոսկալի բարձրանալու իսկական հերոսը! Ես յիշում եմ նրա պատմութիւնը, որ լեքն է խորին դրամաւիզմով: Ափսոս, ես չեմ կարողանում գրել նրան բառացի կերպով: Ես միայն կարող եմ առաջ բերել այստեղ նրա Հոգեմեմբեր 29-ից ինձ վրա գրած նամակի միջից մի կտոր, որի մէջ նա նկարագրում է 1882 թ. Օգոստոսի 11-ի մեզ համար նշանաւոր օրուայ ապաւորութիւնները: Ես դնում եմ այստեղ նրա պատմութիւնը նոյն ձևով, ինչպէս նրան գրել է ինքը հեղինակը դիպլոմատիքական ճշտութեամբ: Ամբողջ նամակի լեզուն շնչում է խորին ճշմարտութեամբ և անկեղծութեամբ, որ գոյացնում է նրա աւելի թանկագին լինելը, որովհետեւ այդտեղ չկայ ոչ մի շինծու, առաւելացրած, ոչինչ ներկած բան, ոչ հռետորութիւն և ոչ իր հերոսութեամբ պարծանք:

«Կակեմ նրանից — գրում է պ. Սիօբօբով — երբ մենք թողեցինք ձեզ քրդական վրանում, իսկ ինքներս ու շ երկեղեյան հասինք սարի կօնուսի տակ, այսինքն ձիւնային գծին և այնտեղ անց կացրինք վերջին գիշերը: Այդ գիշերը քարեր թափվելուց մեզ սոսկալի երևաց. թնդիւնը, արձագանքը մէկը միւսի ետևից յաճախ կրկնվում էին և մեզ դարձրել էին ամենակատարեալ հիացման, մանաւանդ իմ ուղեկիցներին, պ. պ. Կոկչանովին և Զելինսկուն: Միւս օրը, Օգոստոսի 11-ին, վաղ առաւօտեան, ես գարթեցրի իմ ընկերներին. թէյ խմեցինք, նախաձաշիկ արինք. այդ ժամանակ խօսակցում էինք — ամեն մէկը աշխատում էր շուտով աղասել զիշերուանից վախեցած միտքը: Բայց և այսպէս, մեր դարմացքն ու հրճուանքը շարունակում էին մեծանալ հեացհետէ, կանոնաւոր կերպով: Վերջացրինք զրոյցը և նշանակուած ճանապարհն ընկինք: Վեր

առինք կողակ Բուրլակովին և երկու քրդերին, Բարին և Մահմուդին, բարձրանալով ժայռոտ սարերի մասասյի վրա, որոնց անվերջանալի պատկերը հեռուում վերջանում էր մի կիրախաւն քարով: Բացի այդ պատկերները, երևում էին յաճախ պոկ եկող ահազին քարերը: Իմ ընկերները նրանց ամեն մի թնդիւնի ժամանակ ինձանից հեռու յեռ էին մնում: Նրանց ետևից դալիս էին կողակն ու քրդերը և բերում էին ուսերեղէն և մի շիշ Կախթի գինի: Մի քանի բուզէից յետոյ ես նրանց տեսքից ծածկվեցայ և նստելով քարի տակ, սպասում էի ընկերներիս: Մեծ դժուարութեամբ հասին նրանք իմ հանգստութեան տեղին և նստեցին հաց ուտելու: Նրանց ոտքերում ու ձեռքերում սաստիկ դողոց կար, իսկ երեսները դուռաթափ էին, ինչպէս սպիտակ կաւ, բայց նրանք ամեն կերպ աշխատում էին ծածկել իրանց վախը, ցոյց տալով, թէ դեռ չեն կորցրել յոյսները ճանապարհը դէպի առաջ շարունակելու համար: Ապացուցանելու համար կարելի է առաջ բերել պ. Զելինսկու խօսքերը. նա այնտեղ երգվում էր — ասում էր. «Եթէ ես չը բարձրանամ, թող ձաքի իմ որովայնը» . . . Հաց կերանք. նրանք մի մի բաժակ դինի խմեցին, վեր կացին և նոյն կարգով դէպի վեր սողացին: Պարզ արեգակն իր ջերմ ճառագայթներով առաւորութեամբ մեզ տաքացնում էր, բայց արևմտեան ցուրտ քամին արագու թեամբ մեզ սառցնում էր:

«Չանազան տեսակի քարէ, անվերջանալի ձգված լեռնային շարքերը աւելի շատ երկիւղ և վհատութիւն էին պատճառում իմ ընկերներին: Շուտով ես թողեցի նրանց, ծածկվեցայ նրանց տեսքից և հասի դառիվեր, անյաղթելի մի ժայռի և այնտեղ նստելով կախ ընկած քարերի տակ, երկար սպասում էի իմ խօսակիցներին և երկար դուարձանում էի բնութեան ակտիւիտետով: Յոգնած և տանջված, նրանք թողնելով ճանապարհին բոլոր մթերքները, վերևի հագուստը, բոլորովին առանց շնչառութեան, սողալով հասան ինձ մօտ, երկար նստեցին և դիտում էին ինչպէս մեզ շրջապատող բնութիւնը, նոյնպէս և մի

քանի կէշի ծառից շինած յիշատակարաններ, որոնց դրել էր մէկը այդ ուղղութիւնով ժայռի վրա 70 ոտնաչափ բարձր ներքեւից:

«Այստեղ ես մնաք բարեաւ ասացի իմ ուղեկիցներին: Ես, Զելինսկին, կողակը և քրդերը վեր ելանք այդ ժայռի գլուխը, իսկ պ. Կոկչատի վրա մնում էր նոյն տեղը, երկար նայում էր մեզ վրա: Աս և քրդերը արդէն վերև էինք բարձրացել, իսկ Զելինսկի և կողակ Բուրրսկով խաչերի մօտ էին: Մենք ամենքըս կախ ընկնելով քարերից, նայում էինք ուղիւ դէպի ցած պ. Կոկչատի վրա: Նա գլխից վերցրուց գլխարկը, գլուխ տուեց, օրհնեց մեզ, իսկ ինքը յետ դառաւ: Մի քիչ հանգստանալով, ես ուղեցի մի բան հարցնել պ. Զելինսկուց, բայց նա կարողութիւն չունէր խօսել և ձեռքով նշան արաւ, որ ես այլ ևս չը հարցնեմ: Անցաւ մի քանի րոպէ, ես և քրդերը սկսեցինք ճանապարհ ընկնել, — այն ժամանակ պ. Զելինսկի ոյժը հաւաքեց և թոյլ ձայնով արտասանեց իմ անունը. «Իման Ֆեդորովել մի քիչ էլ հանգստանանք — ես բոլորովին յոգնել եմ»: Ես կրկին մի ուրիշ քարից կպի և մի քիչ սպասեցի, բայց տեսնելով, որ Զելինսկի սևացել է ինչպէս մեռած մարդ, ես այլ ևս չի սպասեցի, թողեցի նրա մօտ կողակին, իսկ ինքս կրկին դէպի վերև սողացի: Քրդերն ուղեկցում էին ինձ: Զելինսկի մի կամ երկու քայլ էլ բարձրացաւ, նայեց մեզ վրա և կախ ընկած քարերի վրա — երկիւղն աւելի շրջապատեց նրան և նա յետ դարձաւ:

«Այդտեղ ես մենակ մնացի, չը հաշվելով Բաբան և Մահմուդը: Նրանցից վերջինը հրացանով էր, իսկ Բաբան բերում էր մի շնչ գինի: Երբ յայթեցինք այդ դժուար արգելանքին, բարձրացինք կրախառն հողի ծայրը՝ կանգնեցրած խաչերից 1 1/2 վերստ բարձր, և այնտեղ գտանք ածուխի հետքեր և հաւի վերած ոսկորներ: Այս կէտից ճանապարհը մեր անց կացածից քիչ էր զառիվեր, բայց օդը աւելի ծանր էր, և որքան վերև էինք բարձրանում, այնքան օդը աւելի արգելում էր շնչառութեանը: Այդ կրախառն գառիվերը երկարութեամբ ձգված է 1 1/2

վերստ տարածութեան վրա և վերջանում է վերևի ծայրում կարմիր քարի կարնիզի տակ, 100 ոտնաչափից ոչ աւելի բարձր, որ կարում է այդ կիրախառն շերտը մէջ տեղով — մի ծայրով մօտենում է այդ գառիվերի ամբողջ տարածութեան վրա ձգված ժայռի հարաւային կողմին, իսկ միւս ծայրով հասնում է նոյն գառիվերի աջ կողմով յաւիտենական ձիւնին, որ ձգված է մեր գիշերած տեղից և ծածկում է ամբողջ հիւսիսային կողմը մինչև Արարատի գագաթները: Ինքը կրային գառիվերը ունի լեռնային դօսի տեսք — ձախ կողմով անվերջանալի՝ դէպի արևմուտք տարածված. մի ուղղաձիգ ժայռ է, իսկ արևմտեան կողմում վերջանում է այդ իսկ ժայռի կողքին, որ իր ուսով դիպչում է նոյն հիւսիսային ձիւնին: Կիրը այնքան փափուկ է և ծածկված է համարեա միախառն հրաբուխային ծակերով, որ անկարելի է նրանով գնալ: Ամեն մի այսպիսի ծակի մօտ թափուած է շատ բերքիւ, որից մենք բերինք ձեզ ցոյց տալու:

«Հոտանք այդ գառիվերի կէտին և այնքան մեզ յոգնած և շնչասպառ էինք զգում, որ մեծ դժուարութեամբ էինք կարողանում երկու կամ երեք քայլ անել առանց հանգստանալու, և ամեն անգամ հանգստանալիս մեզանից ամեն մէկը շփում էր կուրծքն ու դուրսը ձիւնով, որից ուտում էինք և դնում էինք փափախների մէջ, բայց սրտի զարկերը այնքան տանջում էին, որ մեզանից իւրաքանչիւրը ուշաթափ էր լինում այն աստիճան, որ մի քանի ժամանակի միջոցում անկարող էր ոչ միայն մի բան ասել, այլ և չունէր ոյժ վերցնել ձիւնը և շփել նրանով գլուխն ու կուրծքը:

«Որքան էլ ես և ինձ անձանթ Բաբան ու Մահմուդը յոգնած էինք, բայց ձիւնի և նրա հալվելուց դոյացած թափվող ջրի օգնութեամբ, քայլ քայլ առաջ էինք շարժվում և այսպիսի կերպով հասանք վերին տափարակ տեղին, այսինքն կարմիր քարին, ուր երկու անգամ հրացան արձակեցինք: Իսկ այդ քարից մինչև երևացող բարձր կէտը գնացինք 5 աստիճան ունեցող մի գառիվեր տեղով, որ ծածկված էր յաւիտենական ձիւ-

նով և որի տարածութիւնն էր 1/2 վերստ, դէպի ուր իմ ընկերներն անյայտ պատճառով չուզեցին գնալ, մինչև անգամ ինչրեցին ինձ վերջացնել մեր ճանապարհն այստեղ: Բայց չը հասնելով իմ նպատակին, ես չը կարողացայ կանգնել այդտեղ: Յզնութեան կանչելով Աստուծուն՝ առաջ գնացի: Քրդերը շուտով հասան իմ ետեւից և ինձ հետ միասին գնում էին, մինչև ծնկի կէսը և էլ աւել ընկղմելով ձիւնի մէջ, շուտ շուտ նայում էին դէպի մեզ մօտեցող կէտը: Նրբ բարձրացինք նրա զուխը, այն ժամանակ ականք մեր առջևում դէպի արևմտեան կողմը 1/4 վերստ ունեցող մի գնտաձև բարձր կէտ ևս, մինչև ուր բարձրանալու ակզը բոլորովին աննշան էր: Զիւնը ինչպէս քարի մօտ, նոյնպէս և մինչև բարձր կէտը չի փոխվում—գագաթների հիւսիսային կողմին բոլորովին փափուկ է, իսկ հարաւային՝ արեգակի տակ գտնվող կողմին մինչև ծնկի կէսը կանդնած են սրածայր ծածկված ասեղներ, իսկ նրանց տակին սառուցով ծածկված ձիւնը, որ իր մակերևոյթի վրա պահում է ջրի ամենափոքրիկ կաթիլներ: Այդ վերին կէտի հետ հորիզոնական դրութեամբ 200 քայլի վրա դէպի արևմուտք գտնվում է միւս այս տեսակ գագաթ և այս երկուսը միմեանց հետ խառնվում են ձիւնապատ սարատափով. ձիւնն ունի անյայտ խորութիւն և երեք քառորդ լայնութիւն: Ընկնելով նրա ծայրի վրա, ցած գրցելով նրա մէջ գաւազանը, խփելով սառուցի ծայրերին, լսվում է բոլորովին թոյլ թնդիւն, որ և շուտ անցնում է:

«Գագաթի վրա արևմտեան քամու և նօրացած օդի պատճառով երկար մնալ չը կարողացինք: Ամբողջ տարածութեան վրա, որ տեսնվում էր հասարակ աչքով, հորիզոնի վրայով ձրգված էին ալեքանման սարեր և հովիտներ, որոնց վրա փայլում էին շատ պտոյտ տուղ, հասարակ աչքով հազիւ տեսանելի զետակներ—և զուարճանալ նրանցով շատ ախորժելի էր: Բայց ծովեր, ինչպէս կասպիականը, նոյնպէս և Սևը, ամառնային տաք օրերի պատճառով ծածկված լինելով մառախուղով, բոլորովին աննկատելի էին:

«Թողնելով Արարատի գագաթը, ծնկաչոզ շնորհակալութեան աղօթք մատուցրի Աստուծուն: Թողեցինք գագաթի վրա մի շէշ կախեթի դինի և դէպի ցած գնացինք: Որքան ցած էինք իջնում, այնքան օդն ախորժելի էր և այնքան աւելի վերագառնում էին մեր ոյժերը. իսկ երբ եկինք վրանները—այս վերջինը ձեզ յայտնի է:

«Հրաժարվելով ձեզանից Արալիսում, ես շատ տանջվեցայ քթիցս թափվող արիւնով, իսկ 10 օրից յետոյ քթից արիւն հոսելը դադարեց և սկսեց գալ կոկորդովս և այնքան սաստիկ էր թափվում, որ մի անգամում լցնում էր մի ամբողջ լազան և դա շարունակվում էր մինչև սեպտեմբերի 5-ը, բայց այս հոտումն ամեն օր շէր երևում, այլ երեք օրից յետոյ. այժմ Աստուծոյ ողորմութեամբ, այդ հոտումը դադարել է և ինքս, սկսում եմ առողջանալ»:

Պ. Միխայլովի դրութեան մասին ես դրանից յետոյ տեղեկութիւն չունեմ: Բայց շատ տխրալի կլինի, եթէ այդպիսի մարդը փշանայ: Թէ առողջութեան խանգարման հետ նրա մէջ մինչև այժմ չի սպանվել եռանդը, դա կարելի է տեսնել այդ իսկ առաջ բերած նամակից, ուր նա դառնում է դէպի նրանց, որոնք կասկած կունենան նրա խօսքերի ճշմարտութեան մասին: «Եթէ—ասում է նա—մէկն ուզում է համոզուել այն ամենի ճշմարտութեան մասին, ինչ ես գրել եմ ձեզ, ինչրում եմ նրան գալիս ամառը շնորհ բերել և ինձ հետ միասին երկրորդ անգամ գնանք Մեծ Արարատի զուխը»:

Գժուար է նկարագրել այն տպաւորութիւնների ամբողջ խորութիւնը, որոնց զգում է մարդը այնպիսի միջոցներում, որ նման են Արարատ բարձրանալուն: Սպասակի-Ավտօնօմօվ, օրինակ, ասում է, որ նա զգացել է ոչ թէ ուրախութիւն, այլ մի տեսակ վհատութիւն և ճնշումն, երբ նրա տակ հորիզոնը աւելի և աւելի լայն էր բացվում, որքան նա բարձրանում էր վերև դէպի սարը: «Աստուած իմ, մտածում էի ես (զրում է նա), նայելով նոր պատկերին. ինչպիսի հոյակապ կերպով փայլում

ին այդ երկու սառած բլուրները, ինչպէս շքեղ է ամբողջ հովիտը, որ ողորդւած է արեգակի շառագայթներով, այրվում է անթիւ ալմաստների պէս, որ ես երկիւզածութեամբ զմայլվիմ այդ տեսարանով. բայց իմ հողին սառած է, վհասված է, իմ ամբողջ ոյժերը ճնշված են բնութեան վսեմութեան տակ!»:

Իսկ երբ մտայեղ է գազաթին, նա ակամայ բացականչել է. «Տէր Աստուած իմ! մի՞թէ ճշմարիտ ես կը հասնեմ այն գազաթին, որին, ինչպէս ասում է դեղեցկախօս և զգանական Տուրնեֆօր, Նոյից յետոյ ոչ մէկի գարշապարները չեն կոխել»:

Բայց ահա նա բոլորովին գազաթի վրա է: Նա ասում է համարեա մի և նոյնը, ինչ գրում է և պ. Սիւլօրբով. «գալով այն ձորագաշտի մօտ, որ բաժանում է երկու գազաթիները, ես տեսայ կախ ընկած սառած ձիւնի մի կոյտ, որ հարաւային կողմում ցածրանում էր և բոլորովին սարսափելի չէր. բայց ես չէի հաւատում և իմ սեփական աչքերին և մտածում էի. «չլի՞նի թէ դա մի անյաղթելի արդէլք է: Զկան այդտեղ ստակալն վիհեր», իսկ ինքս քայլում էի փափուկ ձիւնի վրայով և ո՛րինչ մի թշնամական բանի առջևում չէի պատահում: Այն կոյտը, ուր ես կանգնած էի, բոլորովին ո՛րինչ էր. ամբողջ մարմնով դողալով վախից և ուրախութիւնից, վճռեցի անցնել ուղիղ կոյտի վրայով: Պնտացնելով ոտս կոյտի ներքեւի մասում, ես յենվի Նիզակի վրա ընկայ կոյտի վրա—դա վերջին աստիճանն էր, որ տանում էր դէպի Արարատի հիւսիս-արևելեան տափարակ գագաթը: Ուրախութիւնից ես շնչասպառ էի դառել . . . Շունչս քաշելով, սեղիցս վեր ցատկեցի և համարեա վաղէվաղ գնացի տափարակ կողքով դէպի իսկական գազաթի—ահա և նա . . .

Ես ուրախացած կանգնած էի սրածայր գազաթի վրան, բարձրացնելով իմ ձեռքերն ու դրօշակը. և ակամայ այդ վայրկենում ես մի խաչ գառայ բնութեան հպարտ վեթխարիի արծաթեայ թաղի վրան»:

Սպասակի-Ավտօնօմօվի Արարատ բարձրանալը ամենաբախտաւորներից մէկն է եղել: Կարդալով նրա նկարագրութիւնը,

եւ մինչև անգամ առաջ երկմիտ էի այդ ճանապարհորդութեան ճշմարտութեան մասին. ինձ անկարելի էր երևում Արարատ բարձրանալու համար միայն երկու օր գործ ածել: Բայց բանը նրանում է, որ Սպասակի-Ավտօնօմօվ բարձրացել է այդ սարը դեռ 1835 թ.ին, ուրեմն յառաջ քան 1840 թ.ի երկրաշարժութիւնը և բարձրացել է ուղիղ Ակուսից. այժմ այստեղից բարձրանալն անխելքութիւնից աւելի մի բան կը լինէր. այժմ Արարատը այս կողմից կատարեալ մի ուղղաձիգ պատ է: Երկրաշարժութիւնը, ուրեմն, փոխել է սարի այդ կողմի ձևը, շինելով նրան անմտաչելի մի ուղղահայեայ հարթութիւն, ուրից այժմ անդադար թափվում են սառուցի կտորներ և փխրուն ժայռեր: Յաջողակ եղանակն էլ շատ նպաստել է Սպասակուն նրա քաջագործութեան ժամանակ:

Բայց ահա ինչ են տարել խօզղի և նրա ուղեկիցները, Խանիկով, Ալէքսանդրով, Մօլից, Ուսլար, Շարօեան և զօրաբաժնի 60 մարդիկ Արարատի վրա բարձրանալիս ժամանակ, արդէն երկրաշարժութիւնից յետոյ և ուրեմն միւս կողմով և անյաջող եղանակով: «Նրկինքը—ասում է իր գրուածքի մէջ պ. Խանիկով—որ առաւօտեան բաւական պարզ էր, սկսեց ամպերով ծածվել և ժամի 12-ի մօտ փշեց սաստիկ արևմտեան քամին, որ բարձրացողների վրա էր թափում սառած ձիւնը, որ աւելի զգալի էր դարձնում օդը ցած բարեխառնութիւնը, որ ախրում էր այդ անհիւրեկալ բարձրութեան վրա»: Բարձրացողները սպասում էին, թէ փոթորիկը շուտով կը հանդարտանայ. «բայց մեր յոյսերը—ասում է Խանիկով—իզուր էին. ժամը 2 1/2-ի մօտ տեսնելով, որ քամին աւելի և աւելի սասականում է և որ թանձրը, մօխրագոյն մշուշը աւելի և աւելի խտանում է գազաթի մօտ, վճռեցինք առաջ գնալ, որ գոնէ ժայռերի մէջ պատսպարան գտնենք փոթորիկից»: Բայց առաջ գնալու համար նրանք ոյժ չեն ունեցել. մրրիկը նրանց վայր էր գցում, ձիւնը զարնում էր երեսներին: Հարկադրված էին կանգնել և զինուորներին մի բիշ ցած ուղարկել, որովհետև ժայռերի տակ ամենքին

տեղափոխել անկարելի է եղել: Պէտք էր մտածել զիշերերու մասին: «Զօրաբաժնի օֆիցերները երկու կողակների հետ մնացին մի փոքրիկ հրասպարակի վրա, երեք քայլ երկայնութեամբ և 1½ լայնութեամբ, որի վրա վեց մարդիկ պիտի տեղափոխվեին քնելու համար, մրրիկի գոռոցների և նրանց վրա թափվող ձիւնի տակ. թէպէտ և մարդկանց թիւը մեծ չէր, բայց տեղն էլ լայնարձակ չէր, մի կերպով մի տեղ կձկվելով, մենք ծածկվեցանք մի պստիկ գորգով և մորթով: Սակայն քամին աւելի սաստկանում էր, և մերթ մերթ պտտառելով թանձր ամպերը, որոնք պաշարել էին մեզ ամեն կողմից, լուսնի թոյլ լոյսով ցոյց էր տալիս մեզ կամ Արաքսի հովիտի մի կտորը, կամ Փոքր Արարատը, կամ խորխորատները, սրունք սևացած էին մեր ոտների տակ և սահմանափակում էին երեք կողմից մեր խղճալի ննջարանը, որ Մօն-Բլանից բարձր տեղ էր գտնվում»: Բայց դա էլ քիչ էր: Սկսվում է շանթալից փոթորիկը, որ այնքան սասկալի է այսպիսի բարձրութիւնների վրա. — անբախտները իսկապէս գտնվում էին շանթալից ամպի մէջ: Օդը լուսաւորվում էր ոչ թէ կայծակի սովորական խաղացկուն դժերով, այլ լայն բոցեղէն շերտերով, որոնք շրջապատող առարկաները լուսաւորում էին կուրացնող պայծառութեամբ. ուրախալի գրոթիւն. այս ամենը լրացնելու համար նրանց, ինչպէս և Սիվոլթովին ու Զելինսկուն, խեղդում էր անտանելի ծծմբային հոտը:

Ինքը խօզկօն ահա ինչ է գրել այդ ահարկու գիշերուայ մասին, որ նա անցրել է Արարատի գագաթի մօտ. «Օդոստոսի 3-ի գիշերը երեք ժամի միջոցում մենք գտնվում էինք մի շանթալից ամպի մէջ, որ ներկայացնում էր մի երեքտրական մարտկոց (батарей) ահռելի չափերով. մեր պահապաններն էին ժայռերի սուր բեկորները, որոնց վրա էր ընդլված մեր գիշերելու տեղը: Կայծակը պտոյտներով, որոնք ըստ երևոյթին մի սաժէնից ոչ պակաս լայնութիւն ունէին (ինչպիսի փոքրիկ կայծակ!), որոտոցի ամենաուժգին հարուածների հետ, անդադար անցնում էր մեր ոչ շատ յարմար պատասպարանի փոքրիկ հրա-

պարակի մօտով: Ժամը 11-ին որոտոցի վերջին հարուածը փրկեց ժայռի բեկորների գագաթներից մէկը. փոթորիկը մի քիչ հանգարտվեցաւ, բայց մրրիկը չէր դադարում. փչում էր սաստիկ քամի»:

Տեղն է ասել, որ Սիվոլթով հասել է Արարատի գլխին օգոստոսի 11-ին ուղիղ առաւօտեան ժամը 11-ին: Այդ իսկ օրը, այսինքն օգոստոսի 11-ին, Սիվոլթովից 32 տարի առաջ, նոյն գագաթի վրա գտնվում էր և խօզկօ:

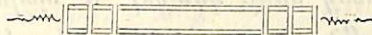
Օգոստոսի 11-ի երեկոյի մնացածը, պարկած վրաններում մենք անցկացրինք միմեանց փոխադարձ հաղորդելով այն սպաւորութիւնները, որոնց մենք զգացել և տարել էինք վերջին չորս օրերում, երբ մենք գտնվում էինք, կարելի է ասել, այս աշխարհից դուրս: Յիշեցինք և Նոյի սասպանի մասին և նրա այն կտորի մասին, որ մինչև այժմ, ասում են, պահվում է Էջմիածնի վանքի միւս սրբութիւնների թւում: Նա վանքի սեփականութիւն է գարձել որպէս թէ հեռուեալ կերպով: Ս. Յակոբ, որի մասին խօսած ենք վերևում, այրվում էր որպէս թէ Արարատ բարձրանալու ցանկութեամբ, որ տեսնէ Աստուածաշնչի սրբութիւնը — մեր նախահայր Նոյի տապանը, որ աւանդութեան համաձայն, մնացել է որպէս թէ սարի վրան առանց փոխելու: Բայց ամեն անգամ, երբ գէպի սարի գլուխը տանող ճանապարհին Յակոբը կանգնել է հանգստանալու կամ գիշերելու համար և քնով է անցել, այն ժամանակ հրեշտակը տարել է քնած արքեպիսկոպոսին յետ իր վանքը, իր խուցը: Մի քանի անգամ այս կերպով փորձել է Յակոբը սարը բարձրանալ և ամեն անգամ դարձնել է իր խուցի մէջ: Վերջապէս Աստուած գթացել է արքեպիսկոպոսի վրա և հրամայել է հրեշտակին վեր առնել տապանի տախտակի մի կտոր և յանձնել նրան Յակոբին: Այդ իսկ կտորն էլ ժառանգաբար հասել է Էջմիածնի վանքին:

Սպասակի-Ավտօնօմով լրջօրէն ասում է. «տապանը չկայ Արարատի գլխին, իսկ ո՛ւր է նա — կոտրատել են նրան մարդիկ

և բաժանել միմեանց մէջ, թէ տգիտութիւնն է ցրվել նրան գա-
նազան կենսական պիտոյքների համար, կամ թէ ամբողջ են
նրա գոնէ մի քանի մասերը, բայց թաղած են խոր ձիւնի տակ:
Գրան վճռել և ստուգել անհնարին է. . . . Ուր է Ահարօնի
ծաղկած գաւազանը: Ուր է տապանակը: Ուր է Սողոմոնի տա-
ճարը. . . . »

XV

ԳԵՊԻ ՏՈՒՆ ՅԵՏԱԴԱՐՁԸ:

Օդոտոտի 12-ին վաղ առաւօտեան մենք սկսեցինք սարից
իջնել: Օրն այնպէս շքեղ էր, շքնաղ էր, ինչպէս և բոլոր նախ-
ընթաց օրերը: Ամբողջ քոչատեղւոյ քրդերը, կանգնելով անգե-
ղիտի սև բեկորների վրա, երկար ուղեորում էին իրանց աչ-
քերով մեր փոքրիկ խումբը, իսկ իմ հիւրասէր տանուէրը, որին
ես գնալիս տուել էի տասը բուրլի, ձեռքը եռանդաղին դնում
էր սրտին, մինչև որ իմ ձին չի ծածկվեց վերջնականապէս սև
ժայռերի քամակին:

Կեռ հիւանդ լինելով, ես գժուարութեամբ էի պահում
ձիու վրա, բայց իմ հայացքը անդադար դառնում էր դէպի ետ
— անհիւրասէր, մռայլ սարը, և սիրտս սեղմվում էր այն խնա-
ցականութիւնից, որ այն, որին պիտում էր իմ միտքը, ինձ հա-
մար անհասանելի յայտնվեցաւ. . . «Իսկ բախտն այնքան մօտ
էր»:

Այ՛ո, մօտ էր, և մի և նոյն ժամանակ այնքան տարա-
փելի կերպով հեռու: Եւ հէնց միայն բախտը չէր մօտիկ — մա-
հը աւելի մօտիկ էր. . .

Սարիցը մենք իջնում էինք ուրիշ ձանապարհով, արևել-
եան կողքերով դէպի Արալիսի կողմը, ուր սեղաւորված է Ու-
մանեան գօրագնդի շտաբը: Ինձ սարսափելի կերպով տանջում

էր այն միտքը, թէ ես կարողութիւն չեմ ունենայ համբերել
վերջին փորձանքին, մինչև որ իմ ոտերը չեն կանգնի Արաքսի
հովիտի հողի վրա:

Նոյի առասպելական «խաղողենիքը» մենք թողեցինք ձախ
ձեռքի կողմին, այլ ևս չգնալով այն տեղ: «Նոյի խաղողենիքը»
— Ակուռին է, որ քանդված է երկրաշարժութիւնից: Ակուռի նը-
շանակում է «Հազոյ տնկել» (Արկ ուռի): Ասում են, որպէս թէ
Նոյը, իջնելով Արարատից, ինչպէս ջրհեղեղից ազատվելու հա-
մար շնորհակալութիւն, շինեց այստեղ զոչագործութեան տեղ
և տնկեց խաղողը որթ: Այդ որթն էլ որպէս թէ եղել է Ա-
րաքսի հովիտի և Երևանի բոլոր խաղողենիների նախամայրը:

Որքան աւելի և աւելի ցած էինք իջնում, այնքան էլ ա-
րեգակի ձառագայթները, որոնք կորցնում էին իրանց ոյժը բարձ-
րութիւնների վրա, կրկին սկսում էին անտանելի կերպով այրել,
այնպէս որ երբ մենք ստորոտի մօտն էինք, տաքը խստակ աֆ-
րիկական էր:

Գժուարութեամբ վերջապէս մենք քարշ ընկանք մինչև
Ակուռի: Ես այնպիսի ուժաթափութիւն էի դուռ, որ չէի կա-
րողանում թօսել, աւելի նրանից, որ ծարաւից իմ հողին, կա-
րել է ասել չորացել էր:

Պ. Կօկչանվ, միրաբ Խալֆա-Կուլի բէկ և մի քանի ձիաւոր-
ներ բաժանվեցան մեզանից չը հասնելով Ակուռին: Ես սրտանց
շնորհակալութիւն արի ամենաբարի Նիկօլայ Պետրովիչին այն
չնորհակալութիւն արի նա տարել էր իմ խաթեր. բայց իմ հրա-
ժարական «ցոտսութիւն»-ի մէջ նա չէր կարող չը լսել որ
կրկին տեսնվելու նրա հետ ես այլ ևս յոյս չունէի:

Արալիսում, տեղական դուքանում, որին մենք մօտացինք
որ մեզ լափող ծարաւը դադարեցնենք, մենք ընկինք ումանեան
զօրագնդի օֆիցերների հասարակութեան մէջ: Իմանալով, որ
մենք ուղիղ Արարատիցն ենք գալիս, պ. պ. օֆիցերները ոչ մի
կերպ չէին հաւատում, որ մի քանի ժամ դրանից առաջ նրանց
ընկերը, Ի. Ֆ. Սիվօլթօֆն այնպիսի մի քաջագործութիւն է ա-

րել որին չի կարելի պատմական չասել, որովհետև մի քանի սակաւաթիւ այն բախտաւորների անունները, որոնք իրանց ոտներով կոխ են տուել Աստուածաշնչի հսկայի սպիտակ ձիւնապատ գլխարկը, գրված են պատմութեան մէջ և յայտնի են ամբողջ լուսաւորեալ աշխարհին: Այստեղ այցելեց մեզ և այդ երկրի յարգելի վեաներանը, պոլիգոնիկ Առաքելովը: Ափսոս, որ ես բոլորովին փշրված և հիւանդ լինելով, չը կարողացի ընդունել ճաշկերպութիւնը, որ սրտի մոռք առաջարկել էր ինձ պ. Առաքելովը իր գնդի օֆիցերների հասարակութեան մէջ:

Գրկվելով Սիւլօբօբովի հետ, մենք երկուսս էլ լացեցինք: Հրատարվելիս կարծես մենք երկուքս էլ նախազգում էինք, որ այս անց կացրածից յետոյ մեզ սպասում են աւելի ծանր փորձանքներ: Մենք մինչև անգամ չը համարձակվեցանք մէկը միւսին «ցտեսութիւն» ասել:

Օգոստոսի 13-ի գիշերը մենք Ս. Պ. Զելինսկու հետ արդէն նրեանումն էինք: Անկարելի է նկարագրել այն դորովայնց զգացմունքը, որով ես, ներս մտնելով նրեան, լսեցի մուղիկայի ծանօթ եղանակները, որոնք յիշեցնում էին ինձ հեռու Պետերբուրգը, Պավլովսկը իրանց մուղիկայի հետ և բոլոր այն հայրենի և սիրելի բաները, որոնք աւելի թանկագին են դառնում երկար բացակայութիւնից յետոյ: Թէպէտ և իմ օտարների մէջ մնալը կարճ է տևել, բայց նա ինձ համար մի պատճառով թրուում էր ինչպէս յաւիտենականութիւն:

Օգոստոսի 13-ին ես դեռ նրեանումն էի: Ես զգում էի, որ աւելի և աւելի հիւանդանում եմ: Ամեն ինչն երևում էր ինձ մի մառախուղի մէջ, ես կարծես թափառում էի երազի մէջ: Յիշում եմ, որ ես ճաշ կերայ պ. Զելինսկու մօտ, բայց դա էլ երազի նման է երևում: Հիւանդ գրութեան մէջ նրեանից էլ դուրս եկի: Ես միայն մի անգամ չեմ նայել իմ ետևումն բարձրացած Արարատին և ակամայ իմ հոգու մէջ շարժվում էին անիծեալ, անիծեալ բառեր:

Վսեմասեսիլ Արագածը, Գոկչան իր ծովային կապուտակու-

թեան և աշնանային ցրտի հետ, Գելեջանի շքեղ կիրճը, մահարեր կարսեազի անապատը — այս ամենը տեսնելն արդէն անասնելի ցաւ էր պատճառում, այս ամենը ինձ թշնամական, անախորժ էր երևում:

Հիւանդ էլ Թիֆլիս հասայ: Յիշում եմ պ. Ֆոն-Կոշկուլի սիրալիր ընդունելութիւնը, հիւրասէր Խ. Խ. Ստեբնիցկու մօտ երեկոյթը — բայց այս ամենը յիշում եմ շատ մռայլ, խառն կերպով:

Յետոյ կովկասեան լեռնային շարքով — Գուդարով, Կազբէկով, Գարեալով և կատաղե Տերեկով անցնելը . . . Եւ ինչպէս եմ ես ոյժ ունեցել անցնելու: Հէնց այնտեղ, Կովկասի բարձրութիւնների վրա, որ մի ժամանակ արծիւը պատառում էր Պրոմէթէոսի սիրտն ու հողին, ես էլ զգում էի նրա տանջանքները: Մի աներևոյթ արծիւ պատառում էր իմ հոգին. դա պարզ ասած — թոքերի և թաղանթի բորբոքումն էր: Գելիժանսի ամեն մի շարժման ժամանակ, մի ամենափոքրիկ յողուց հանելիս, ձեռքս շարժելիս, ես կարծում էի թէ մէկը ունելիքներով ծուստում է իմ թոքերը:

Ռոստովում ես անզգայ ընկած էի: Ինչպէս եմ յետոյ Պետերբուրգ գնացել — ինքս էլ չեմ իմանում:

Այժմն ես այստեղ, Մենտօնայում եմ, կապոյտ ծովի ափին: Ինձ բերել են այստեղ այն ամենը յետ դարձնելու համար, ինչ որ ինձանից խլել է Արարատը: Բայց իմ ոյժերը կատարելապէս յետ դարձնել հաղել թէ կարելի լինի: Ա՛խ, հէնց շուտ տուն գնայի:

Այսպէս է Արարատի վրա բարձրանալու փորձիս դառն պատմութիւնը:

Մենտօնա, 24 Գեկտեմբեր 1882
5 Յունվար 1883

Գ. ՄՕՐԿՕՎՑԵՎ.

ՎԻՂՅԻ պարտականութիւն եւմ համարում հրապարակական խորին շնորհակալութիւնս յայտնել հետեւեալ մեծ. պարոններին, որոնք ներդրութիւն կրեցին մեզ համար բաժանորդներ հաւաքել և զբանով նիւթականապէս նպաստեցին այս գրքի սպառարկուն.

Ասխաբադ—պ. Պաւլ Աբէլեանցին. Եւզի—պ. պ. Աւագ Մահանի-Յակոբեանցին, եղբ. Խանլարեանցներին, Զարմայր Տէր-Կաւթեանցին, Գրիգոր Եաղուբեանցին. Ասորախան—պ. պ. Կարապետ Կաւթեանցին և Ասլան Միւլքիեանցին. Հաղբութ—պ. պ. Ալէքսանդր-բէկ Բաղիշտեանցին և Գրիգոր Ասլանեանցին. Զաբրայիլ—պ. Կաւթ-բէկ Մէլք-Շահապարեանցին. Բագու—արժ. հայր Խորէն քահ. Միրզաբէկեանցին և պ. Միքայէլ Մարումեանցին. Թիֆլիս—պ. Անդրէաս Յովհաննիսեանցին. Հին-Նախիջևան—պ. Աւետիս Ազատեանցին:

Ա. Բարախանեանց:

ԳՐՔԻՍ ՅԱՐԳԵԼԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻ ՅՈՒՑԱԿԸ:

ԱՍԽԱՐԱԿԻՑ:

Պաւլ Աբէլեանց	1.
Ներսէս Տէր-Յովհաննիսեանց Բալլուջի	"
Եսի Մովսէսեանց Եւզի	"
Մկրտիչ Ս. Ջանուսեանց Մազրասեցի	"
Մատթէոս Ջարտրեանց Մազրասեցի (նուիրում է Մազրասի զբաղարանին)	"
Յակոբ Ջանուսեանց Մազրասեցի (նուիրում է Մազրասայ Եփրեմ Ջանուսեանցին)	"
Լևոն Յարութիւնեան Եղիազարեանց Քեարքանջի	"
Եղէքսանդր Յարութիւնեան Ռուշանեանց	"
Մինաս Իսայիչ Սահակջանեանց Եսորախանցի	"
Յովակիմ Տէր-Սահակեանց Եամախեցի	"
Միխայէլ Տէր-Խաչատրեանց Եւզի	"
Միխայէլ Յ. Օսէփեանց Եամախեցի	"
Յովհաննէս Ղազարբէկեանց Թաղարեցի	"
Հայրապետ Յարութիւնեան Գրիգորեանց Անքիցի	"
Եղէքսանդր Եւագեանց Եւզի	"
Մովսէս Բաղդասարեանց Ֆիաշլուիցի	"
Պողոս Սոլոմոնեան Բաղայեանց (Թիֆլիսեցի)	"
Միքայէլ Պողոսեանց Եւզի	"
Նոյնը (նուիրում է Ե. Բարախանեանցին)	"
Համբարձում Հայրապետեանց Եւզի	"
Անդրէաս Բաղայեանց Եւզի	"
Բաֆայէլ Վաչկաչեանց	"
Մազրասեցի Բաֆայէլ Ղոնշարեանց	"
Եստուածատուր Բաղամեանց Եւզի	"
Յարութիւն Զախմախասպեանց Եւզի	"

Թեոսն Մնացականանց Շուշեցի	1.
Եղեքսանդր Սաղաթեղեանց Ջալալ-Օղլեցի	„
Յարութիւն Ուլիսանեանց Սընախեցի	„
Գաւիթ Մէլիք-Մկրտչեանց Մեղրեցի (նուիրում է Տեղբան Մէլիք-Մկրտչեանցին)	„
Մարգար Սարուխանեանց Շուշեցի	„
Անստանալին Յարութիւնեանց Այնախեցի	„
Մարտին Փիրեանց Շամախեցի	2.
Երտեմ Ե. Խախուտեանց Թիֆլիսեցի (նուիրում է Բաղու- սի Ե. Երէկեանցի որդեգրուհոյն՝ Ընթառամին)	1.
Եղա Սերօբ Ս. Քարամեանց Շամախեցի	„
Սարգիս Գ. Գասպարեանց Շուշեցի	„
Միրզա Յովհաննիսեանց	„
Սարգիս Բարխուդարեանց Շուշեցի	„
Յովհաննէս Տէր-Յարութիւնեանց Առնէստրեցի	„
Սեդրակ Գրիգորեանց Ասրինեցի	„
Եւազ Գրիգորեան Խառատեանց	„
Յակոբ Միքայէլեան Բաղլասարեանց	„

ԾՈՒԹՈՒՑ:

Եւազ Մահտեսի-Յակոբեանց տպարանատէր	5.
Յովհաննէս Տէր-Գրիգորեանց	3.
Եստուածատուր Մալխասեանց	1.
Յովակիմ Եվչարեանց	„
Աարապետ-բէկ Մէլիք-Փարսաղանեանց	„
Միքայէլ Գ. Խանլարեանց	„
Միսակ Շամախեանց	„
Նիկողայոս Գ. Եղամախեանց	„
Գերասիմ Մալխասեանց	„
Մարկոս Տէր-Եսծատուրով	„
Լազը Մալինցով	„
Եւեոխ Փարսաղանեանց	„
Փարնեբոէհ Մատու մեանց	„

Խաչատուր Աարաբէկեանց	1.
Յովսէփ վարդ. Փինաշեանց.	„
Երսէն Արասիլնիկեանց	„
Ջարմայր Գովլաթեանց	„
Նիկողայ Բահաթրեանց	„
Ջարմայր Տէր-Գաւթեանց (օձնեցի)	„
Սմբատ Հովուեանց, գերասան	„
Մերգէյ Եւանեանց	„
Նիկողայ Ջուրաբեանց	„
Անստանալին Խուբլարեանց	„
Եղան Եւազեանց Լչիլեցի	„
Եփրեմ Տէր-Արապիծեանց	„
Աարապետ Գրիգորեանց	„
Սիմէօն Հախումեանց	„
Նիկողայոս Տէր-Եւեոխեանց	„
Գաբրիէլ Ղուլիքոխեանց	„
Գրիգոր Տէր-Միքայէլեանց	„
Ներսէս Մէլիք-Փաշաեանց	„
Գրիգոր Թառու մեանց	„
Յովնան Գաւթեանց	„
Տիգրան Խանդամիրեանց	„
Օրիորդ Եղամեանց	„
Օրիորդ Ոսկեհատ Թաւրիղեանց	„
Տիկին Սօնիչկա Բաբախանեանց	„
Տիկին Եննա Հովուեանց	„
Եւեոխ Փանեանց	„
Ջաբարայ Մէլիք-Շահնազարեանց	„
Լեւոն Շիխեանց	„
Յ. Ամսարական	„
Երշակ Ղազարեանց	„
Յովհաննէս Միրզաբէկեանց	„
Գրիգոր Գէորգեանց, քարոզիչ	„
Յովսէփ-բէկ Մէլիք-Յովսէփեանց	„
Մինաս Խունեանց	„

Ավետիս Խոնեանց	1.
Գարասիմ Բարխուդարեանց	”
Աբրահամ Տէր-Գասպարեանց	”
Ալէքսանդր Միւլքիեանց	”
Մովսէս Բարայեանց	”
Լևոն Մինասեանց	”
Խաչատուր Փանեանց	”
Յարութիւն Յարութիւնեանց	”
Յովհաննէս Աբամեանց	”
Ենովք Վէօնջեանց	”
Պօղոս Տէր-Պօղոսեանց	”
Սարգիս Խանդամիրեանց	”
Մարգարէ Մէլք-Ղարակեօզեանց	”
Գրիգոր Եղօլբեանց	”
Գարասիմ Օհանեանց	”
Յակոբ Տէր-Յովհաննիսեանց	”
Չ. քարայ Աւետիսեանց	”
<i>Русамъ-бекъ Хазаланскій</i>	”

ԱՍՅՐԱՆԱՆԻՑ

Աարապետ Դաւթեանց... ..	2.
Աոստանդ Պարոնեանց Շուշեցի	1.
Կերոէս Օհանեանց Շուշեցի	”
Օվակիմ Աիրկիզով	”
Դանիէլ Պրանկուլեանց... ..	”
Աւետիս Թուճայեանց	”
Յովհաննէս Ս. Գասպարեանց	”
Իվան Գ. Աթաբաղխայեանց	”
Յովակիմ Տէր-Յակոբեանց	”
Ղազար Գ. Յովսէփեանց	”
Իվան Գ. Դաւթեանց	”
Աբրահամ Մ. Աբրահամեանց	”

Ասուածատուր Աղամեանց	1.
Ռաֆայէլ Միքայէլեանց	”
Մանասէ Ջաւարեանց	”
Յարութիւն Յարութիւնեանց	”
Շամիր Գուրջիեանց	”
Սարգիսջան Մէլք-Շահնազարեանց	”
Մարգար Հ. Ասղարբէկեանց	”
Յովակիմ Դաւթեան Լզբեանց	”
Յովհաննէս Սարգսեան Աւագեանց	”
Դաւիթ քահանայ Դաղաշեանց	”
Աւագիւլ Իլիազեանց	”
Մարտիրոս Մալբեանց	”
Թադէոս քահանայ Աորժենեանց	”
Գեորգ Պարբիկանտեանց	”
Անդրէաս Թամրազեանց	”
Գասպար Աուքսեան Արասիլիկեանց	”
Յարութիւն Տէր Պետրոսեանց	”

ՀԱԴՐՈՒԹԻՑ

Ալլէքսի Սեկրետար Ալէքսանդր Բաղիշտեանց	1.
Գրիգոր Աջանեանց	”
Աղապարոն Յակոբեանց	”
Պետրոս Տէր Դաւթեանց	”
Ալէքսանդր Շահնազարեանց	”
Յակոբ Մելքոմեանց	”
Մայր Աարապետ բէկ Դանիէլեանց	”
Յովակիմ Աւագեանց	”
Կիկոլայ Գափիեանց	”
Յարութիւնբէկ Տէր Գրիգորեանց	”
Ալէքսան Արղարեանց	”
Աւագ Դանջումեանց	”
Աւագ Խախանեանց	”

Մէքայէլ Բախամեանց 1.
Ըթա Ըորիանց ,,

ՉԱՐՐԱՅԻՆՑ:

Դաւիթ. Մէլիք Եւսնազարեանց 1.
Գրիգոր. Մէլիք Եւսնազարեանց ,,
Սեդրակ Տէր-Ղազարեանց ,,
Ըլէքսանդր. Ղազարբէկեանց ,,
Խաչատուր. Քանդակեանց ,,
Սարգիս. Խաչիեանց ,,
Ըթանէր. Եւսնազարեանց ,,
Գրիգոր. Եւսնազարեանց ,,
Ե. Տէր. Ըբրահիմեանց ,,
Ըրանիմ Սամիկոնեանց ,,
Աստանդ. Եւսնազարեանց ,,

ԲԱԳՈՒԻՑ:

Թագէտու ազ քահանայ Բուրաղեանց. 1.
Խորէն քահ. Միրզաբէկեանց ,,
Գրիգոր քահ. Գրիգորեանց. ,,
Յովսէփ քահ. Ըշիեանց. ,,
Ըբրահիմ քահ. Ըբրահիմեանց ,,
Բարա Գ. Բարախանեանց 3.
Համբարձում Ղարաբէկեանց. 1.
Յարութիւն Խաչատուրեանց Ղազարեանց. ,,
Ըլէքսանդր Նաջարեանց. ,,
Նոյնը (նուիրում է Շամախու մատենադարանին): ,,
Յովհաննէս Քալանթարեանց ,,
Սարգիս Եւսնազարեանց. 2.
Մէքայէլ Յովհաննիսեան Յովակիմեանց 1.
Յարութիւն Մանուչարով ,,

Մէքայէլ Յովակիմեան Ղարաբէկեանց 1.
Մէքայէլ Սարումեանց. ,,
Ըննիրազ Նաջարեանց. ,,
Ըղարէկ Գանիէլեանց, ,,
Բողոս Եւսնազարեանց ,,
Ըլէքսանդր Գասպարեան Ղասաբեանց ,,
Գրիգոր Տէր-Ղազարբէկեանց ,,
Ըբրահիմ Սարումեանց ,,

ԹԻՖԼԻՍԻՑ:

Ընդրէաս Յովհաննիսեանց (1) 1.
Սախիլի Միրզոեանց ,,
Իշխան Նիկողայ Եգորեան Ըրղութիւնակի Գոլգորուկով ,,
Ըլէքսանդր Մէլիք-Հախնազարեանց ,, ✓
Ըրտեմ Մէքայէլեան Ղարաբէկեանց ,,
Մէլիք-Փաշաեանց ,,
Յակոբ Տէր Յովհաննիսեանց ,,
Իշխ. Գեորգի Չիկոսնի ,,

ԳԻՆ ՆԱԽԻՉԵՒԱՆԻՑ:

Ստեփաննոս Մանուկեանց 1.
Ըլէքսանդր Յ. Ըղարեանց ,,
Տ. Կիս Եղիսարէթ Խախանեանց. ,,
Աստուկեա Օհանեանց. ,,
Ըլէքսանդր Եսայեան Խաղուլեանց Շուշեցի. ,,
Փանէտ Տէր-Ըբրահիմեանց. ,,
Գրիգոր Տէր-Գանիէլեանց ,,

(1) Նուիրում է Ըարգիմոնի:

7756

0003798

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0003798

